

Antisemitizam u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Turkalj, Mario

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:980220>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest

Mario Turkalj

Antisemitizam u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Damir Agičić, redoviti profesor

Zagreb, 2021.

Sadržaj

1. Uvodna razmatranja.....	2
2. Tradicija tisućljetne mržnje - antijudaizam.....	6
3. Metamorfoza mržnje – rođenje antisemitizma.....	12
3.1. Prosvjetiteljstvo	12
3.2. Židovsko pitanje	14
3.3. Antisemitizam kao politički pokret.....	16
3.4. Ideološke postavke antisemitizma	21
4. Židovi u Hrvatskoj.....	24
4.1. Emancipacija Židova u hrvatskim zemljama	25
4.2. Integracija i asimilacija	28
5. Počeci antisemitizma u Hrvatskoj	30
5.1. Biskup Josip Juraj Strossmayer i Židovi.....	32
5.2. Afera u Tisza-Eszláru.....	35
5.3. Antisemitizam u narodnom pokretu 1883.....	38
5.4. Ante Starčević i Židovi	43
5.5. <i>Sriemski Hrvat</i>	47
6. Antisemitizam i politika.....	51
6.1. Josip Frank i Čista stranka prava	53
6.2. Antisemitizam u hrvatskom tisku tijekom Dreyfusove afere	57
6.3. Grad Sisak – žarište antisemitizma u Hrvatskoj.....	64
6.3.1. Novine	65
6.3.2. Sisački trijumvirat	73
6.4. Antisemitizam srpske opozicije.....	78
6.5. Radićijada.....	85
6.6. Počeci političkog katolicizma u Hrvatskoj.....	92
6.6.1. Prvi hrvatski katolički sastanak	96
6.7. Pojave antisemitizma u Dalmaciji i Istri	102
6.8. Narodni pokret 1903. godine	107
7. Počeci cionističkog pokreta u Hrvatskoj	110
8. Zaključak.....	114
9. Popis izvora i literature	120
9.1. Arhivska građa.....	120
9.2. Novine	120
9.3. Tiskani izvori.....	121
9.4. Objavljeni izvori	122
9.5. Literatura	122

1. Uvodna razmatranja

Tijekom dvogodišnjeg diplomskog studija moderne i suvremene povijesti, najveći sam interes razvio za razdoblje prijelaza iz 19. u 20. stoljeće. Slijedom tog interesa, temu sam svog diplomskog rada nastojao pronaći negdje u tom povijesnom periodu. *La Belle Époque*, imenovana naknadno, ukazujući time na kontrast tog „lijepog doba“ s užasima koji su slijedili nakon izbijanja Prvoga svjetskog rata, bila je period europske povijesti obilježen mirom, ekonomskim uzletom, razvojem konstitucionalizma i demokracije te vjerom u znanost, razum i sveopći napredak.¹ Pišući tijekom studija seminarski rad o Beču na prijelazu stoljeća, o gradu u kojem su se mogli naći reprezentativni primjeri gotovo svih obilježja ove epohe, počeo sam naslućivati i temu ovog diplomskog rada. Naime, paralelno s već spomenutim društvenim napretkom u okviru svojevrsnog općeg europskog optimizma, počele su se razvijati i neke druge ideje i ideologije, koje su izlazile izvan tog okvira. One su se postavile nasuprot dotad uspostavljenih liberalnih pretpostavki i načela, pokušavajući ih prije svega potkopati, a s vremenom možda i uništiti. Jedna od tih ideologija bio je antisemitizam, ili bolje rečeno, moderni antisemitizam. Upoznavši se djelomice s antisemitizmom u Beču, gdje je izbor Karla Luegera za gradonačelnika 1895. godine zapravo označio najveći politički uspjeh ove ideologije na prijelazu stoljeća, počeo sam se pitati je li ta antisemitska pomama zahvatila i Hrvatsku.² Za temu ovog rada stoga sam odabrao antisemitizam u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Polazišna je hipoteza ovoga rada mišljenje da se antisemitizam u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća nikada nije uspio organizirati kao snažan politički pokret, prvenstveno zbog položaja Hrvata i Hrvatske u Austro-Ugarskoj Monarhiji i zbog toga što su Nijemci, Mađari i Srbi, odnosno njihova politika te kulturni i ekonomski utjecaj, za hrvatske nacionalno-političke ciljeve predstavljali puno važnija pitanja nego li je to bio slučaj sa Židovima.

Antisemitizam, ideologija koja je svoj krvavi klimaks imala tijekom Drugoga svjetskog rata, produkt je modernog vremena i modernog društva. On se nije pojavio niotkuda, već svoje korijene nalazi u višestoljetnoj europskoj tradiciji netrpeljivosti i mržnje prema Židovima. Moderni se antisemitizam počeo formirati u drugoj polovici 19. stoljeća, a prije svega ga valja razlikovati od tradicionalnog antisemitizma, ili preciznije, antijudaizma. Antijudaizam je nastao iz religijskog spora judaizma kao marginalne religije s jedne, i dominantnih religija proteklih razdoblja povijesti s druge strane, bile to antičke poganske

¹ R.R. Palmer, Joel Colton, Lloyd Kramer. *A History of the Modern World, Since 1815.*, (Boston: McGraw-Hill, 2006), 561

² Carl E. Schorske, *Beč krajem stoljeća*, prev. Nikica Petrak, (Zagreb: Antibarbarus, 1997), 158.

religije ili srednjovjekovno kršćanstvo. Židovski narod od 70. godine živi kao dijaspora u europskim, sjevernoafričkim ili bliskoistočnim zemljama. Zbog toga što su kao dijaspora uvijek bili manjina u društvu koje ih je okruživalo, ono ih je već od antike počelo definirati kao „druge“ i „drugačije“. Kristijanizacijom Europe i usponom Crkve na dominantnu poziciju kakvu je držala kroz cijeli srednji vijek ta je „drugost“ samo još dodatno naglašena. Za razliku od svoje preteče, moderni antisemitizam religijske motive protužidovske mržnje mijenja, ili barem pokušava zamijeniti, onima sekularne prirode. Sam naziv antisemitizam sugerira zamjenu religijske osnove mržnje rasnom ili etničkom. Semit zamjenjuje Židova, mržnja i stereotipi ostaju usmjereni na Židove kao skupinu, ali meta sve učestalije postaje i Židov kao pojedinac. Hannah Arendt u svojoj studiji o antisemitizmu kao jednom od tri *Izvora totalitarizma* zaključuje da postoji radikalni diskontinuitet između nacističke mržnje prema Židovima i one koju su stoljećima iskazivali kršćani. Rascjep između tih dviju koncepcija pronalazi u prosvjetiteljstvu. Mržnja prema Židovima u jednoj eri zapravo je pripremila podlogu za mržnju u drugoj, oblikujući je na različite načine, ali uvijek je čineći ubojitijom. Do prosvjetiteljstva, najotrovniji su napadi na Židove proizlazili iz kršćanske teologije. Ključnom karikom rascjepa koji Arendt nalazi u prosvjetiteljstvu može se smatrati Voltaire (1694.-1778.). On je dotad uobičajene napade na Židove kao ubojice i negatore Krista zamijenio novim načelom na kojem je temeljio svoju mržnju – njihovim urođenim karakterom, odnosno urođenom inferiornošću.³ Francuska je revolucija bila najveća prekretnica u povijesti židovskog naroda kao dijaspore u Europi. Njome je izazvana nagla promjena političkih uvjeta, a time i promjena mjesta koje su Židovi zauzimali u društvu. Prvi članak *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina* („Ljudi su rođeni i ostaju slobodni i jednaki...“) odnosio se i na Židove.⁴ Francuska je revolucija označila njihovu emancipaciju. Građanska su prava Židovi prvo dobili u Francuskoj, a nedugo zatim i u zemljama koje je ona pokorila između 1792. i 1814. godine.⁵ Po završetku Bečkog kongresa 1815. u nekim je državama emancipacija ipak ograničena, a u drugima ukinuta u potpunosti. Idućih nekoliko desetljeća obilježila je ponovna borba za emancipaciju, a u drugoj su je polovici devetnaestog stoljeća proglasile gotovo sve europske države. Većinu je Židova prije emancipacije karakterizirala niska socijalna i politička pozicija. Gubljenjem značaja kršćanske ideologije, bilo je za očekivati da su nestali i stereotipi o Židovima, ali protivnici emancipacije, koji su

³ James Carroll, *Constantine's Sword: The Church and the Jews, A History*, (New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2001, Kindle Edition.), 422-423.

⁴ *Declaration des droits de l'homme et du citoyen*, odobrila Narodna skupština Francuske 26. kolovoza 1789., prema A.F. Pison de Gallandu, članu Narodne skupštine Francuske

⁵ Jacob Katz, *From Prejudice to Destruction: Anti-semitism, 1700-1933.*, (Cambridge, Massachusetts; London: Harvard University Press, 1980), 52.

ideale prosvjetiteljstva držali opravdanima, isto tako su ih smatrali neprimjenjivima na Židove. U takvom razmišljanju, naravno, nema puno logike, ali logika nažalost nije jedan od preduvjeta ideologije.⁶ Nakon židovske emancipacije, u Njemačkoj se 1879. pojavio pamflet pod naslovom *Pobjeda židovstva nad njemstvom* iz pera novinara Wilhelma Marra. U njemu je prvi puta upotrijebljen pojam antisemitizam. Taj je novi pojam pravio razliku između tradicionalnog antijudaizma i moderne političke, etničke ili rasne opozicije prema Židovima, već samim nazivom naglašavajući opreku između Semita s jedne, i Nijemaca s druge strane. Uskoro se antisemitizam iz Njemačke počeo širiti i na druge europske zemlje, uključujući i Hrvatsku, te je ubrzo u nekima od njih postao relativno snažnim političkim pokretom.⁷

Cilj ovog rada jest historiografska analiza antisemitizma u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće temeljena na interpretaciji primarnih izvora i obradi postojeće literature o ovoj temi. Preispitujući postavljenu hipotezu nastojao sam, tražeći u izvorima primjere usporedive s onima u većim zemljama poput Njemačke, Francuske, Austrije i Mađarske, uvidjeti na koje se načine antisemitizam manifestirao u Hrvatskoj. Tu ulaze uobičajeni antisemitski stereotipi, parole, teorije konspiracije koje su se često povezivale sa Židovima te otvorena antisemitska agitacija i antisemitski izgredi. Pri proučavanju povijesti antisemitizma javlja se određeni problem izvora. Arhivska je građa, naime, ograničena te stoga novine služe kao glavni izvor. Zbog toga se kao i kod proučavanja mnogih drugih povijesnih tema javlja problem objektivnosti. S obzirom na to da su onodobne novine pretežito služile kao službena glasila pojedinih političkih stranaka ili udruga, može se opravdano sumnjati u objektivnost njihovog izvještavanja. Unatoč tome, izvori na temelju kojih se može proučavati povijest antisemitizma ipak istraživaču nude i neke prednosti. Za to je zaslužna sama priroda antisemitizma kao pojave koja je korijena nalazila u različitim društvenim slojevima. Prednost je dakle u tome što se antisemitizam manifestirao kroz različite aspekte društva, pa se primjeri mogu pronaći u raznolikim vrstama izvora, od privatnih pisama, novina, saborskih zapisnika do različitih publikacija, a na kraju krajeva, i u izvještajima o fizičkim napadima na Židove ili njihovu imovinu. Međutim, ta se raznolikost izvora lako može smatrati i nedostatkom, jer upravo je ona rezultirala nepostojanjem arhivskog gradiva o antisemitizmu kao sustavno organizirane cjeline, a kao što je to slučaj kod nekih drugih tema. Možda se upravo tom činjenicom može objasniti svojevrsna zanemarenost ove teme u hrvatskoj historiografiji.

⁶ Katz, *From Prejudice to Destruction*, 7-8

⁷ Dobrovšak, Ljiljana. „Odjeci Dreyfusove afere u hrvatskoj javnosti od 1894. do 1906.“ *Historijski zbornik*, LX (2007), 131.

Većina radova hrvatskih historiografa usmjereni su prvenstveno na antisemitizam u međuraću ili za vrijeme postojanja Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.), dok se tek poneki bave i antisemitizmom na prijelazu stoljeća. Daleko je najveću pozornost ovoj temi posvetila Ljiljana Dobrovšak u brojnim radovima o povijesti Židova u Hrvatskoj. Svakako ovdje valja istaknuti njezine radove o Dreyfusovoj aferi (*Odjeci Dreyfusove afere u hrvatskoj javnosti od 1894. do 1906.*; *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća (za vrijeme Dreyfusove afere od 1894.-1899.)*), koja je odjeknula u cijeloj Europi, pa tako i u Hrvatskoj. Antisemitizmom u istom razdoblju bavio se i Ivo Goldstein u uvodnom članku zbornika radova *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, pod naslovom „Antisemitizam u Hrvatskoj“. U njemu Goldstein daje pregled antisemitizma u Hrvatskoj uključujući prijelaz stoljeća, međuraće te Drugi svjetski rat. Svoj doprinos ovoj temi dao je i Hrvoje Klasić istraživanjem grada Siska kao hrvatskog „žarišta“ antisemitizma u članku „Antisemitizam u Sisku na prijelazu stoljeća: (1897.-1903.): prilog proučavanju židovstva u gradu Sisku“. Uz navedene historiografe vrijedi još spomenuti i Matu Artukovića, koji je ovoj temi pristupio iz nešto drugačijeg kuta, stavljajući u središte svog interesa antisemitizam koji je krajem 19. stoljeća dolazio iz srpskih krugova u Hrvatskoj te Mirjanu Gross, u čijim djelima antisemitizam ne zauzima centralno mjesto, ali je obrađen kao dio šireg konteksta povijesti Židova u Hrvatskoj.

Nekolicina je autora svoje radove o ovoj temi koncipirala na način da se antisemitizam analizira po njegovim tipovima, dakle, ti su radovi podijeljeni na ekonomski, vjerski, etnički ili nacionalni, politički i rasni antisemitizam. Zbog toga sam, da ne ponavljam ono što su oni već napravili, ovaj rad odlučio usmjeriti na sama izvorišta antisemitizma u Hrvatskoj, odnosno na pojedince, političke i društvene grupacije te procese od kojih i iz kojih je proizlazio antisemitizam.

2. Tradicija tisućljetne mržnje - antijudaizam

Antisemitizam se ne može razumjeti ukoliko se ne poznaje povijest antijudaizma. Izvorište mnogih kasnijih antisemitskih koncepcija i mitova može se locirati upravo u antijudaizmu. Antijudaizam se najčešće pripisuje kršćanstvu te je on, prema riječima njemačkog sociologa Detleva Claussena, prirodno vezan uz povijest kršćanstva i kao takav spada u ideološki pramaterijal Zapada.⁸ Kršćanstvo ipak nije izmislilo antijudaizam. Ono ga je zateklo, a potom kroz stoljeća oblikovalo. Taj se prvotni antijudaizam naziva i poganskim. Isprva su antički pisci imali pozitivne stavove prema Židovima, ali počevši od Manetona u 3. st. pr. Kr. oni s vremenom postaju sve negativnijima. Već u tom antičkom razdoblju dominantni pogani počinju naglašavati židovsku „drugost“. Ona se prije svega očitovala u židovskom monoteizmu, zbog kojega su Židovi odudarali od svojih suvremenika.⁹ Seneka piše da je „način života tog vrhunski drskog naroda stekao takav utjecaj da je preuzet u gotovo svim zemljama“ te da na taj način „pobijeđeni pobjednicima daju svoje zakone.“ Tacit pak piše o „od bogova omraženom ljudskom soju“ i „tvrdočlavošću njihovog praznovjerja.“¹⁰ Rimski je vlast u Palestini uspostavljena 64. godine. Dvije je godine kasnije izbio ustanak koji je izazvao cara Vespazijana da 70. godine osvoji Jeruzalem. Srušen je židovski sveti hram, tisuće su ubijene i prognane u druge krajeve ili izvan granica Carstva, a Palestina je pretvorena u rimsku provinciju Judeju.¹¹ Tada počinje židovska dijaspora.

Prvu je važniju prekretnicu u povijesti antijudaizma označila pojava kršćanstva. Isprva su kršćani i Židovi činili dvije židovske sekte, jer prvi su kršćani porijeklom bili Židovi, no jednom kada je kršćanin postao „kršćaninom“ i kada je kršćanska židovska sekta postala većinom inovjerna „Crkva“, „drugost“ Židova ponovno je naglašena. Drugim riječima, Židovi su trajno utjelovljenje onoga što kršćani nisu niti će ikada biti.¹² Već u 2. stoljeću javljaju se tekstovi kojima se ističe kolektivna krivnja Židova za deicid, odnosno osudu i raspeće Isusa Krista.¹³ Veliku ulogu u produbljivanju jaza između kršćana i Židova imala su evanđelja. Njima je zapravo krivnja Isusove smrti svaljena s Rimljana na Židove. Tako su Židovi, prepoznatljiva grupa među Isusovim suvremenicima, postali simbolom sveg zla. Klevetanje židovskog kulta, štovanja i društva jest iskonska ideja židovsko-kršćanskog sukoba. Ta ideja sažima strukturu protužidovskog mišljenja koje definira i antijudaizam i antisemitizam:

⁸ Detlev Claussen, *Granice prosvjetiteljstva (Grenzen der Aufklärung)*, (Beograd: Biblioteka XX Vek, 2003), 112.

⁹ Neven Budak, „Antijudaizam i antisemitizam prije drugoga svjetskog rata,“ u: *Antijudaizam, antisemitizam i holokaust u Hrvatskoj*, ur. Neven Budak, (Zagreb: Židovska općina Zagreb; Šoa akademija, 2020), 11.

¹⁰ Claussen, *Granice prosvjetiteljstva*, 261.

¹¹ Budak, „Antijudaizam i antisemitizam“, 13.

¹² Carroll, *Constantine's Sword*, 91.

¹³ Budak, „Antijudaizam i antisemitizam“, 14.

Židovi koji postoje uspoređuju se sa Židovima kakvi bi trebali postojati i od njih se kao takvih, ponekad traži da prestanu postojati.¹⁴ U tom ranom razdoblju kršćanstva postojala je određena ravnoteža između Židova i kršćana koji su na marginama Rimskog Carstva postojali kao rivali, ali doduše i kao zajednice u interakciji. Sve se to promijenilo s carem Konstantinom (306.-337.). Američki povjesničar James Carroll u svojoj knjizi *Constantine's Sword: The Church and the Jews, A History*, koja se može smatrati svojevrsnom studijom duge povijesti antijudaizma, iznosi tezu da je glavnu prekretnicu u ravnoteži položaja između Židova i kršćana označila upravo osoba cara Konstantina. Prema njegovim riječima, Konstantin je bio čovjek koji je transformirao Rimsko Carstvo, Crkvu i poziciju Židova. Naime, Milanskim ediktom 313. godine židovski je prozelitizam proglašen zločinom, iako je njegova prvotna verzija iz 313. davala religijsku slobodu poganima, kršćanima i Židovima. Potonji su se tada razlikovali od pogana, ali i dalje je postojala fluidnost između kršćanskih i židovskih vjerskih praksi, što je i dovelo do obnove edikta 313. godine. Od tada je ravnoteža snaga između dviju vjera postala trajno nagnutom u korist kršćana, a protiv Židova. Iz tog se razloga može smatrati da je „Konstantinov mač“ na neki način prezeo ravnopravni povijesni razvoj kršćanskih i židovskih zajednica. Konstantin je 324. godine ujedinio Rimsko Carstvo nadvladavši svog istočnog rivala Licinija. Od tog je trenutka Konstantin čvrsto i javno prihvatio kršćanstvo. Jedinstvom se Carstva ostvarila careva glavna politička težnja, ali nedugo zatim nametnula se nova - jedinstvo religije. Religijske su razlike predstavljale zapreku carevoj moći te je prvi put u povijesti nastala potreba za univerzalnom kršćanskom Crkvom s čvrsto definiranim ortodoksijom. Ona je uspostavljena na Nikejskom koncilu 325. Krist je definiran kao Bog, a njegovo je raspeće naspram uskrsnuća zauzelo središnje mjesto u religiji. Međutim, uspostavom kulta križa, Židovi su se na sličan način našli u samom središtu kršćanske mržnje.¹⁵ Car je Teodozije (379.-395.) proglasio kršćanstvo službenom religijom Carstva. Židovima je zabranjeno služenje vojske i stupanje u javnu službu, a priječe im se i bavljenje pravničkom profesijom i držanje robova.¹⁶ Jedinstvom Carstva i jedinstvom religije, ustoličila se dogma o caru kao Kristovom namjesniku na zemlji. Oni koji su tu dogmu uporno odbijali bili su Židovi. Stoga se nametnulo pitanje: što učiniti s onima koji su odbili predati se ili nestati? Na njega su pokušali odgovoriti mnogi rani kršćanski mislioci. Sv. Ivan Zlatousti (Antiohijski) držao je, primjerice, seriju propovijedi koje su izazivale nemilosrdne napade na Židove, poistovjećujući pritom Židove sa životinjama spremnima za klanje. Antiohija je u

¹⁴ Carroll, *Constantine's Sword*, 97., 115.

¹⁵ Isto, 182-189.

¹⁶ Budak, „Antijudaizam i antisemitizam“, 14.

tom periodu postala mjesto prvog nacrtu optužbe protiv Židova za ritualno umorstvo, koje je kasnije postalo jednim od najzloglasnijih protužidovskih mitova.¹⁷

U vremenima kada se Crkva konačno uzdigla na dominantnu poziciju, opasnost po Židove postala je imanentna. Ključni kršćanski mislioci otvoreno su zaključivali kako nastavak postojanja židovskog naroda više nije bio opravdan. Takva logika razmišljanja mogla je Židove dovesti do jednog od dva rezultata: njihovog pokrštenja ili njihovog nestanka. Srećom po njih, među ranim kršćanskim misliocima našla se i osoba Sv. Augustina. On je doduše pozvao Židove da se pokaju i prihvate Crkvu, ali zaključio je da i bez toga postojanje Židova kao Židova ima svrhu u svemogućoj Božjoj providnosti. Tu svrhu pronašao je definirajući židovski narod kao „narod svjedoka“, svjedoka proročanstva koje je najavilo Krista. Za Sv. Augustina dakle nema sumnje. Židovima mora biti dopušteno da prežive kao Židovi, ali im se treba onemogućiti napredak. Njihova leđa uvijek moraju biti pognuta prema dolje, a njihova je bijeda samo još jedan dokaz kršćanske objave. Takvo je učenje osiguralo Židovima opstanak pod zaštitom pape i biskupa. Ono je bilo kontradiktorno samo po sebi te je kao takvo bilo predodređeno za neuspjeh, kao što je postalo očito u svakom povijesnom trenutku u kojem bi Židovi uznapredovali, bilo to ekonomski, kulturno ili na oba načina.¹⁸ Augustinovo je učenje sankcionirao papa Grgur I (590.-604.) proglasom *Sicut Judaeis*, koji je ostao nazivom papinske zaštite Židova. Njime je prezreni narod „bogoubojica“ zaštićen od prisilnog pokrštenja i progona, a kazna ih je čekala od Božje ruke na onome svijetu.¹⁹

Neki europski vladari ranog srednjeg vijeka pokazuju veći stupanj tolerancije prema Židovima, dok su ih drugi i dalje progonili. Međutim, novu eskalaciju sukoba kršćana i Židova trebalo je pričekati do 11. stoljeća, a donijeli su je križarski ratovi, ratovi protiv nevjernika. Obećanjem oprosta grijeha pape Urbana II križarima, prvi put u povijesti kršćanstva nasilje je postalo definirano kao religijski čin. Muslimani kao nevjernici činili su se križarima kao udaljeni neprijatelji, ali zato je „nevjernika“ bilo i u Europi, u njihovoj neposrednoj okolini - bili su to Židovi. U Porajnju su zabilježeni prvi veliki progoni i napadi križara na lokalne židovske zajednice. Stradalo je oko 12 000 Židova.²⁰ Što su Židovi više odbijali kršćanstvo, to su kršćani bili sigurniji da su Židovi krivi za Kristovu smrt koliko i njihovi preci. Židovi nisu bili krivi za deicid samo u prošlosti, već i u sadašnjosti.²¹

¹⁷ Pierre-André Taguieff, *Antisemitizam (L'antisémitisme)*, (Zagreb: TIM Press, 2017), 56.

¹⁸ Carroll, *Constantine's Sword*, 215-219.

¹⁹ Ivan Pederin, „Židovsko pitanje u srednjoj Europi i Hrvatskoj u XIX. st.“, *Croatica Christiana Periodica*, 28/53 (2004), 133.

²⁰ Budak, „Antijudaizam i antisemitizam“, 14-15.

²¹ Carroll, *Constantine's Sword*, 265.

U vrijeme križarskih ratova počinje razvoj bankarstva.²² Naime, na Četvrtom Lateranskim koncilu 1215. godine pod papom Inocentom II. proglašene su crkvene rezolucije dizajnirane s namjerom da izoliraju, ograniče i ponize Židove. Prvi je puta posebno propisana odjeća određena za Židove, zabranjeni su im obnašanje javnih službi i izlaženje tijekom Velikog tjedna te im je nametnut obavezni porez koji je trebao biti plaćen kršćanskom svećenstvu. Kršćanska je mržnja stvorila židovsku mržnju, ali razlika među njima bila je što je od križarskih ratova ova kršćanska gotovo uvijek bila naoružana, dok su Židovi svoje neprijateljstvo morali izražavati na druge načine. U novoj ekonomiji kapitala, to su i radili. Novac je bio njihovo oružje i sredstvo, kako samoobrane, tako i agresije.²³ S obzirom na to da je novac bio medij razmjene između kršćana i Židova, a Židovi su se zbog zabrane posjedovanja zemlje i zabrane bavljenja određenim zanimanjima mahom bavili novčarstvom, počinje se razvijati dugotrajna percepcija Židova kao nemilosrdnog lihvara.²⁴

Novu je prigodu za iskaljivanje mržnje nad Židovima kršćanska Europa dobila za pandemije Crne smrti (1348.-1349.). Židovi su već otprije bili smatrani suradnicima samog đavla te ih se ovaj put optužilo za trovanje bunara i namjerno uzrokovanje bolesti.²⁵ Glasina o trovanju bunara proširila se iz španjolskog grada Toleda, gdje je navodno Židov Jacob Pascal (samo ime navodi na Pashu), kao pokretač zavjere bio dobavljač otrova za židovske agente diljem Europe. Bila je to prva međunarodna teorija zavjere. Židovi su u Ženevi pod mučenjem priznali da je glasina istinita, nakon čega kreće novi val protužidovskog nasilja koje je daleko nadišlo nasilje Prvog križarskog rata. Moguće je da je izbrisano tristotinjak židovskih zajednica u Europi. Protužidovski su stereotipi tada postali još otrovnijima. Kršćanski um postao je usmjeren na Židova ne samo kao neprijatelja, već kao smrtnu prijetnju.

Srednji je vijek donio i ukorjenjivanje već spomenutog mita o ritualnom umorstvu u kršćanskoj imaginaciji. Krvna kleveta, kao ustaljeni naziv tog mita, pojavila se prvi puta u Engleskoj 1444. i označava optužbu protiv Židova da oponašaju Kristovo raspeće ubojstvom kršćanskih dječaka i koriste njihovu krv za perverzne rituale kojima se izruguju euharistiji. Krvna se kleveta ubrzo počela širiti Europom, a kao što ćemo vidjeti, pojavljuje se čak i u kasnom 19. stoljeću, što svjedoči o njezinoj dugotrajnosti. Gotovo istovremeno s krvnom klevetom, pojavila se još jedna ideja koju je moderni antisemitizam preuzeo kao trajno nasljeđe antijudaizma i koja je označila put u nove koncepcije židovstva. Bila je to takozvana *limpieza del sangre* iliti „čistoća krvi“. Ovu je ideju propagirala inkvizicija pri istrazi

²² Pederin, „Židovsko pitanje“, 133.

²³ Carroll, *Constantine's Sword*, 282

²⁴ Edgar Morin, *Moderni svijet i židovsko pitanje*, (Zagreb: Durieux, 2009), 19.

²⁵ Budak, „Antijudaizam i antisemitizam“, 16.

kršćanskih konvertita židovskog porijekla na Pirinejskom poluotoku. Svaki pojedinac „židovske krvi“, bez obzira na religijski identitet, postao je sumnjivac. Briga Crkve o tome jesu li njezini konvertiti kvarili kršćane našla je trajni odjek u modernoj europskoj fantaziji o Židovima kao parazitima, kao nekoj vrsti zaraze. Uspješni i asimilirani, oni parazitiraju na društvu domaćinu. Vrhunac inkvizicijske „istrage“ bilo je protjerivanje Židova iz Kastilje i Aragona 1492. godine.²⁶ Sličnu sudbinu imali su engleski Židovi 1290., njemački sredinom 14. stoljeća, francuski 1396., austrijski 1421. i portugalski 1496. godine.

Antisemitizam svoje nasljeđe nije vukao samo iz Katoličke crkve. Reformacija je također imala velikog utjecaja na njegov razvoj te je, između ostalog, utjecala i na mnoge židovske zajednice. Martin je Luther 1543. objavio antisemitski tekst „O Židovima i njihovim lažima“ u kojem prosuđuje da „kršćani griješe što ih sve ne pobiju.“²⁷ Temelj Lutherovog antijudaizma bilo je uvjerenje da od pojave Krista Židovi više nisu imali budućnost kao Židovi. Luther je zapravo razvio temeljni model na kojem je počivao moderni antisemitizam, koji se pojavio upravo u Njemačkoj. Bio je to kulturalni model Židova (*der Jude*) koji se temeljio na tri navodne židovske karakteristike: Židov je različit od Nijemca; on je binarna suprotnost Nijemcu; on nije samo dobroćudno različit, već je pokvaren i štetan.²⁸ Izazovi reformacije uzrokovali su snažnu reakciju Katoličke crkve. Ona se naravno, ponovno prelamala na leđima tradicionalne žrtve – Židova. Tridentски je sabor uveo protureformacijske mjere ne bi li se suzbili nevjernici, među njima i Židovi. Papa je postao čovjek koji je vidio potrebu za uvođenjem inkvizicije slične onoj španjolskoj i u Rimu. Bio je to Gian Pietro Carafa, poznatiji kao papa Pavao IV. Do tog su se trenutka pape uglavnom protivili Španjolskoj inkviziciji od njezinog osnutka, ali godine 1553. Rimska je inkvizicija pokrenula masovnu kampanju protiv Talmuda. Prvi put u povijesti, u Rimu, koji je stoljećima bio sigurna oaza za Židove, pretraženi su židovski domovi i sinagoge te su zaplijenjeni primjerci Talmuda i drugih tekstova. Pavao IV. sankcionirao je i Toledski statut, kojim je u Španjolskoj bila institucionalizirana *limpieza del sangre*. Za njegovog pontifikata Talmud je stavljen na Indeks zabranjenih knjiga te je ukinuto hebrejsko tiskarstvo u Rimu. Isti je papa 1555. objavio bulu *Cum Nimis Absurdum*, na temelju čijih su odredbi Židovima zabranjeni posjedovanje nekretnina, pohađanje kršćanskih sveučilišta i zapošljavanje kršćanskih sluga. Židovske trgovačke uloge imale su se strogo regulirati, trebalo im je povećati porez, a više nisu smjeli ignorirati ni drevnu obvezu da nose odjeću i bedževe koji bi ih razlikovali od kršćana.

²⁶ Carroll, *Constantine's Sword*, 277., 340-346.

²⁷ Budak, „Antijudaizam i antisemitizam“, 16-17.

²⁸ Carroll, *Constantine's Sword*, 366-368.

Centralna odredba bule bila je ta da Židovi moraju živjeti u posebnoj ulici ili četvrti odvojenoj od ostalih dijelova grada koja bi imala jedan ulaz. Drugim riječima, ta je bula odredila da Židovi u kršćanskom svijetu moraju živjeti u getu i označila je veliki presedan u povijesti papinstva. Nikada prije takve odredbe nije proglasio niti jedan papa. Papinska je getoizacija imitirana po cijeloj Europi. Unatoč rigoroznoj odluci, geto je za Pavla IV. predstavljao tek privremeno rješenje. Vjerovao je da će potpunom degradacijom Židove prisiliti na preobraćenje. Time je prekinuta višestoljetna augustinovska tradicija ravnodušnosti spram Židova. Uzrok novom smjeru Crkve i papinstva može se locirati u traumi koju je prouzročila reformacija, a ništa nije moglo obrisati reformacijom izazvanu nesigurnost poput masovnog preobraćenja židovskog naroda. Nakon Pavla IV. neki su pape doduše bili tolerantniji prema Židovima, ali više od tri stotine godina nijedan od njih nije ukinuo geto. To su, prema riječima Jamesa Carrola, učinili „bezbožni“ vojnici Francuske Republike tek 1796. godine.²⁹

Antijudaizam je u prvom redu bio utemeljen na religijskim temeljima. Unatoč tome, kroz stoljeća su se pojavljivale nove koncepcije židovstva koje su u 19. stoljeću svoje mjesto pronašle i u ideologiji modernog antisemitizma. Uspostavljene su neprobojne granice između većinskih kršćana i Židova koji su postali utjelovljenje onog „drugog“, različitog. Naposljetku je getoizacija Židova dovela do dvostrukog zatvaranja, s jedne strane kršćana, s druge strane Židova.³⁰ Tim je činom kršćansko društvo po prvi puta istinski zatvorilo svoja vrata Židovima. Među njima se u tom „novom progonstvu“, stvorenom izvana nametnutom izolacijom, razvila glasovita židovska ekskluzivnost. Unutaržidovske brakove učinili su glavnim principom svoje društvene kohezije te uz njihovu ekskluzivnost sve izraženijom postaje židovska solidarnost.³¹ Naravno, baš poput mnogih drugih koncepcija proizašlih iz antijudaizma, i ta je židovska odvojenost u 19. stoljeću poslužila kao municija za nove protužidovske napade, ali ovaj put u novom, osvježenom ruhu antisemitizma.

²⁹ Isto, 373-379.

³⁰ Morin, *Moderni svijet*, 22.

³¹ Carroll, *Constantine's Sword*, 387.

3. Metamorfoza mržnje – rođenje antisemitizma

Antisemitizam je sekularna ideologija. Svaka ideologija svoje uporište ima u stvarnome svijetu, pa tako i ova. Temelj je komunizma, primjerice, klasni sukob, a temelj antisemitizma jest sukob Židova i njihove okoline.³² Shvaćen kao strogo moderan fenomen, antisemitizam je obilježen društvenim, ekonomskim i političkim aspektima koji su zamijenili prijašnje teološke i religijske racionalizacije svojstvene tradicionalnom antijudaizmu.³³ Neizbježno se nameće pitanje: Kada se tradicionalni antijudaizam počeo preobražavati u moderni antisemitizam? Kao što sam već spomenuo, Hannah Arendt rascjep između tih dviju koncepcija protužidovske mržnje pronalazi u prosvjetiteljstvu.

3.1. Prosvjetiteljstvo

Prosvjetiteljstvo je donijelo promjene u dotad prevladavajućim društvenim odnosima. Ljudska se prava počinju shvaćati na posve nov način, što je između ostalog, podrazumijevalo i nešto veću toleranciju prema drugima i drugačijima, pa i prema Židovima.³⁴ Upravo se tada pojavljuje svojevrсни paradoks antisemitizma. Gubitkom značaja dotadašnjeg teološkog svjetonazora, bilo je za očekivati da će nestati i stari stereotipi o Židovima. Međutim, u vrijeme prosvjetiteljstva i moderne racionalnosti, kada se očekivalo da će mržnja prema Židovu kao onom „drugom“ nestati, ona zapravo jača.³⁵ Jedna od ključnih ličnosti u formaciji novog koncepta protužidovske mržnje bio je Voltaire. Fokus njegove kritike bila je, zbog njezinog dominantnog položaja, Katolička crkva, ali njegova je meta zapravo bila religija kao takva. Cilj mu je bio oslobođenje ljudskog uma od stiska iracionalne i nasilne religije, što je između ostalog, uključivalo i judaizam. Voltaire je svoje protužidovske sentimente definirao u skladu s klasičnom antikom. Grčki su i rimski pogani smatrali odbijanje Židova da jedu za istim stolom s nežidovima dokazom njihove urođene inferiornosti.³⁶ Uz tekstove antičkih pisaca, Voltaire svoj sud o Židovima donosi i na temelju likova iz Biblije. Naime, niska je etička razina ponašanja tih likova za njega predstavljala odraz niske etičke razine onih koji su te priče pisali, ali i njihovih potomaka. Na taj način on poistovjećuje suvremene Židove s biblijskima, slično kako su kroz stoljeća kršćani često suvremenim Židovima predbacivali krivnju za Isusovu smrt. U svojim povijesnim djelima Voltaire iskazuje divljenje za Kineze i njihovu poljoprivredu, Grke i umjetnost zlatnog doba, helenističku znanost i tehnologiju, itd.,

³² Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma (The Origins of Totalitarianism)*, (Zagreb: Disput, 2015), 37.

³³ Taguieff, *Antisemitizam*, 9.

³⁴ Budak, „Antijudaizam i antisemitizam“, 18.

³⁵ Katz, *From Prejudice to Destruction*, 2.

³⁶ Carroll, *Constantine's Sword*, 420-422.

dok kod Židova ne pronalazi slične doprinose. Kao protivnik religije, Židove nije poput kršćanskih teologa mogao napadati zbog deicida ili njihove negacije Krista. Predložio je stoga novo načelo na kojem je temeljio svoju mržnju - židovski urođeni karakter, odnosno urođenu inferiornost. Tom navodnom urođenom inferiornošću Židova, čija su obilježja bila trajna kroz stoljeća, Voltaire je svoj antagonizam prema njima mogao opravdati u novom sustavu vrijednosti, ignorirajući religiju. Njegov je imaginarni Židov u stvarnosti bio veoma sličan onome koji se prethodno gradio u umovima generacija kršćana. Židovi su bili vrsta otuđena od društva, čudnog jezika i običaja, opskurni i naklonjeni tradiciji, solidariziraju se sa Židovima, a odbacuju nežidove, s kojima u doticaj dolaze samo zbog posla, nepoštene trgovine i lihve.³⁷ Ukoliko prihvatimo rascjep između antijudaizma i antisemitizma koji Hannah Arendt nalazi u prosvjetiteljstvu, upravo se Voltaira može smatrati ključnom karikom tog rascjepa, jer on je ponudio novu i sekularnu protužidovsku podlogu, ovaj put u ime europske kulture, a ne religije.³⁸ Duh racionalizma ipak je izazvao promjenu u teoretskoj sferi pomogavši razvitku ideje sekularne države. Ona je uklonila primarnu prepreku da Židovi postanu građanima te od Francuske revolucije 1789. godine počinje razdoblje židovske emancipacije.

³⁷ Katz, *From Prejudice to Destruction*, 41-44.

³⁸ Carroll, *Constantine's Sword*, 422.

3.2. Židovsko pitanje

Židovi su emancipaciju dobili prvo u Francuskoj 1791., a napoleonska su osvajanja zajedno s ostalim idejama revolucije, tu emancipaciju ubrzo proširila i na druga područja.³⁹ Međutim, Napoleonov je poraz označio početak razdoblja reakcije, tijekom kojeg je emancipacija u mnogim zemljama bila ukinuta ili ograničena. Pitanje zakonskog položaja Židova ponovno na dnevni red dolazi 1830-ih, od kada u Europi sve više jača liberalizam.⁴⁰ Rani politički život mladih europskih nacija bio je, između ostalog, opterećen i židovskim pitanjem, odnosno pitanjem, što učiniti sa židovskim zajednicama na tlu pojedine nacionalne države. Naime, u prethodnim razdobljima, za razliku od drugih vjerskih zajednica, Židovima nije bilo dopušteno propovijedanje vlastite vjere. Oni su je mogli napustiti, ali je nisu mogli širiti, osim naravno, s generacije na generaciju. To je značilo da je s vremenom, a osobito nakon upotpunjenja židovske izolacije njihovom getoizacijom, religija zapravo postala nacijom. Drugim riječima, struktura židovskog sustava srodstva oblikovana dugotrajnim iskustvom isključenosti, čvrsto je povezala židovsku religiju sa židovskim nacionalnim osjećajem.⁴¹ Judaizam je činio sastavni dio židovskog identiteta i iz tog je razloga bilo nelogično za očekivati da će on postati samo sporednim dijelom tog identiteta, kao što je to postalo kršćanstvo nakon buđenja nacionalnog osjećaja kod većine europskih naroda.

Revolucija je pretpostavljala „nova“ ljudska bića. Oni koji su dokazali da su „stara“ ljudska bića, bilo privrženošću kralju, Crkvi, ili nekom drugom zaostatku *ancien régime*, jednostavno su bili eliminirani. „Židovu kao pojedincu – sve, Židovima kao naciji – ništa“.⁴² Ova rečenica, izrečena u francuskoj Narodnoj skupštini, savršeno ilustrira revolucionarno poimanje jednakosti prema kojem se „nacija unutar nacije“ više nije mogla tolerirati. Židovi su, kao intereuropski, nenacionalni element u svijetu rastućih ili postojećih nacija 19. stoljeća bili shvaćeni upravo tako, kao nacija unutar nacije, ili država unutar države. Dokaz je tome i sama činjenica da su oni bili jedina društvena skupina koja se uopće trebala emancipirati.⁴³ Samo građansko društvo postavlja židovsko pitanje. Emancipacija je Židove tek trebala učiniti jednakima svima drugima, odnosno, njihova se jednakost nije smatrala inherentnom.⁴⁴ Do izjednačavanja Židova s drugim građanima ipak je došlo te je emancipacija do 1874. provedena u gotovo svim zapadnoeuropskim i srednjoeuropskim državama, uključujući i

³⁹ Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj, Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, (Zagreb: K.D. Miroslav Šalom Freiberg; Židovska općina Zagreb, 1997), 246.

⁴⁰ Budak, „Antijudaizam i antisemitizam“, 19.

⁴¹ Carroll, *Constantine's Sword*, 404.

⁴² Isto, 414-415.

⁴³ Arendt, *Izvori totalitarizma*, 11., 22.

⁴⁴ Claussen, *Granice prosvjetiteljstva*, 71-73.

Hrvatsku. Unatoč tome što su Židovi priznavanjem građanskih prava konačno dobili priliku da napuste tradicionalna „židovska“ zanimanja i žive kao građani jednaki svima ostalima, slobodni od starih zakonskih diskriminacija koje su im stoljećima bile nametane, emancipacija je ipak bila vezana uz poticanje asimilacije i integracije.⁴⁵ Kao barijera toj asimilaciji postavio se antisemitizam.⁴⁶ U svojoj suštini, antisemitizam je na novi način definirao starog neprijatelja, a istovremeno je pronašao i novog – emancipiranog Židova.⁴⁷

⁴⁵ Budak, „Antijudaizam i antisemitizam“, 18.

⁴⁶ Palmer, Colton, Kramer, *A History of the Modern World*, 621.

⁴⁷ Taugieff, *Antisemitizam*, 80.

3.3. Antisemitizam kao politički pokret

Antisemitizam se pojavio u obliku otpora i svojevrsnog pokušaja revizije emancipacije. Njegov je primarni cilj bio pokazati društvu kako je Židov i dalje onaj „drugi“ koji ne može pripadati naciji i stoga ne može i ne smije imati jednaka prava kao i svi ostali. Zato ga se uostalom i može smatrati nasljednikom antijudaizma. Glavna razlika između dviju koncepcija, izuzev njihovih religijskih, odnosno sekularnih osnova, bila je u tome što je antisemitizam židovsko pitanje učinio političkim. Antisemitizam se često povezivao s etničkim nacionalizmom, koji je držao da bi, primjerice, Francuska trebala biti francuska i latinska, Njemačka njemačka i nordijska, Rusija ruska i slavenska, itd.⁴⁸ Takvim se koncepcijama širilo shvaćanje da Židovi doista nisu dijelom većinskih, domicilnih naroda, već da predstavljaju strano tijelo koje narušava autentični identitet većinskog naroda. Čak i kada bi se asimilirali, u očima su antisemita bili smatrani nositeljima druge i drugačije kulture.⁴⁹ Iz tog su razloga antisemiti htjeli Židovima staviti na znanje da granice postoje, a činile su ih krv, rasa i nacija.⁵⁰

Većina se povjesničara slaže da je antisemitizam zaista bio usko povezan s nacionalizmom, ali vrijedi spomenuti i ponešto drukčiju tezu koju iznosi Hannah Arendt. Ona polazi od stanovišta da je nacionalna država svjesno očuvala Židove kao posebnu skupinu te da je time spriječeno njihovo uranjanje u klasno društvo, ali je istodobno zadovoljen i židovski interes za samoodržanjem i opstankom zajednice. Prema Arendt, Židovi su kroz povijest vlast vidjeli kao dobru, prvenstveno iz razloga što su vladama davali posebne usluge i kao takvi uživali posebne povlastice, a opasnost su vidjeli u nižim činovnicima i masama. Njezina se teza stoga temelji na mišljenju da su se Židovi nakon emancipacije i dalje poistovjećivali s vlasti. Ta tvrdnja nije neutemeljena, jer oni su mahom bili liberali i najveći napredak su postigli upravo pod liberalnom vlašću. Arendt zaključuje kako je s probijanjem antisemitizma krajem stoljeća, svaka klasa koja je došla u sukob s državom kao takvom postala i antisemitska, jer su Židovi bili jedina društvena skupina za koju se činilo da predstavlja državu.⁵¹ Najbolje to očitava na primjeru Austro-Ugarske Monarhije, gdje je svaka nacija koja je došla u sukob s Monarhijom, postajala i antisemitska. Svakako će biti zanimljivo pokušati ovu tezu testirati i na hrvatskom primjeru.

⁴⁸ Isto, 621-622.

⁴⁹ Jaroslav Pecnik, „Antisemitizam u srednjoeuropskom kontekstu,“ u *Antisemitizam, holokaust, fašizam*, (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996), 67.

⁵⁰ Claussen, *Granice prosvjetiteljstva*, 86.

⁵¹ Arendt, *Izvori totalitarizma*, 24-25.

Ideološka podloga antisemitizma stvarala se još od prosvjetiteljstva, ali se sam pojam prvi puta pojavljuje tek krajem 19. stoljeća. Prvi ga je u protužidovskom kontekstu upotrijebio njemački publicist Wilhelm Marr, autor djela *Pobjeda Židovstva nad njemstvom* i osnivač Antisemitske lige (*Antisemitenliga*).⁵² Pojam se temelji na konceptu „židovske rase“ koji je posuđen iz antropologije i lingvističke terminologije, a često se koristio i u pseudoznanstvenim radovima. Nije puno vremena trebalo proći kako bi ušao u upotrebu diljem Europe, a odnosio se samo na Židove, ne i na druge semitske narode.⁵³ Antisemitizam je asimiliranog Židova vidio kao prikrivenu moć, kao onog kojeg je nemoguće identificirati u javnom prostoru. Sam je Marr tvrdio da se s asimiliranim Židovom „nikada ne zna gdje počinje, a gdje završava Židov“ te da je stoga uvijek poželjniji onaj „čistokrvni“ nego onaj asimilirani, koji je nevidljiv, nejasan i previše sličan nežidovskoj populaciji koja ga je okruživala. Takve ideološke konstrukcije postavljale su jasnu granicu između Židova i nežidova, a asimilacija je bila samo dokaz židovske prevare. U očima antisemita ni asimilirani Židov stoga nije mogao pripadati naciji. Njegova je sličnost okruženju bila varljiva, on je bio i ostajao Židov.⁵⁴

Jačanju antisemitizma kao ozbiljnog političkog čimbenika istodobno u Njemačkoj, Austro-Ugarskoj i Francuskoj krajem 19. st. doprinijeli su financijski skandali i afere poput pada burze 1873. i Panamskog skandala 1892. Financijskom su krizom teško pogođene bile niže srednje klase, koje su nakon toga sve više postajale antisemitske. One su Židove vidjele kao predstavnike slobodnog tržišta i velikih banaka koje su ih uništile.⁵⁵

Upravo se Njemačka, gdje je prvi puta u protužidovskom kontekstu pojam antisemitizma uopće i upotrijebljen, može smatrati i njegovom kolijevkom. Ondje je nastao prvi antisemitski politički pokret. Nazvan je Berlinskim pokretom, a poveo ga je dvorski kapelan Adolf Stöcker. O njegovoj relativnoj snazi svjedoči i to da su predstavnici Antisemitske partije već 1882. ušli u Reichstag.⁵⁶ Brojnim pamfletima, knjigama i traktatima doprinos antisemitskoj teoriji dali su Marr, Rohling, Glagau, Treitschke i mnogi drugi, što dokazuje da je antisemitizam bio ukorijenjen ne samo u masama, već i u intelektualnim krugovima. Izbijanje antisemitizma u Njemačkoj nije bio tek lokalni događaj, već je privukao

⁵² George L. Mosse, *Toward the Final Solution: A History of European Racism*, (Madison, WI: The University of Wisconsin Press, 2020), 111.

⁵³ Ivo Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj: Korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj,“ u *Antisemitizam, holokaust, fašizam*, (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996), 14.

⁵⁴ Taguieff, *Antisemitizam*, 82-84.

⁵⁵ Arendt, *Izvori totalitarizma*, 35.

⁵⁶ Carroll, *Constantine's Sword*, 491.

međunarodnu pozornost. Ubrzo su se antisemitske ideje iz Njemačke proširile i na druge dijelove Europe.

U Austriji se, primjerice, s početkom financijske krize pod napadom našao liberalizam kao sustav. Napadan je bio od strane rastućeg socijalističkog pokreta, ali i od katoličkih mislioca koji su duboke socijalne probleme pripisivali vladavini slobodnog tržišta i ulaganja kapitala.⁵⁷ Za razliku od Njemačke, u Austriji antisemitizam nije imao snažan nacionalni karakter. Izuzev više nacionalno usmjerenog pangermanizma Georga von Schönerera, antisemitske su se ideje prvenstveno hranile socijalnim problemima liberalizma, za koje su prigodni krivci postali Židovi.⁵⁸ Najveći uspjeh postigla je Kršćansko-socijalna stranka već spomenutom pobjedom Karla Luegera na izborima za bečkog gradonačelnika 1895. godine. Po uzoru je na njemačke antisemite u Beču osnovana *Österreichischer Reformverein*. Ona je aktivno agitirala za izbacivanje Židova s njihovih političkih, ekonomskih i socijalnih pozicija. Na jednom je skupu agitator Franz Holubek proglasio da se „Židovi nisu pokazali dostojnima emancipacije, da nisu postali sugrađani, već vladari i opresori“ te da im „Talmud daje za pravo da stave cipelu na vaš vrat jer on kršćane naziva svinjama, magarcima i psima“. Holubeku je bilo suđeno zbog napada na religiju, ali su optužbe odbačene jer je osnovu njegovog govora činila „znanstveno utemeljena istina“ *Der Talmudjudea* autora Augusta Rohlinga.⁵⁹

Antisemitske su ideje odjeka pronašle i u Mađarskoj. Ondje je saborski zastupnik Gyözö Istóczy osnovao Središnju asocijaciju nežidovskih Mađara, sa statutima preuzetim od njemačke *Antisemitenlige*. Istóczy je i u samom Saboru okupio antisemitsku grupu koja je do 1882. brojala pet članova, a njegove je ideje vladajuća Liberalna stranka vidjela kao opasnost za mir u državi. U Mađarskoj se antisemitizam hranio iz dva izvora. Prvi je bio val židovskih izbjeglica koji su bježali pred pogromima u Rusiji, a drugi je bio lokalni događaj, odnosno afera u potiskom selu Tiszaeszláru. Tom je aferom oživljena krvna kleveta, a o njoj je pisala cijela Europa. Naime, nakon nestanka djevojčice Eszter Solymossi, lokalni su Židovi bili optuženi za njezino ubojstvo i korištenje njezine krvi za ritualne obrede. Istóczy i njegov suradnik Géza Ónody iskoristili su protužidovsku atmosferu za vrijeme trajanja afere i dodatno pojačali antisemitsku agitaciju. Ona je očigledno urodila plodom, jer su zabilježeni

⁵⁷ Katz, *From Prejudice to Destruction*, 282.

⁵⁸ Schorske, *Beč krajem stoljeća*, 133-134.

⁵⁹ Katz, *From Prejudice to Destruction*, 285.

brojni napadi na Židove i njihovu imovinu diljem Mađarske, a na samim je izborima 1884. čak sedamnaest zastupnika Antisemitske stranke ušlo u Sabor.⁶⁰

Ni francuska Treća Republika nije bila pošteđena antisemitizma. Tomu je najviše pridonio novinar i pisac Edouard Drumont. U svome djelu *La France Juive* (Židovska Francuska) opisivao je Semite kao „grabežljive, pohlepne, suptilne i lukave“, a Arijevece kao „entuzijastične, nesebične, viteške i iskrene.“ U istom djelu Drumont zaključuje da „židovski Semit može živjeti samo kao parazit usred civilizacije koju nije sam stvorio.“ Uređivao je i novine *La Libre Parole*, čiji je moto bio „Francuska za Francuze!“ Izbijanjem Dreyfusove afere Drumontovoj se antisemitskoj agitaciji pridružio i klerikalni list *La Croix*. Alfred Dreyfus, francuski časnik židovskog podrijetla, bio je uhićen 1894. pod lažnom optužbom da je otkrivao vojne tajne Nijemcima. Cijeli je slučaj ubrzo postao politiziran te je došlo do podjela između ljevice i desnice, monarhista i republikanaca, sekularista i klerikalaca. Drumontove su novine prve objavile da je uhićeni časnik bio židovskog podrijetla, a *La Croix* piše: „Prvu je revoluciju provela Francuska za Židove, a revolucija koja nastaje jest židovska, a protiv Francuza. Ovako Židovi pokazuju svoju zahvalnost.“ Cijelo je francusko društvo bilo podijeljeno na *dreyfusovce* i *antidreyfusovce*, a slična se podjela proširila i Europom, između ostalog doprla je i do Hrvatske.⁶¹

Antisemitske su stranke odmah po jačanju antisemitskog pokreta u pojedinim državama krenule u nadsacionalno organiziranje. Židovi su bili jedini intereuropski element u Europi podijeljenoj na nacionalne države, pa se sasvim logičnim činilo da se njihovi protivnici moraju organizirati na istom principu ukoliko žele nadvladati „židovsku opasnost“.⁶² Pojavila se ideja o sazivanju međunarodnog kongresa. On je i održan u rujnu 1882. u Dresdenu, a okupio je predstavnike iz Njemačke, Austrije, Mađarske i Rusije. Svi su oni bili ujedinjeni u neprijateljstvu prema Židovima, ali su djelovali u različitim političkim situacijama i stoga nisu mogli stvoriti zajednički praktični program. Zaključci kongresa bili su ograničene prirode te su se svodili na poziv svima svjesnima „židovske opasnosti“ da se organiziraju u volonterske asocijacije s ciljem ograničenja židovske dominacije. Te su se organizacije trebale pridružiti novoosnovanom *Alliance Antijuive Universelle*, čije je ime zgodno odabrano kao opreka *Alliance Israélite Universelle*, koja se smatrala instrumentom židovske međunarodne dominacije. Mit je o židovskoj svjetskoj dominaciji bio očigledan kao jedna od glavnih ideja na kongresu. Drugi je kongres sazvan u Chemnitzu u travnju 1883. i na

⁶⁰ Isto, 275-277.

⁶¹ Carroll, *Constantine's Sword*, 457-459.

⁶² Arendt, *Izvori totalitarizma*, 38.

njemu se pojavila prva naznaka neke vrste zajedničkog programa. Prema tom programu, svaki je sudionik kongresa trebao raditi na socijalnoj izolaciji i ekonomskom bojkotu Židova u vlastitoj državi. Imali su se suzdržati od čitanja židovskih tiskovina i odbijati priključiti se bilo kojoj organizaciji koja je kao članove primala i Židove. Na taj je način antisemitizam u lokalnim sredinama trebao postati efektivnim socijalnim faktorom.⁶³

U svim državama gdje je našao uporište, antisemitski je pokret imao isti cilj - ograničavanje navodne židovske dominacije. Iako je bilo povremenih fizičkih napada na Židove i njihovu imovinu, antisemitizam je na prijelazu stoljeća u zapadnoj i srednjoj Europi većinom ostajao ograničen samo na retoriku. Jedina zemlja gdje je bilo stvarnih protjerivanja i ubojstava Židova bila je Rusija, ali motivi tamošnjih pogroma razlikovali su se od antisemitskih ideja na zapadu. Pogromi u Rusiji bili su utemeljeni prije svega na agrarnom antisemitizmu, koji je bio usmjeren protiv pozajmljivanja novca, točenja alkohola i svih drugih oblika ekonomije fiksiranih na novčani promet i stvaranje gradskih motiva konkurencije koje su drugdje kršćanski trgovci koristili protiv židovskih konkurenata.⁶⁴ U Rusiji se tek s pojavom *Protokola sionskih mudraca* 1903. antisemitizam usmjerio prema istim idejama koje su već bile ukorijenjene na zapadu. Dokument je sadržavao navodne transkripte s tajnoga Svjetskoga cionističkog kongresa, a cilj mu je bilo buđenje vjerske i društvene mržnje prema Židovima kroz izmišljenu zavjeru židovstva.⁶⁵

⁶³ Katz, *From Prejudice to Destruction*, 280.

⁶⁴ Claussen, *Granice prosvjetiteljstva*, 264.

⁶⁵ Theodor Grüner, *Ogled o Protokolima sionskih mudraca*, (Zagreb: Hrvatsko-izraelsko društvo, 1997), 5.

3.4. Ideološke postavke antisemitizma

Prije nego se pristupi hrvatskim primjerima antisemitizma i njihovoj usporedbi s onima u drugim zemljama, svakako valja ilustrirati neke od njegovih glavnih ideoloških postavki. S obzirom na to da je antisemitizam uspio privući slojeve društva najrazličitijih političkih, ekonomskih, religijskih i drugih shvaćanja, ne treba čuditi da je sama ideologija često bila prepuna kontradiktornosti. Već sam spomenuo neke od glavnih mitova i stereotipa o Židovima poput krvne klevete, lihvarstva, urođene inferiornosti, parazitizma, svjetske zavjere i navodne židovske kontrole nad burzama i bankama, no antisemiti su vrlo uspješno nalazili i nove protužidovske optužbe. Primjerice, protivnici emancipacije smatrali su da Židovi moraju promijeniti svoja zanimanja i moralne navike prije nego mogu biti prihvaćeni u društvo i državu. Židovi su, proširivši ekonomsku aktivnost i ulazeći u zanimanja poput medicine, novinarstva i prava zaista to i učinili, ali ne na onaj način kako su to priželjkivali njihovi protivnici. Židovski je napredak stoga viđen kao zlokoban znak mogućeg budućeg raspleta. Zbog postojećih predrasuda o židovskom mentalitetu, mnogi su Židove smatrali ljudima koji rade samo zbog profita, te da se kao takvi u dodiru s kršćanima mogu baviti svim profesijama osim prava, medicine i teologije. To je zapravo bio način da se većinski kršćani zaštite od židovske konkurencije, koja se počela pojavljivati u određenim zanimanjima.⁶⁶ Isto nije vrijedilo za novinarstvo, ali s povećanjem broja Židova koji su kruh stjecali u ovoj profesiji, razvilo se mišljenje da oni kontroliraju liberalne tiskovine i na taj način „truju narod“. Sama ideja o židovskom mentalitetu i inferiornosti bila je dijelom rasne teorije koja je Židove držala za polarnu suprotnost Arijevcima. Antisemiti su krivce za najvažnije socijalne probleme tog vremena također pronalazili u Židovima. Tako su Židovi postali uzročnicima nemorala, nezaposlenosti, rastućeg broja djece u sirotištima, lova na luksuz itd.⁶⁷ Korisnost masovnog antisemitizma bila je njegova sposobnost da ponudi odgovore za sve nedaće koje bi ljude snašle u danom trenutku.

Antisemitske predrasude često nisu bile potpuno odvojene od stvarnosti, već su se temeljile na onome što je pojedinac često i sam mogao percipirati, kao što je primjerice slučaj s novinarstvom. Na sličan su način u negativnom svjetlu bile promatrane židovska ekskluzivnost i solidarnost, a smatralo se da je njihov temelj bila talmudska tradicija. Židovi su veoma važnom držali obitelj, koja je odigrala važnu ulogu u očuvanju židovskog naroda u tuđoj i često neprijateljskoj okolini. Iz tog je razloga bila raširena i ideja da su Židovi za razliku od drugih naroda čvršće povezani krvnim i obiteljskim vezama. Zbog toga su se lako

⁶⁶ Katz, *From Prejudice to Destruction*, 224-225.

⁶⁷ Isto, 96-97.

uklopili u ideologije i doktrine koje su ljude određivale na rasnoj ili etničkoj osnovi. Sami su Židovi pripadnike svoje zajednice vidjeli kao članove jedne velike obitelji te je antisemitska percepcija židovskog naroda kao obitelji tijesno povezane krvnim vezama zaista imala nečeg zajedničkog sa židovskim viđenjem samih sebe. Antisemiti su stoga Židove uvijek predstavljali kao obiteljsku i međunarodnu trgovačku organizaciju s interesima po cijelom svijetu, kao skrivenu silu koja iz sjene upravlja svim vladama.⁶⁸

Najveća kontradiktornost antisemitizma ležala je u istovremenim optužbama Židova da su s jedne strane kapitalisti, a s druge strane revolucionari. Kako je u modernom društvu načelno svatko mogao postati što je htio, tako su antisemiti racionalizirali da se Židovi i kriju iza svega. Židov je istovremeno stajao i iza kapitala i iza boljševizma, iza siromašnih i bogatih, raspolagao je i novcem i duhom, nije dugovao ništa nikome, ni domovini ni naciji, već je bio vezan samo za sebe samog, za obitelj i za svoj narod.⁶⁹ „Židovski financijer“ postao je glavna meta revolucionarne mržnje. I ova je optužba imala neke temelje u stvarnosti, jer su tijekom 19. stoljeća veliki uspon doživjele židovske bankarske obitelji poput Oppenheima, Rothschilda, Seligmana, Warburga i Sassoon. Ubrzo su takve obitelji za europske mase postali „tipični Židovi“, unatoč tome što je velika većina Židova nakon emancipacije i dalje bila opterećena posljedicama getoizacije.⁷⁰ Kako su neki Židovi sudjelovali u vodećim ulogama u stvaranju modernog investicijskog kapitalizma, drugi su igrali važne uloge u njegovoj opoziciji – socijalizmu. Većina socijalista, doduše, nisu bili Židovi, ali to nije spriječilo da i „židovski revolucionar“ postane ustaljena figura u popularnoj imaginaciji. U očima europskih reakcionara njegovo je židovsko podrijetlo uskoro počelo dominirati i percepcijom Karla Marxa.⁷¹ Optužbe o židovskoj posvećenosti revoluciji u svijetu pojavile su se još nakon revolucija 1848.-1849. Od tada se Židovi često počinju povezivati i s masonima, a kao njihov zajednički cilj istaknuto je rušenje kršćanskog poretka i svijeta.⁷²

Pobornici antisemitizma definirali su tu doktrinu prvenstveno kao obrambenu reakciju, reakciju na Židova koji napada i eksploatira. Židovi su bili neophodni antisemitizmu, jer bez njih antisemitizam nije mogao opstati i napredovati. Detlev Claussen zaključuje kako je sa sve većom integracijom Židova u društvo sam antisemitizam postajao sve manje marginaliziranim, a Židova je gurao prema središtu društvenog konflikta. Antisemitizam je djelovao kao tvorac identiteta, a židovski je identitet bio onaj naroda bez zemlje i bez

⁶⁸ Arendt, *Izvori totalitarizma*, 27.

⁶⁹ Claussen, *Granice prosvjetiteljstva*, 97.

⁷⁰ Carroll, *Constantine's Sword*, 432.

⁷¹ Isto, 433-435.

⁷² Claussen, *Granice prosvjetiteljstva*, 228.

države.⁷³ Zbog tog su identiteta oni ostali „drugi“ i „drugačiji“, čak i u modernom građanskom društvu.

⁷³ Isto, 310-311.

4. Židovi u Hrvatskoj

Židovi su se na područje sjeverne Hrvatske i Slavonije počeli doseljavati već u prvim stoljećima nove ere.⁷⁴ Njihova je prisutnost posvjedočena i u Dalmaciji, u antičkoj Saloni, a nakon toga stoljećima nema podataka o židovskim zajednicama na hrvatskom prostoru.⁷⁵ Srednjovjekovni izvori također ne obiluju mnoštvom podataka o Židovima, ali sudske su isprave iz 1444. i 1459. dokaz da su neki živjeli ili barem trgovali u Zagrebu. Nakon izbora Habsburgovaca za hrvatske kraljeve Židovi su morali napustiti Hrvatsku, zadržavši se jedino na područjima pod vlašću Mletačke Republike i Dubrovačke Republike.⁷⁶ Naseljavanje u Hrvatsku odvijalo se iz dva smjera, jadranskog i kopnenog. Na Jadran su dolazili Sefardi, najvećim intenzitetom nakon njihova protjerivanja s Pirinejskog poluotoka, a nešto kasnije, u unutrašnjost su počeli dolaziti Aškenazi iz rubnih dijelova Habsburške Monarhije, uglavnom zbog trgovine i sajмова.⁷⁷ Dokumenti iz 16. i 17. stoljeća ne svjedoče o stalnoj prisutnosti Židova u sjevernoj Hrvatskoj što dijelom objašnjava i zaključak Hrvatsko-ugarskog sabora iz 1697. godine prema kojem u cijeloj Hrvatskoj imanje nisu smjele imati osobe koje nisu rimokatoličke vjere. Do prvih tolerancijskih akata Židovima je bilo zabranjeno posjedovati nekretnine, bili su isključeni iz cehova te se nisu smjeli baviti poljoprivredom niti obrtom.⁷⁸ Jednom im je odlukom zabranjen bio i pristup na zagrebački sajam, iz razloga što su bili navodno „žiteljstvu pogibeljni svojim prevarama“, ali oni su i dalje dolazili, pa je 1769. i 1780. došlo do prosvjeda zagrebačkih trgovaca protiv konkurencije, koja je uz Židove uključivala i pravoslavce.⁷⁹ Na području Habsburške Monarhije, kao i u većem dijelu Europe, Židovi su bili religijska i etnička zajednica izdvojena pod različitim okolnostima iz općevažećih pravnih i društvenih normi. Bili su podvrgnuti posebnim propisima s ciljem da se ograniči njihova brojnost, odrede zanimanja kojima se smiju baviti i prisili ih se na što više izravnih davanja, koja su bila nametnuta posebno njima.⁸⁰

⁷⁴ Ljiljana Dobrovšak, „Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću,“ *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest (dalje *Radovi* ZHP), 37/1 (2005), 128.

⁷⁵ Budak, „Antijudaizam i antisemitizam“, 23.

⁷⁶ Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice I*, Zoran Mirković u poglavlju Židovska općina Zagreb, (Zagreb: Izvori, 2004), 25.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Dobrovšak, „Emancipacija“, 128-129.

⁷⁹ Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, (Zagreb, Židovska općina Zagreb; Novi Liber, 2001), 24. ; Josip Matasović, „Dva prosvjeda proti konkurenciji u Zagrebu 1769. i 1780.,“ *Narodna starina* 8/19 (1929), 107-109.

⁸⁰ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, (Zagreb: Globus, 1992), 418.

4.1. Emancipacija Židova u hrvatskim zemljama

Prve promjene u položaju Židova u Habsburškoj Monarhiji, pa tako i u Hrvatskoj, počinju se događati potkraj 18. stoljeća. *Ediktom o toleranciji* i njegovim aneksom *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* cara Josipa II. donesene su prve odredbe o trajnom naseljavanju Židova u sjevernoj Hrvatskoj. Tim je ediktom položaj Židova poboljšana u smislu da su im zajamčene sloboda kretanja i naseljavanja, sloboda vjeroispovijesti i ravnopravnost u školovanju, ali i nadalje su na snazi ostala neka ograničenja u izboru zanimanja, kao i zabrana bavljenja cehovski zaštićenim obrtima, zabrana trgovanja proizvodima tih obrta i zabrana posjedovanja nekretnina. *Edikt o toleranciji* odnosio se samo na glavu obitelji i članove koje je on uzdržavao, a nije vrijedio za sinove i kćeri ili za novodoseljene Židove. U suštini, tim su ediktom Židovi bili „terpljeni“, što i dalje nije značilo potpunu ravnopravnost, već da su postali podanicima apsolutističke države u kojoj su započeli protomodernizacijski procesi.⁸¹ Tolerancijski su zakoni zaista označili prekretnicu u životima Židova Habsburške Monarhije, ali brojna su se ograničenja njihovog obiteljskog i javnog života ipak održala. Zakonskim člankom 19. iz godine 1792. Hrvatski je sabor Židovima uskratio pravo stalnog naseljavanja te im je bilo dopušteno jedino bavljenje trgovinom, a gotovo im je istovremeno uskraćeno i pravo stjecanja javnih službi.⁸² Taj članak, doduše, nije sprječavao pojedine gradove da dopuste Židovima naseljavanje te su oni na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće sve češće dobivali dozvole stalnog boravka u hrvatskim gradovima. Dozvole takvog tipa omogućile su osnivanje prvih židovskih bogoštovnih općina, pa su one utemeljene 1777. u Varaždinu i 1806. u Zagrebu.⁸³

Emancipacija Židova po prvi je puta na hrvatskim prostorima, baš kao i u drugim dijelovima Europe, zaživjela tijekom napoleonskih osvajanja. Pod francuskom su upravom Židovima u Dalmaciji 1808. priznata građanska prava, dok je u sjevernoj Hrvatskoj, koja je ostala sastavnim dijelom Habsburške Monarhije, i dalje vrijedio *status quo*. Međutim, novonastalo se stanje u Dalmaciji nije dugo održalo te je već 1814., potpadanjem Dalmacije pod habsburšku vlast, položaj dalmatinskih Židova usklađen s onim u ostatku Monarhije.⁸⁴ Prvi značajniji pomak prema stjecanju građanskih prava Židovi su morali čekati do revolucionarne 1848./49. U međuvremenu je u Hrvatskoj ponovno došlo do protužidovskih izgređa. Naime, 1838. godine dvjestotinjak je zagrebačkih trgovaca okupljenih u cehu demonstracijama tražilo izgon Židova iz grada. Pritom su neki Židovi zlostavljani, a neki čak

⁸¹ Dobrovšak, „Emancipacija“, 131-132.

⁸² Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 418.

⁸³ Dobrovšak, „Emancipacija“, 133.

⁸⁴ Isto, 126.

i prognani.⁸⁵ To nije obeshrabrilo Židove te su godinu dana kasnije varaždinska i zagrebačka židovska općina zajedničkim podneskom Hrvatskom saboru zatražile društvenu emancipaciju i osnovna prava u privređivanju.⁸⁶ Emancipaciju tada nisu dobili, ali godine 1840. Ugarski je sabor zakonskim člankom 29. dao Židovima pravo na zanat, prema kojem su smjeli držati samo židovske kalfe i šegrte, a dopušteno im je i naseljavanje u gradovima i stjecanje zemljišnog posjeda pod određenim uvjetima.⁸⁷ Premda te odredbe isprva nisu vrijedile i za Hrvatsku, Hrvatski je sabor, kako ne bi bio u suprotnosti s Ugarskim, ubrzo donio zaključak prema kojem Židovima valja „postepeno dati punu ravnopravnost“ te im je omogućeno stalno naseljavanje.⁸⁸ U ponovnom zasjedanju Sabora godine 1843. nekoliko je židovskih općina (zagrebačka, varaždinska, križevačka, karlovačka i sisačka) razdijelilo primjerke spisa „emancipacija Židova“ velikom županu, gradskom sucu i biskupskom kaštelanu. U njemu su tražili da mogu držati pomoćnike bez obzira na njihovu vjeroispovijest, da mogu vlastitu djecu dati na obuku kršćanskim obrtnicima, da mogu stjecati građanska i seoska dobra te da pred zakonom mogu postati građanima.⁸⁹ Njihovi zahtjevi nisu ispunjeni, ali 1843. im je ipak znatno proširen spektar zanimanja u koja su mogli ulaziti, a 1846. omogućeno im je i da se jednokratnim otkupom oslobode tolerancijske takse, koju su do tada u pojedinim gradovima morali kolektivno plaćati.⁹⁰

Revolucionarne je 1848. došlo do novih protužidovskih izgređa u Hrvatskoj. Naime, kod nekih se Židova probudila nada da bi pobjeda liberalnih Mađara mogla poboljšati i njihova prava, pa su stali na stranu revolucije. Zbog toga su u Zagrebu, Varaždinu, Osijeku i Požegi napadnute njihove trgovine, a u nekim je gradovima bilo čak i pokušaja progona.⁹¹ Unatoč tome, mnogi su aktivno sudjelovali u revolucionarnim zbivanjima na strani bana Jelačića, koji se, između ostalog, suprotstavio spomenutim protužidovskim ispadima i zauzimao za priznanje građanskih prava Židovima.⁹² Austrijskim su ustavom iz 1848. Židovima zajamčeni građanska ravnopravnost, pravo posjedovanja nekretnina i sloboda bogoštovlja. Također, ukinute su i posebne židovske takse, pa su Židovi i u porezima postali izjednačeni s kršćanima. Slično je bilo i u Mađarskoj, gdje je krnji revolucionarni sabor

⁸⁵ Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj*, 14.

⁸⁶ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 25.

⁸⁷ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 418.

⁸⁸ Dobrovšak, „Emancipacija“, 134.

⁸⁹ Gavro Schwarz, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj – Iz starina zagrebačke općine (1806-1845), *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva V*, Zagreb, 1903., 102-103.

⁹⁰ Dobrovšak, „Emancipacija“, 135.

⁹¹ Budak, „Antijudaizam i antisemitizam“, 25.

⁹² Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske, Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860.*, (Zagreb: Globus; Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1985), 363-364.

izglasao emancipaciju. Nakon sloma revolucije, Oktroirani je ustav iz 1849. Židove cijele Carevine proglasio jednakima kršćanima u svim građanskim pravima. Međutim, taj je ustav na snazi bio samo u Austriji, a *Silvestarski patent* od 31. prosinca 1850. šutio je u pogledu priznanja građanskih prava Židovima.⁹³ Carskom odlukom iz 1853. ponovno je uvedena zabrana posjedovanja nekretnina za Židove, a oni koji su ih stekli između 1848. i 1853. smjeli su ih zadržati.⁹⁴ Ta je odluka poništena carskim patentom od 18. veljače 1860. godine. Njime je Židovima ponovno dopušteno posjedovanje nekretnina, a dobili su i slobodu obrta, što je otvorilo put prema proglašenju njihove potpune građanske ravnopravnosti. U takvim se uvjetima sve više Židova počelo naseljavati u Hrvatsku i Slavoniju, a njihov je kapital bio više nego dobrodošao u zemlji akutnoga pomanjkanja novca.⁹⁵

Austrijskim su ustavom od 21. prosinca 1867. Židovi konačno stekli sva građanska prava i punu ravnopravnost na području austrijskog dijela Monarhije, pa tako i u Dalmaciji. Tjedan dana kasnije punu su ravnopravnost dobili i u Ugarskoj, ali ne i u Hrvatskoj. Budući da je prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi iz 1868. bogoštovlje pripalo nadležnosti hrvatske Zemaljske vlade i Hrvatskog sabora, Židovi su na emancipaciju morali čekati još nekoliko godina. Konačno je 19. rujna 1873. godine Hrvatski sabor usvojio Osnovu zakona o ravnopravnosti Izraelićana kojim se „sliedbenici izraelitičke vjere“ priznaju „u pogledu slobodnog izvršavanja vjerozakona, kano i u pogledu uživanja pravah političkih i gradjanskih ravnopravnim sa sliedbenici ostalih u Hrvatskoj i Slavoniji zakonom primljenih vjeroizpoviesti“. Marijan Derenčin je pritom, kao izvjestitelj saborskoga odbora za spomenutu zakonsku osnovu izjavio: „Da izraelićanin, ostajući vjeran vjeri otacah svojih, može biti vjeran sin svoje domovine, to se kod nas obćenito misli.“⁹⁶ Osnova je 21. listopada 1873. dobila i potrebnu kraljevsku sankciju te od tada baš kao i onima u ostatku Europe, hrvatskim Židovima postaje otvoren put prema potpunoj integraciji i asimilaciji u hrvatsko građansko društvo. Počinju se uključivati u sve segmente javnog života u Hrvatskoj, dakle u kulturu i prosvjetu, znanost i umjetnost, različite grane gospodarstva, ali i politički život.⁹⁷ Emancipacija Židova u hrvatskim zemljama bila je vrlo slična emancipacijama u drugim europskim zemljama, ali zbog političke podjele hrvatskog prostora, ona se zbila u različito vrijeme, jer je ovisila o političko-pravnom sustavu pojedinog teritorija.

⁹³ Dobrovšak, „Emancipacija“, 135-137.

⁹⁴ Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, 361.

⁹⁵ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 419-420.

⁹⁶ Mirjana Gross, „Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću,“ u *200 godina Židova u Zagrebu*, (Zagreb: Jevrejska općina; Savez jevrejskih općina Jugoslavije, 1988), 28-31.

⁹⁷ Agneza Szabo, „Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj između 1873. i 1914. godine,“ u *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998), 143.

4.2. Integracija i asimilacija

Broj Židova u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji ubrzano se povećavao između 1857. i 1880. godine. Nesumnjivo su tome pridonijeli već spomenuti carski patent 1860. i proglašenje emancipacije 1873. godine. U tom je periodu broj Židova narastao s 5 227 prema popisu stanovništva iz 1857. na 13 488 prema popisu iz 1880. godine.⁹⁸ Na prijelazu stoljeća, 1900. godine bilo ih je nešto više od dvadeset tisuća, od čega je gotovo polovica, odnosno devet tisuća, živjela u gradovima.⁹⁹ U ukupnom stanovništvu Hrvatske i Slavonije činili su oko jedan posto, a u gradskom je stanovništvu taj udio bio pet posto.¹⁰⁰ Židovska je zajednica u Hrvatskoj, u usporedbi s drugim zemljama Monarhije, uvijek bila relativno malena. Nakon emancipacije, Židovi se u Hrvatskoj počinju sve više asimilirati u hrvatsko društvo. Taj je proces tekao relativno brzo, ali doseljenici koji su govorili pretežito njemačkim ili mađarskim jezikom često su izazivali nepovjerenje i neprijateljstvo. Od 1880. statistika registrira rastući broj Židova koji navode hrvatski kao materinji jezik.¹⁰¹ Među samim se Židovima u emancipacijskom periodu razvio sukob između ortodoksa (starovjeraca) i neologa (reformista). Prvi su zastupali tradicionalno bogoštovlje i opstanak Židova kao zasebne zajednice, a potonji, mnogo brojniji, zastupali su asimilaciju. Posljedično tom sukobu, i u Zagrebu dolazi do odvajanja ortodoksa u posebnu općinu.¹⁰² Većina je Židova u drugoj polovici 19. stoljeća htjela postati ili je doista postala Nijemcima, Mađarima, Poljacima, Česima, Talijanima i naravno, Hrvatima „mozaičkog“ ili „izraelitičkog“ vjerozakona, ali i dalje ih veliki dio javnog mišljenja nije smatrao „pravim“ pripadnicima pojedinoga naroda.¹⁰³ Asimilacija nije poticaj dobivala samo od Židova, već ju je na neki način uvjetovala i sama država, jer unatoč svojoj brojnosti u Austro-Ugarskoj Monarhiji, oni nikada nisu postali jednim od konstitutivnih naroda, što se priznavalo i nekim malobrojnijim narodima.¹⁰⁴

Početakom su 19. stoljeća hrvatski Židovi uglavnom bili sirotinja, a krajem je stoljeća većina pripadala srednjem sloju. Nakon emancipacije neki su se bogatili vrlo brzo, dok je tek manjina ostajala siromašna.¹⁰⁵ Nove su se generacije Židova školovale za liječnike i odvjetnike, mnogi iz trgovačke djelatnosti ulaze u veletrgovačku i bankarsku, a židovski

⁹⁸ Švob, *Židovi u Hrvatskoj I*, 27.

⁹⁹ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I*, Zagreb, 1905., 24.

¹⁰⁰ Isto, 24-32.

¹⁰¹ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 422.

¹⁰² Švob, *Židovi u Hrvatskoj I*, 27.

¹⁰³ Mirjana Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti,“ u *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998), 106.

¹⁰⁴ Melita Švob, *Židovi u Hrvatskoj, Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1997), 246.

¹⁰⁵ Katalog izložbe, *Židovi na tlu Jugoslavije*, (Zagreb: Savez muzeja MTM, 1988), 171.

obrtnici postaju pravi industrijalci.¹⁰⁶ U Zagrebu, primjerice, nastaju svojevrsne poduzetničke „dinastije“ poput obitelji Alexander, Deutsch Maceljski, Ehrlich, Hirschler, Stern, Weiss i drugih.¹⁰⁷ Bilo je u Zagrebu i hrvatskih „dinastija“, ali je većina bila stranog, i to uglavnom židovskog podrijetla. Zbog toga su neki krugovi kasnije Židovima predbacivali da kontroliraju trgovinu i novac u Hrvatskoj, osobito u Zagrebu. Na početku dvadesetog stoljeća 25 posto zaposlenih Židova bavilo se obrtničkim, a čak 50 posto trgovačkim poslovima. Više od 5 posto bili su „posebnici i umirovljenici“, a nešto je više od 2 posto bilo zaposleno u vojsci ili na služenju vojnog roka. U ostalim je zanimanjima bilo zaposleno 18 posto Židova i to većinom u javnim službama i slobodnim zanimanjima.¹⁰⁸ Nedvojben je njihov utjecaj na razvoj gospodarstva u Hrvatskoj tijekom druge polovice 19. stoljeća. Svojim su kapitalom sudjelovali u razvoju hrvatskoga poduzetništva, banaka i štedionica, obrta, trgovine i industrije. Istovremeno su mnogi Židovi sudjelovali u osnivanju središnjih ustanova u Zagrebu, prije svega gospodarskih, kulturno-prosvjetnih i dobrotvornih.¹⁰⁹ Prema riječima Mire Kolar-Dimitrijević, potpuno je kriva predodžba da je Khuenovo doba u Hrvatskoj bilo razdoblje gospodarske stagnacije. Bilo je to zapravo vrijeme izgradnje cesta, željezničkih pruga, podizanja velikih tvornica, gradnje školskih, prosvjetnih i kulturnih ustanova i otvaranja brojnih tiskara. U mnogim su pothvatima te izgradnje infrastrukture sudjelovali i Židovi svojim kapitalom. Njihova inicijativa nije bila sputavana snagama unutar Hrvatske, iako je bilo antisemitskih ispada.¹¹⁰ Antisemitizam je na prijelazu stoljeća nerijetko bio plod ekonomske konkurencije koju su Židovi počeli predstavljati kršćanima, a brz i zamjetan ekonomski uspon toliko malobrojne zajednice dodatno je hranio optužbe da su se obogatili „preko leđa naroda“.

¹⁰⁶ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 25.

¹⁰⁷ Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi, Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, (Zagreb: Leykam International, 2007), 239.

¹⁰⁸ Szabo, „Židovi i proces modernizacije“, 150.

¹⁰⁹ Isto, 152.

¹¹⁰ Mira Kolar-Dimitrijević, „Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine,“ u *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998), 136.

5. Počeci antisemitizma u Hrvatskoj

Antisemitizam se, kao što sam već spomenuo, u Europi počeo formirati i dobivati svoja glavna obilježja krajem 1870-ih i početkom 1880-ih. Hrvatske novine od samog početka izvještavaju o antisemitskom pokretu. Ta su izvješća velikim dijelom nepristrana te su se najčešće svodila samo na prenošenje vijesti iz bečkih i peštanskih novina. Istovremeno se antisemitizam i u Hrvatskoj počinje formirati preobrazbom tradicionalnog antijudaizma, ili širenjem iz susjednih zemalja, osobito iz Mađarske. U Hrvatskoj je to vrijeme bilo vrijeme nacionalne integracije, koja je kao i drugdje, isključivala strane elemente. Doseljeni su Židovi govorili njemački ili mađarski te ih se kao takve lako moglo optužiti za nacionalnu neloyalnost, bez obzira na njihove stvarne stavove i djelatnost.¹¹¹ Zbog toga je i u ovom desetljeću dolazilo do povremenih protužidovskih izgređa. Ovo je razdoblje također bilo obilježeno i ideološkom borbom katoličanstva i liberalizma. Kako su Židovi nerijetko zastupali ideje liberalizma, a s time djelomice i protureligijsku propagandu, crkveni su krugovi često ideološke protivnike pronalazili upravo u njima. S obzirom na to da je katoličanstvo za Hrvate bilo jedan od snažnih elemenata nacionalne integracije, netrpeljivost prema Židovima mogla se ukorijeniti upravo u širim slojevima društva.¹¹² Nakon sklapanja Austro-ugarske nagodbe u Ugarskoj je zajedno sa svim ostalim carskim patentima prestao vrijediti i patent kojim je 1855. za Habsburšku Monarhiju bio proglašen konkordat koji je katoličanstvu osiguravao status državne religije, a Katoličkoj crkvi položaj državne ustanove. Ugarski je sabor odmah važećim proglasio i članak donesen još 1848., prema kojem su svim javno priznatim konfesijama osigurani uzajamnost i jednakost pred zakonom. Te odredbe nisu vrijedile i za Hrvatsku, jer je prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi iz 1868. banska Hrvatska imala pravo na zakonodavnu autonomiju u oblasti crkvenih poslova. U Hrvatskoj su stoga položaj Katoličke crkve regulirali zakoni utemeljeni na konkordatu iz 1855., a situacija se u tom pogledu nije izmijenila ni nakon što je on 1870. bio ukinut na razini Monarhije. Dakle, s pravnoga stanovišta, katoličanstvo je u banskoj Hrvatskoj, za razliku od Ugarske, i poslije nagodbe ostalo povlaštena religija, a Katolička je crkva i dalje imala status privilegirane vjerske institucije. Zakonom o ravnopravnosti Židova iz 1873. to se počelo mijenjati, jer su prema njemu Židovi u banskoj Hrvatskoj, osim u građanskim i političkim, i u konfesionalnim pravima u svemu bili izjednačeni s pripadnicima ostalih zakonom priznatih konfesija. Zakonodavac je pritom istaknuo da se ostvarenje pune građanske, političke i konfesionalne

¹¹¹ Budak, „Antijudaizam i antisemitizam“, 27.

¹¹² Jure Krišto, *Prešućena povijest, Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994), 43.

ravnopravnosti Židova osigurava prestankom važenja svih propisa koji su s time bili u opreci. Na taj je način židovstvo *de iure* bilo izjednačeno s katoličanstvom te je sam tekst zakona bio formuliran tako da je dopuštena bila i mogućnost prijelaza na židovsku vjeroispovijest. Samo donošenje Zakona o ravnopravnosti Židova nije privuklo veliku pozornost javnosti, a unatoč tome što je njime *de facto* poništen pravni značaj konkordata iz 1855., on nije izazvao nikakve veće promjene u autonomnom hrvatskom crkveno-političkom zakonodavstvu.¹¹³ Ipak, s prvim pokušajima praktične primjene tog zakona, došlo je do snažnog otpora crkvenih krugova, na čelu s biskupom Strossmayerom, i njihovog sukoba s vladom. Tada se u Hrvatskoj prvi puta počinju javljati neka obilježja antisemitizma.

¹¹³ Mario Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici...*“: *Prvi hrvatski katolički kongres 1900.*, (Zagreb: Golden Marketing; Tehnička knjiga, 2008), 13-18.

5.1. Biskup Josip Juraj Strossmayer i Židovi

Đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer nikada nije javno istupao protiv Židova, već je štoviše, iskazivao divljenje za židovsku etiku, kulturu i druge vrijednosti. Njegovi prezirni stavovi o Židovima u javnosti su postali poznati tek nakon njegove smrti.¹¹⁴ Često ih je izražavao u korespondencijama s Franjom Račkim i Serafinom Vannutellijem i to gotovo uvijek u vezi s nekim aktualnim političkim događanjima, a nikada „iz čista mira“. Već je 1874. Strossmayer bio jedan od glavnih protivnika novog Zakona o školstvu vlade bana Mažuranića. Vjerovao je da je najteža posljedica toga zakona bilo postavljanje učitelja drugih konfesija u škole s većinom katoličkim učenicima.¹¹⁵ U skladu s tim 1877. reagirao je dopisima svećenstvu i Odjelu za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade zbog zaposlenja učiteljice Tonke Neumann, koja je bila Židovka, u jednoj osječkoj školi. U dopisu vladi piše o dekristijanizaciji mladeži i predbacuje joj da ona „otvara širom vrata u kršćanske škole židovom, najljućim neprijateljem Krista i Evandjelja.“ Takva se primjedba može pripisati antijudaističkim stavovima, ali Strossmayer piše i o „semitičkom elementu“ koji je „tako živahan, okretan i poduzetan, da on sebi svuda put krči“ te izražava sumnju u židovsku odanost i privrženost Hrvatima. Židove naziva „sektom bezumnjaka i oholiša“, a zaposlenje učiteljice Židovke prvim pokušajem te sekte, „kojoj je kršćanstvo trn u oku“. ¹¹⁶ Često spominje vjerski indiferentizam kao veliku opasnost po katoličku vjeru, a Židove vidi kao njegove glavne pobornike. Tek 1880-ih počinje obraćati pozornost na Zakon o ravnopravnosti Židova te u pismu Račkome kritizira Sabor prema kojem su „sve konfesije jednako časne, to jest jedne cijene i jedne istinitosti“. Zaključuje kako je to „mrski i bogogrdni indiferentizam“. ¹¹⁷ Iz Strossmayerovih je pisama očito da je on prihvaćao neke od glavnih antisemitskih teza poput povezanosti židovstva i masonerije, kao i kontrole Židova nad novinstvom. ¹¹⁸ Tako u pismu nunciju Serafinu Vannutelliju piše kako „nažalost, također u nas, u Pešti i Beču, prevlast nad javnim mnijenjem, tj. u dnevnim novinama i časopisima ima ponajgori ljudski soj, nevjerni židi, što je dakako za državu vrlo zlokobno“. ¹¹⁹ Najčešće kritizira „židske novine“ *Pester Lloyd* iz Pešte i *Drau* iz Osijeka, a to komentira riječima: „Od nekog vremena k nama iz Ugarske, i to osobito iz Pešte, doseljavaju židi, najgora pljeva, s

¹¹⁴ Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj“, 14.

¹¹⁵ Krišto, *Prešućena povijest*, 50.

¹¹⁶ *Korespondencija Rački-Strossmayer II*, ur. Ferdo Šišić, (Zagreb: JAZU, 1929), 78-79.

¹¹⁷ *Korespondencija Rački-Strossmayer III*, ur. Ferdo Šišić, (Zagreb, JAZU 1930), 44.

¹¹⁸ Isto, 122.; *Korespondencija Strossmayer-Vannutelli*, priredili Josip Balabanić i Josip Kolanović, (Zagreb: Hrvatski državni arhiv; Kršćanska sadašnjost; Dom i svijet, 1999), 357., 399., 413.

¹¹⁹ *Korespondencija Strossmayer-Vannutelli*, 87.

namjerom da izdaju javne listove uglavnom na njemačkom jeziku“.¹²⁰ Može se reći, dakle, da je i Strossmayer zbog njihove relativne neasimiliranosti ranih 1880-ih, Židove smatrao tuđinskim agentima Nijemaca i Mađara.

U Ugarskom je saboru početkom desetljeća na dnevni red došla rasprava o židovsko-kršćanskom braku. Saboru je 1883. bio upućen prijedlog zakona kojim bi se dopustilo sklapanje civilnog braka između osobe koja pripada židovskoj vjeri s osobom koja pripada nekoj od kršćanskih konfesija. Nakon dugotrajne rasprave Donji je dom taj prijedlog usvojio, ali ga je Gornji dom odbacio. Naposljetku je intervencijom cara prijedlog bio povučen „do zgodnijeg vremena“.¹²¹ Istovremeno s raspravom u Ugarskom saboru, i u Hrvatskoj se razvila polemika o civilnom braku. Strossmayer u pismu Vannuteliju početkom 1883. piše kako ga „rasprave, koje se o tome vode u Pešti, veoma zabrinjuju jer su one za nas poput prave zaraze“.¹²² Piše i kako je zbog te rasprave napet jer se „radi o Žudijama koji začetnika života i besmrtnosti na križ pribiše i koji (...) tog istog našeg Gospodina otada neprekidno moralno razapinju te posvuda i u svim narodima tolike progone protiv Katoličke crkve podjaruju“.¹²³ Zemaljska vlada u Zagrebu je 1884. godine zaprimila jedan zahtjev za prijelazom s katoličanstva na židovstvo. Pozivajući se na zakon iz 1873., prema kojem nije postojao nijedan važeći propis koji bi branio prijelaz iz katoličanstva na židovstvo, vlada je taj zahtjev uredbom odobrila. Strossmayer na to piše Račkom kako vlada time indirektno u Hrvatsku uvodi kršćansko-židovske ženidbe, a po njegovom uvjerenju „sva ta stvar dolazi iz Pešte i inspirirana je po framasoni i po Židovi“.¹²⁴ Hrvatsko je katoličko svećenstvo na čelu sa Strossmayerom i Račkim ustalo protiv spomenute vladine uredbe i čvrsto zahtijevalo njezino povlačenje, uz obrazloženje da je zakon iz 1873. krivo interpretiran. Tada je Zakon o ravnopravnosti Židova postao predmetom velike javne polemike, tijekom koje se prvi puta zaista otkrio pravni smisao njegovog sadržaja.¹²⁵ U jednom pismu od 21. studenog 1886. Strossmayer je pisao Račkom da „vječito Slovo božije, put učinjeno, na križ pribijeno i uskrslu, mrze, proganjaju i sveudilj na križ pribijaju žudije od dvije hiljade otprilike godina, do dana današnjega“.¹²⁶ Katoličko je svećenstvo naposljetku uz pomoć Neodvisne narodne stranke uspjelo obraniti svoje pozicije te je vlada bila prisiljena povući spornu uredbu, unatoč tome što je ona zakonski bila sasvim utemeljena. Izlika koju je vlada dala za povlačenje

¹²⁰ Isto, 93.

¹²¹ Dobrovšak, „Emancipacija“, 139.

¹²² *Korespondencija Strossmayer-Vannutelli*, 229.

¹²³ Isto, 317.

¹²⁴ *Korespondencija Rački-Strossmayer III*, 121.

¹²⁵ Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici...*“, 19.

¹²⁶ *Korespondencija Rački-Strossmayer III*, 235.

uredbom bila je da se ne brani prijelaz na židovstvo, ali da postoje propisi koji su zabranjivali sklapanje braka između Židova i kršćana, odnosno propisi koji kažnjavaju poticanje na napuštanje kršćanske konfesije.¹²⁷ Time je dokazano da je Katolička crkva u banskoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća i dalje imala privilegirani položaj, što joj je pomagalo da zadrži prilično snažan društveni i politički utjecaj.¹²⁸ Što se tiče odluke Zemaljske vlade, ne može se govoriti o postojanju neke vrste institucionaliziranog antisemitizma, ali očigledno je da je postojala određena razina diskriminacije prema Židovima.

Biskup Strossmayer bio je krajem 19. stoljeća jedna od najutjecajnijih osoba hrvatskog javnog života. Kao i mnogi njegovi suvremenici, imao je neke prezirne stavove prema Židovima, ali njegovi su razlozi bili uglavnom vjerski, iako je ponekad izražavao i tipične antisemitske predrasude. Ipak, kada bi te stavove i izražavao, to je uvijek činio privatno. Dakle, ne može se govoriti ni o kakvoj vrsti antisemitske agitacije koja se širila iz njemu bliskih crkvenih krugova.

¹²⁷ Dobrovšak, „Emancipacija“, 139-140.

¹²⁸ Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici...*“, 20.

5.2. Afera u Tisza-Eszláru

Razdoblje prije narodnog pokreta obilježila je uzajamna hrvatsko-mađarska netrpeljivost kojoj je, između ostalog, pridonijelo krvoproliće u Dombóváru 1882., kada je ubijeno trideset i pet hrvatskih željezničkih radnika. Ubili su ih mađarski seljaci jer su povjerovali glasini da su hrvatski radnici ubili dvadeset mađarskih seljaka. To je, prema riječima Dragutina Pavličevića, autora dosad najopsežnije studije o narodnom pokretu 1883., rasplamsalo nacionalistički šovinizam s obje strane.¹²⁹ Istovremeno je strasti, kako u Mađarskoj, tako i u Hrvatskoj, uzbuđivala i sudska parnica u mađarskom gradu Nyíregyházi. Parnica se vodila protiv lokalnih Židova iz sela Tisza-Eszlár, koji su bili optuženi za ritualno umorstvo kršćanske djevojke Eszter Solymosy. Navodno su namamili Eszter u svoju bogomolju i umorstvo izvršili uz vjerski obred. Krvna je kleveta, dakle, na plodno tlo nailazila čak i u moderno doba. Afera je započela godinu ranije, 1882., a u novinama je završila i prije nego je počeo sam sudski proces. O njoj je izvještavala gotovo cijela Europa, a čak je i prvi antisemitski kongres u Dresdenu 1882. zasjedao pod slikom Eszter Solymosy. Mađarski su antisemiti pokušavali iskoristiti pozornost javnosti koju je afera privukla ne bi li svoju ideologiju progurali u politički *mainstream*. Oni su bili i prvi koji su uopće skrenuli pozornost javnosti na slučaj, a afera je uvelike pridonijela formiranju mađarske Antisemitske stranke u listopadu 1883. Mađarska je opozicija aferu koristila za opći napad na vladu ministra predsjednika Tisze i širenje antisemitskih osjećaja, koji su rezultirali izgredima i pogromima. O djelovanju mađarskih antisemita pišu i službene *Narodne novine*, koje aferu prate još od 1882. kada u rubrici „Iz ugarskoga sabora“ izvještavaju o interpelaciji Viktora Istóczyja, o aferi koju je prije njega u Saboru već spomenuo drugi antisemit, Géza Ónody.¹³⁰ On je prilikom govora u Saboru iznio tezu da su pogrome Židova u Rusiji inicirale ruske vlasti kako bi uzrokovale izbjeglički val Židova koji bi preplavio Monarhiju i oslabio je iznutra.¹³¹ *Narodne novine* također su pisale, i to na naslovnoj stranici, kako „nisu magjarski rodoljubi tim ponosni, što se je o njoj previše saznalo i izvan granicah zemlje“ jer su se „ciele mnogobrojne bajke i priče savile oko nje“.¹³² Kada je počela sama istraga, djevojčica, njezina smrt i način na koji se ona dogodila stavljeni su u drugi plan, a istraga je usmjerena prema navodnim krivcima, pripadnicima židovske zajednice uopće i njihovoj tobožnjoj praksi

¹²⁹ Dragutin Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980), 112-113.

¹³⁰ *Narodne novine*, br. 121/1882.

¹³¹ Mato Artuković, „Ante Starčević i Židovi (prema pisanju lista *Sloboda*)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 42/2 (2010), 487.

¹³² *Narodne novine*, br. 203/1882.

ritualnih umorstava.¹³³ Istóczy je u Ugarskom saboru citirao i Rohlingov *Der Talmudjude* u kojem se dokazuje, da Židovi po svojoj vjeri trebaju kršćansku krv.¹³⁴ Uz službene *Narodne novine* slučaj su u Hrvatskoj pratili i mnogi drugi listovi, poput *Pozora*, *Slobode*, *Sriemskog Hrvata* i drugih, tako da je hrvatska javnost bila dobro obaviještena o aferi. Parnica se stoga odrazila i na odnose prema Židovima u Hrvatskoj, jer su oni velikim dijelom bili doseljenici iz Mađarske i njemačkih zemalja te su potpomagali vladu i mahom bili mađaroni.¹³⁵ Hrvatske novine, uz neke izuzetke, većinom nisu optužbe protiv Židova smatrale istinitima. Izvještaji su se većinom svodili na prenošenje događaja iz sudnice, bez popratnih komentara. Ipak, u pravaškoj *Slobodi*, a osobito u *Sriemskom Hrvatu*, pojavljuju se članci kojima se, najblaže rečeno, ne isključuje krivnja Židova. Naime, mnogi su sumnjali u nepotkupljivost mađarskog pravosuđa, a po običaju su Židovi smatrani onima koji se ne bi ustručavali potkupiti sud, naravno uz pomoć *Alliance Israélite*. Pravaški satirični list *Vragoljan* u tom duhu piše da je „Tisza Eszlarska parnica čista i prozirna kao i – katran i smola“.¹³⁶ *Pozor* je pak pisao da se, kad bi Židovi zaista i bili ubojice, krivnja ne bi mogla prebaciti na sve Židove, isto kao što se dombovarsko krvoproliće ne može pripisati čitavom mađarskom narodu.¹³⁷ Glasilo Neodvisne narodne stranke također je izražavalo sumnju da su tobožnje umorstvo inscenirali mađarski antisemiti i opozicija kako bi stvorili povod za pogrome koji su upravo u to vrijeme postajali sve učestaliji.¹³⁸ Tiszaeszlárska je parnica trajala od 19. lipnja do 3. kolovoza 1883., a završila je oslobađajućom presudom za optužene Židove. *Vragoljan* presudu komentira riječima: „Svakolika čifutarija proglašena je – nevinom.“¹³⁹ Cijela je afera bila velika blamaža mađarskih antisemita, sudstva, pa i ugarske uprave u cjelini.¹⁴⁰ Protumađarski listovi i stranke kao takvu su je mogli koristiti protiv mađarskih presizanja. *Pozor* piše kako idućom prilikom kad mađarski listovi budu podizali „magjarskom plemenu neku kulturnu misiju, kad podupiru hegemoniju magjarskog plemena njegovom višom kulturom, netreba nego ih upozoriti na tisza-eszlarsku aferu, pak moraju nikom poniknuti i u crnu zemlju pogledati“.¹⁴¹ Obitelj jednog od glavnih optuženika, Józsefa Scharffa, nedugo je nakon presude posjetila Budimpeštu. O tome su izvijestile brojne novine te su taj postupak obitelji Scharff mnogi građani Pešte vidjeli kao židovsku provokaciju. Njihov odgovor bili su antisemitski izgređi,

¹³³ Artuković, „Ante Starčević i Židovi“, 487.

¹³⁴ *Narodne novine*, br. 121/1882.

¹³⁵ Pavličević, *Narodni pokret 1883.*, 113.

¹³⁶ *Vragoljan*, br. 15/1883.

¹³⁷ *Pozor*, br. 182/1883.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ *Vragoljan*, br. 16/1883.

¹⁴⁰ Pavličević, *Narodni pokret 1883.*, 114.

¹⁴¹ *Pozor*, br. 182/1883.

napadi na Židove i njihovu imovinu. Sušačka *Sloboda* piše kako zbog svršetka parnice oslobađajućom presudom „mnogo puka Ungarie biaše i moradiaše biti razjareno ne samo proti Židovom nego proti zastupnikom Židovah“ i zaključuje da su „Šarfi mogli doći u Peštu bez-da novine njihov dolazak kao slavje proglase“.¹⁴² O peštanskim i bečkim izgredima izvještavaju i *Narodne novine*.¹⁴³

¹⁴² *Sloboda*, br. 97/1883.

¹⁴³ *Narodne novine*, br. 184/1883.

5.3. Antisemitizam u narodnom pokretu 1883.

Narodni pokret 1883. igrao je važnu ulogu u stvaranju hrvatske nacionalne svijesti i otporu mađarizaciji, ali u njemu je, osim napada na simbole mađarizacije i mađarone, došlo i do ponekih antisemitskih ispada, odnosno napada na Židove i njihovu imovinu. U kolovožu, u vrijeme kada su se zbivali nemiri u Beču i Pešti, situacija se zahuktala i u Hrvatskoj. Naime, nakon što je mađarski ravnatelj financijskog ureda za Hrvatsku i Slavoniju Antal Dávid 7. kolovoza sa zagrebačkih financijskih ureda dao skinuti stare ploče sa zajedničkim grbom i hrvatskim natpisom i zamijenio ih novim, dvojezičnim pločama koje su uz hrvatski imale i mađarski natpis, neredi su izbili i u Zagrebu.¹⁴⁴ Bilo je to otvoreno kršenje Hrvatsko-ugarske nagodbe prema kojoj je za sve urede u Hrvatskoj samo hrvatski jezik bio službeni. U Hrvatskoj je tijekom prethodnih godina rastao otpor prema mađarizaciji, a dodatno su ga pojačali izbori u bivšoj Vojnoj krajini, elementarne nepogode, pretjerani porezi i tiszaezslárska parnica.¹⁴⁵ Potez financijskog ravnatelja bio je samo povod za oslobađanje nakupljenog nezadovoljstva. *Pozor* istog dana kada su ploče postavljene donosi tekst pod naslovom „Izazivanje“, a na naslovnici svakog broja od 13. kolovoza do 6. rujna nalazio se citat nagodbenog teksta.¹⁴⁶ Zagrepčani su, potaknuti između ostalog i pisanjem *Pozora*, 15. kolovoza skinuli i razbili nove ploče te započeli demonstracije protiv Ugarske i mađarona. Nemiri su se vrlo brzo proširili i na druge dijelove Hrvatske i Slavonije.

Kao što sam već spomenuo, uz napade na dvojezične ploče i mađarone, u nekim su krajevima seljaci napadali i lokalne Židove, odnosno njihovu imovinu. Razlog tome bila je suradnja Židova s Mađarima i mađaronima, koja je bila viđena kao protunarodno djelovanje. Prema Dragutinu Pavličeviću, ta je suradnja imala svoje gospodarsko, političko i socijalno opravdanje te su židovski poduzetnici djelovali oportunistički. U Hrvatskom zagorju često su seljaci osim parola protiv Mađara i mađarona uzvikivali i protužidovske parole poput: „Židovi vun!“ i „Hajd na Židove!“. Većina su zagorskih Židova bili doseljenici iz Ugarske i njemačkih zemalja. Govorili su mađarski ili njemački, a veoma slabo hrvatski te su bili odani vlastima i povezani s poreznim i ovršnim komisijama pomoću kojih su kupovali u bescjenje zaplijenjenu seljačku imovinu.¹⁴⁷ Mržnja prema Židovima i Mađarima nije se mnogo

¹⁴⁴ Miroslava Despot, „Protužidovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883.“, *Jevrejski almanah 1957-1958*, 75.

¹⁴⁵ Pavličević, *Narodni pokret 1883.*, 115.

¹⁴⁶ Ivan Peršić, *1883-ća. Uspomene na predratni Zagreb povodom 50-godišnjice bune radi mađarskih grbova*, Zagreb, 1933., 19-20.

¹⁴⁷ Pavličević, *Narodni pokret 1883.*, 194.

razlikovala od mržnje prema domaćim lihvarima i gulikožama, tako da nije imala nacionalni ili vjerski, već više klasni karakter.¹⁴⁸

Protužidovskih je izgreda ili agitacije bilo u ivanečkom kraju, u Jasenovcu, oko Novog Marofa, u Velikoj Gorici, Vukovaru, Koprivnici i okolici, u Zagrebu i drugdje.¹⁴⁹ U Ivancu je kotarski sud brzojavio predsjedništvu Zemaljske vlade da je petsto seljaka došlo pred općinski sud u Bednji, zahtijevajući da se ukloni mađarski grb i da se odstrane Židovi.¹⁵⁰ O događajima iz Ivanca i Bednje izvještavao je i veliki župan Varaždinske županije Ognjeslav Utješenović. Prema njegovom izvještaju, jedan od razloga napada seljaka na imovinu Židova u tom kraju bilo je i „prekomjerno lihvarstvo Izraeličanah, pošto oni na sve moguće načine razapinju svoje mreže oko neukih pravnim poslovom seljakah“.¹⁵¹ Utješenović piše i kako seljaci nisu napastovali Židova koji bi bio „pošten i sdušan“ kao „Ebensperger u Novomarofu“.¹⁵² U okolici Jasenovca i Okučana bilo je agitacije protiv Židova. Agitator je bio neki Bendeković, koji je bio u službi vlastelina Keglevića iz Šopronja u Mađarskoj, a sve gostionice u tom kraju dobivale su besplatno iz Pešte antisemitski list *Rebach*.¹⁵³ U dopisu Zemaljskoj vladi i veliki je župan Srijemske županije, Julije Bubanović, pisao osim o agitaciji *Sriemskog Hrvata*, i o tom listu, koji „agitira proti izraeličanom“ i „koji i u ove krajeve poštom dolazi u mnogo primjerakah“. Bubanović ističe kako antisemitska agitacija dolazi izvana i da o tome „sviedoči i priložena slika „krvna žrtva“ kojoj izvor sigurno nije niti Vukovar niti Sriem, te od koje biaše prije mjesec dana 19 otisakah po uglovih u Vukovaru“.¹⁵⁴ Spomenuta je slika, „Krvna žrtva“, prikazivala navodno ritualno ubojstvo Eszter Solymosy. Krajem kolovoza u nekim su mađarskim mjestima uz granicu s Hrvatskom, nedaleko od Koprivnice, izbili protužidovski neredi koji su uzbunili i pučanstvo u okolnim hrvatskim selima.¹⁵⁵ Koprivnički je gradonačelnik pisao da su se u gradu pojavili natpisi protiv Židova, koji su nastali „po utjecaju iz Mađarske“.¹⁵⁶ Na tom su području agitatori iz susjednih mađarskih županija pokušavali antisemitizam proširiti u Hrvatsku. U Hrvatskom državnom arhivu ti su protužidovski natpisi sačuvani. Na jednom od njih pisalo je kako Židove ne treba milovati nego „vudri po njima“. Isti natpis sadrži i sljedeću rečenicu: „Židovi trebaju našu krv, zato su

¹⁴⁸ Isto.

¹⁴⁹ Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj“, 15.

¹⁵⁰ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Fond 78. Predsjedništvo Zemaljske vlade u Zagrebu (dalje PrZV), kut. 182, br. 3512

¹⁵¹ HDA, PrZV, kut. 183, br. 3866

¹⁵² HDA, PrZV, kut. 183, br. 3872

¹⁵³ HDA, PrZV, kut. 182, br. 3476

¹⁵⁴ HDA, PrZV, kut. 183, br. 4580

¹⁵⁵ Pavličević, *Narodni pokret 1883.*, 311.

¹⁵⁶ HDA, PrZV, kut. 182, br. 3565

zaklali sirotu kršćansku Ester vu Magjarskoj, smrt i progonstvo svim prokletim židovom.“ Drugi je natpis naslovljen kao „Oglas proti Židovom“ i na njemu je istaknuto kako u židovskom zakonu stoji „da oni trebaju kršćansku krv i da bez nje nemogu živjeti“. Na istom natpisu piše i „Živio naš Istoczy“. Na jednom od natpisa poznata pjesma „*Udri, udri in der Stadt, svim magjarom štrik za vrat*“ preoblikovana je u „...*, svim Židovom štrik za vrat*“. Natpisi su bili izrađeni ručno, pisani na običnom papiru, a neki su od njih sadržavali crteže mrtvačkih glava ili vješala.¹⁵⁷

Početak rujna, ne bi li stao na kraj nemirima, vladar Franjo Josip I., na poticaj Tiszine vlade suspendirao je ustav i imenovao generala Hermanna Ramberga kraljevskim komesarom s banskim ovlastima. Prethodno je ban Ladislav Pejačević 29. kolovoza podnio ostavku. Ramberg je postavljen 6. rujna, a već dan kasnije na zgradi financijskog ureda osvanuli su novi dvojezični grbovi. Prema Ivanu Peršiću, koji je prisustvovao događajima, ljudi su se okupili po cijelom središtu Zagreba, najviše po Ilici, i tiskali se kako bi vidjeli nove grbove. Vojska nije dopuštala pristup u Gundulićevu ulicu i tjerala je ljude dalje iz Ilice. Međutim, odjednom se proširila priča da je trgovac Sachs, koji je živio u zgradi u kojoj se nalazilo financijsko ravnateljstvo, sa balkona svog stana „vikao tamo se nalazećim skupinama ljudi, da su fakinaža, da su 'kroatisches Gesindel', koji valja pozatvarati i postreljati“.¹⁵⁸ Peršić piše da je, pošto je Sachs bio Židov, ogorčenje poprimalo antisemitski karakter, a „malo za tim i antisemitske forme, po uzoru Beča, Pešte i tolikih drugih madjarskih mjesta i gradova“.¹⁵⁹ Kamenje je poletjelo na Sachsovu kuću i trgovinu, a vojska je ubrzo demonstrante potjerala prema Trgu bana Jelačića. Ondje su demonstranti napali na kuću Židova Priestera, a zatim i na kuće druge dvojice Židova koji su živjeli u blizini trga. Na njima su kamenjem razbili prozore i izloge, a ispred kavane Židova Heimbacha razbili su stolice i cvjetnjake. Naposljetku su vojska i kiša očistile ulice.¹⁶⁰ Trgovac Sachs je 9. rujna u tisku objavio izjavu kojom je porekao vrijeđanje hrvatskih nacionalnih osjećaja i u kojoj tvrdi da je bio i da ostaje „dobar Hrvat i zauzet za sve što je hrvatsko“.¹⁶¹ Hrvatskoj opoziciji nimalo drago nije bilo što su nemiri poprimili antisemitski karakter. *Pozor* je upozoravao riječima: „Svatko neka se čuva kojekakvih protuha, koje dolaze ovamo k nam iz Ugarske, da svijet draže i huškaju imenito na Židove, a tim da zavedu našega jadnoga čovjeka, da bude

¹⁵⁷ HDA, PrZV, kut. 182, br. 3543

¹⁵⁸ Peršić, *1883-ća*, 84.

¹⁵⁹ Isto, 85.

¹⁶⁰ Pavličević, *Narodni pokret 1883.*, 242.

¹⁶¹ *Pozor*, br. 206/1883.

isto onako razbojnik kakovih ima u Ugarskoj.“¹⁶² Sumnjalo se da se pokret umjetno pokušavalo iz političkog pretvoriti u socijalni i vjerski.¹⁶³ Ivan Peršić tvrdio je da su zagrebački mađaronski krugovi izmislili navodne Sachsove riječi i podmetnuli ih u masu.¹⁶⁴ Nakon demonstracija od 8. rujna, vojska je uspostavila kontrolu te je narodni pokret utihnuo. U listopadu su dvojezični grbovi zamijenjeni takozvanim „nijemim grbovima“ bez natpisa, koje je tek vlada Hrvatsko-srpske koalicije uklonila 1906. godine. Na bansku je čast 1. prosinca 1883. postavljen Károly Khuen Héderváry, čijim je imenovanjem prestalo krizno stanje. Ponovno je uspostavljen ustav te je 17. prosinca sazvan Sabor.

Narodni je pokret bio odraz socijalno-gospodarske i političke krize hrvatskog društva 1880-ih godina. Njime je obilježena značajna prekretnica u društveno-gospodarskom razvoju Hrvatske druge polovice 19. stoljeća, a stvaranjem temelja za snažnije uključivanje seljaštva u nacionalni korpus, pridonio je i procesu nacionalne integracije. Nakon narodnog pokreta seljaci su sve više počeli ulaziti u politički život kao nacionalno opredijeljen i svjestan čimbenik, s kojim krajem stoljeća počinje računati sve veći broj stranaka.¹⁶⁵ Za vrijeme trajanja narodnog pokreta 1883. u Hrvatskoj su se mjestimice pojavile prve otvorene manifestacije antisemitizma. On je doduše, u dijelovima Hrvatske i Slavonije, koje je narodni pokret zahvatio, velikim dijelom bio uvezen iz Mađarske. Antisemitizam je služio kao oruđe Mađara i mađarona kako bi se napadom na Židove Hrvate odvratilo od važnih pitanja i protumađarskog raspoloženja. Ondje gdje su se protužidovski izgredi pojavili, a da nije bilo antisemitske agitacije iz Mađarske, uzrok im je bilo uglavnom ogorčenje prema pojedincima lihvarima, gulikožama i eksploatorima. Dakle, antisemitski ispadi tijekom narodnog pokreta nisu bili temeljeni na nacionalnoj, etničkoj ili vjerskoj mržnji. Ondje gdje je mađarska ili mađaronska agitacija pokušala potaknuti takav tip mržnje, antisemitizam najčešće nije nailazio na plodno tlo. Shvaćanje o „uvoznom“ karakteru antisemitizma bilo je prisutno već i kod suvremenika narodnog pokreta. To se može uočiti u *Pozoru* koji piše da se prilikom narodnog pokreta „k svemu zlu“ još pridružio i antisemitizam, „za koj slobodoumna Hrvatska nikada ništa nije znala niti želi znati, al bi ga stanoviti ljudi pod svaku cenu rado izazvali“.¹⁶⁶ Mnogi su opozicijski političari i listovi bili svjesni da bi izvrtanjem pokreta iz političkog u antisemitski, on izgubio na značaju i bio svrstan u isti red s neredima u Beču i Pešti, kako su to nastojale prikazati bečke i peštanske novine. Zbog toga *Sloboda* proziva bečki *Wiener*

¹⁶² *Pozor*, br. 211/1883.

¹⁶³ Peršić, *1883-ća*, 87.

¹⁶⁴ Isto, 88.

¹⁶⁵ Pavličević, *Narodni pokret 1883.*, 356-357.

¹⁶⁶ *Pozor*, br. 211/1883.

Allgemeine Zeitung riječima: „... sažaljivat ga upravo moramo, da ide psovati a ne znajući ni pravi povod nemiru. Neprestano je buncao kako iza Beča, Pešte, Praga mora da se i Zagreb antisemitskom pokretu pridruži. Zaista je za čudo, da list koji triput na dan izlazi, tako slabe informacije dobiva.“¹⁶⁷ Cjelokupno gledajući, pokret 1883., unatoč mjestimičnim antisemitskim ispadima, nipošto nije imao antisemitski značaj, već je prvenstveno bio političke naravi.

¹⁶⁷ *Sloboda*, br. 101/1883.

5.4. Ante Starčević i Židovi

U drugoj je polovici 19. stoljeća u Hrvatskoj, unatoč u usporedbi sa središnjim dijelovima Austrije i Ugarske skromnom ekonomskom razvoju, nastao sloj gradskoga radništva. Seljaštvo je i dalje činilo najbrojniji društveni sloj.¹⁶⁸ Krajem stoljeća hrvatska je nacionalna integracija počela ulaziti u svoju posljednju fazu, u kojoj su se najširi slojevi društva počeli uspješno integrirati, a prethodila joj je nacionalna integracija građanskog sloja. Kako su Židovi mahom pripadali tom sloju, odlučio sam u ovom radu razmotriti i odnos jednog od tvoraca hrvatske nacionalne integracijske ideologije prema njima. Riječ je, naime, o Anti Starčeviću, pravaškom prvaku koji je, između ostalog, nerijetko u svojim tekstovima spominjao i Židove. Pravaška je ideologija, za razliku od svog suvremenika jugoslavenstva, djelovala isključivo s ciljem formiranja hrvatske nacije. Pretpostavka potpunoj nacionalnoj integraciji bila je za pravaše politička nezavisnost, izražena u obliku suverene države sa suverenim hrvatskim narodom. Prema Starčeviću, homogena je nacija bila neophodni preduvjet za rješavanje bilo kakvih važnih gospodarskih i društvenih pitanja.¹⁶⁹ Pravaši nisu isticali slavenstvo, niti se uopće na nj obazirali, bar ne u pozitivnom smislu.¹⁷⁰ Starčević je jugoslavensku ideologiju odbacio nedugo nakon revolucije 1848. i od tada je negirao Slavene kao povijesni entitet. Ipak, tijekom osamdesetih godina 19. stoljeća počeo je izražavati proruske stavove. Nakon narodnog pokreta 1883. pravaštvo je steklo brojne pristaše. Stranka prava postaje strankom sitne buržoazije, mlade inteligencije, siromašnih gradskih slojeva, a isto tako i seljaštva, koje je u narodnom pokretu počelo primati nacionalni identitet.¹⁷¹ Pravaška je ideologija najveći doseg i probitak imala 1880-ih, kada je došlo do promjene društvene strukture i kada su negativne posljedice Hrvatsko-ugarske nagodbe postale i više nego očitima. Nezadovoljstvo i ogorčenje malograđanskog sloja bili su i dalje prisutni iako je on dotad već znatno ojačao, prvenstveno zbog činjenice da su tržištem u užoj Hrvatskoj i dalje dominirali austrijsko-njemački i mađarski kapital. Malograđanski je sloj kao takav predstavljao veoma plodno tlo za širenje pravaške propagande. Nezaovoljnoj sitnoj buržoaziji bilo je posve razumljivo i prihvatljivo da je tuđinac bio kriv za njegovo teško stanje i da će ona moći napredovati tek onda kada se taj tuđinac makne.¹⁷² Stranka je prava tako, od

¹⁶⁸ Tomislav Fresl, „Faze integracije hrvatske nacije,“ *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja* 42/86 (2008), 137.

¹⁶⁹ Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu; Institut za hrvatsku povijest, 1973), 264.

¹⁷⁰ Fresl, „Faze integracije“, 137.

¹⁷¹ Pavličević, *Narodni pokret 1883.*, 357.

¹⁷² Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 265.

marginalne stranke, tijekom desetljeća postala pokretom koji je nacionalnu svijest širio puno dublje i uspješnije nego li je to činila ideologija jugoslavenstva.¹⁷³

Što se odnosa prema Židovima tiče, istina je da se Starčević više puta izrazio u protužidovskom duhu. Nikada doduše to nije činio iz vjerskih razloga. Njegovo je shvaćanje bilo da je vjera stvar duhovnosti i da se po njoj ne dijeli ni jedan narod. Smatrao je da narod može biti „različan vjerom nu jedan narodnošću i domovinom“.¹⁷⁴ Također je smatrao da dijelom hrvatske nacije može postati bilo tko, dokle god on radi za „obćenito dobro svega naroda i ciele domovine“ jer je ionako svaki narod „smjesa različitih naroda, različite krvi“.¹⁷⁵ Za Starčevića dakle, pojam Hrvat nije označavao etničku kategoriju, već čovjeka koji je usvajao pravaška načela. One koji nisu to činili proglasio je nehrvatskim „Slavoserbima“. „Slavoserb“ je dakle mogao biti i pojedinac hrvatskog podrijetla, koji se nije slagao sa Starčevićevom ideologijom.¹⁷⁶ Očito je stoga, da su Židovi u skladu s tom ideologijom mogli postati dijelom hrvatske nacije. U suprotnosti s tim shvaćanjem on u *Ustavima Francezke*, izražavajući žaljenje što su Židovi uopće dobili ravnopravnost, otvoreno zauzima protužidovski, a može se reći i antisemitski stav, nazivajući ih pasminom „koja je, odkada se za nju zna, uvek bila kakova je i danas: pasmina, izuzev nekoje iznimke, bez svakoga morala i bez svake domovine, pasmina koje svako udo podano je samo dobitku osebnu, ili onomu svojih rodjakah“.¹⁷⁷ Starčević ovdje izražava tipični antisemitski stav o karakternoj nepromjenjivosti Židova. Židovi su za njega ipak „manje škodljivi nego Slavoserbi“, jer oni „gledaju samo za se i svoje, kada im to neide za rukom, oni se neprotive dobitku, napredku i koristi drugih; a Slavoserbi su uvek samo za zlo: ako nemogu sebi pribaviti korist, oni gledaju da naškode dobroj ili pravednoj stvari, ili onim koji su za nju“.¹⁷⁸ S druge pak strane, Starčević je često kritizirao antisemitizam pišući u pravaškoj *Slobodi*. Njemačka je po njegovom shvaćanju predstavljala najveću opasnost za sudbinu hrvatskog naroda. Bila je to država, koja je prema Starčeviću nastala na pljački, najprije Francuske, a potom Katoličke crkve i Židova.¹⁷⁹ „Kako je to, da se u nijednome prosvetljenu narodu, kod Francezah, Talianah, Englezah, neviče na židovsku pasminu?“, pita se Starčević.¹⁸⁰ Uzrok pojavi antisemitizma u Njemačkoj on vidi u židovskom bogatstvu. „Da bi Židovi bili siromašni,

¹⁷³ Fresl, „Faze integracije“, 137.

¹⁷⁴ *Hrvatska*, br. 27/1871.

¹⁷⁵ Tomislav Jonjić, „Iz povijesti zabluda i nesporazuma,“ napomena uz treće izdanje zbirke dokumenata *Nekoji nazori sv. otaca papa glede nepravednog proganjanja Izraelićana*, (Zagreb: Naklada Trpimir, 2010), 5-6.

¹⁷⁶ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 268.

¹⁷⁷ Ante Starčević, *Ustavi Francezke*, Zagreb, 1889., 189.

¹⁷⁸ Isto, 190.

¹⁷⁹ Artuković, „Ante Starčević i Židovi“, 489.

¹⁸⁰ *Sloboda*, br. 25/1881.

Nemci bi marili za njihovu pasminu koliko mare n. p. i za poljačku. (...) Da bi Židovi bili kerstjani i bogati, a Nemci da su Židovi i kakovi jesu, Nemci bi rekli da je krstjansko sv. pismo pogibelno, pa bi opet navaljivali na bogate.“¹⁸¹ Starčević dakle, njemački antisemitizam vidi kao čisti oportunistički. Osudio je i pogrome u Rusiji, ali je isticao kako postoji razlika između antisemitizma u Rusiji, i onog u Njemačkoj i Mađarskoj. Cilj ruskog antisemitizma vidio je u progonu Židova, a cilj njemačkog i mađarskog u pljački. Zbog toga mu je „moralna kuga ruska“ bila prihvatljivija od antisemitizma u Njemačkoj i Mađarskoj.¹⁸² Često je prigovore njemačkih i mađarskih antisemita koristio protiv njih samih i njemačkog ili mađarskog naroda u cjelini. Radio je to ismijavanjem njihovih argumenata, kojima su oni tobože priznavali da je šačica Židova uspjela nadjačati „velike“ i „plemenite“ narode poput Nijemaca i Mađara. Određenu je pozornost posvetio i Tiszaeszlárskoj aferi te je pokušao predvidjeti ishod parnice. Za pravaškog je prvaka Mađarska predstavljala zemlju koja je „u zakupu Židovah“. Smatrao je stoga da optuženi Židovi neće biti osuđeni čak ni ako su zaista krivi, jer bi to kršćane natjeralo da ih protjeraju iz svojih zemalja. Zaključuje kako je „svatko znao da će Židovi mititi, i ne u vetar. Jer ova se parba tiče njihove vere, ona spada na sve Židove: na američanske kako i na ostale. A Židovi imaju čime mititi.“¹⁸³ Zbog postavljanja parnice na vjerski temelj i njezinu usmjerenost na ritualno ubojstvo, umjesto na gole činjenice, cijelo je mađarsko pravosuđe smatrao sramotnim. Odbacivao je, svakako, i mogućnost da bi Židovi trebali kršćansku krv za vjerske obrede.¹⁸⁴ Starčević nije propustio komentirati ni antisemitske ispade tijekom narodnog pokreta 1883., za koje je odmah po njihovom pojavljivanju ustvrdio da su uvezeni iz Ugarske.¹⁸⁵ Godine 1884. provedeni su izbori za Hrvatski sabor. Starčević u kampanji nije sudjelovao osobno, ali odrađivali su je za njega pristaše pravaša i *Sloboda*. Starčević se za zastupničko mjesto natjecao u Zagrebu, gdje su Židovi bili malobrojna skupina, ali su zbog svojeg dobrog materijalnog stanja (plaćali poreze u iznosu kojim im je omogućavao neposredno biračko pravo), igrali poprilično važnu ulogu u izborima. Najbolje je svjedočanstvo o tadašnjim odnosima Stranke prava i Ante Starčevića sa Židovima dao češki novinar Gustav Eim, koji je u članku „Zagrebački dojmovi“ za češki dnevnik *Narodni Listy* zaključio da Stranka prava ima najviše utjecaja i snage za budućnost, između ostalog i zato, što ona njeguje dobre hrvatsko-židovske odnose.¹⁸⁶

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² Artuković, „Ante Starčević i Židovi“, 490.

¹⁸³ *Sloboda*, br. 93/1883.

¹⁸⁴ Artuković, „Ante Starčević i Židovi“, 500.

¹⁸⁵ Isto, 503.

¹⁸⁶ Isto, 507-508.

Odnos Ante Starčevića prema Židovima u najmanju je ruku dvosmislen i nekonzistentan. On ponekad, u duhu pravog antisemita o njima piše kao o monolitnoj skupini pojedinaca sa zajedničkim osobinama, koje su mahom negativne i nepromjenjive. S druge ih pak strane hvali kao marljiv, radišan i štedljiv narod te ih percipira kao superiorne „Slavoserbima“, Nijemcima i Mađarima. Upravo zbog odnosa Nijemaca i Mađara prema njima, zamjerao im je što u Hrvatskoj podupiru švabštinu i mađarštinu.¹⁸⁷ Unatoč povremenom izražavanju antisemitskih stavova, mišljenja sam da se Starčevića nikako ne može svrstati u red antisemitskih agitatora. Kao mnogi njegovi suvremenici, najveću je zamjerku Židovima nalazio u njihovom „tuđinstvu“, ali valja naglasiti kako njegova ideologija nacionalne integracije Židove nipošto nije isključivala iz hrvatske nacije, kako se to zbivalo u nekim drugim državama. Štoviše, moglo bi se reći da je Ante Starčević na neki način Židove pozivao da postanu dijelom hrvatskog nacionalnog korpusa.

¹⁸⁷ Isto, 493-494.

5.5. *Sriemski Hrvat*

Počevši od šezdesetih godina 19. stoljeća, broj se tiskovina u Hrvatskoj ubrzano povećavao. Istodobno je rastao broj pismenih i ljudi koji su imali novaca da ih kupuju.¹⁸⁸ Osamdesetih su godina novine najvećim dijelom služile kao glasila pojedinih političkih stranaka. Tijekom tog desetljeća u hrvatskom su tisku antisemitski ispadi bili rijetki, a novine su antisemitizam ili osuđivale, ili donosile samo osnovne podatke o antisemitskim gibanjima u drugim zemljama. Izuzetak u tome bio je vukovarski list *Sriemski Hrvat*. List je bio predstavljen kao list za politiku, poduku i zabavu, a izlazio je kao tjednik od 1878. do 1887. godine. Nakladnik lista bilo je Katoličko hrvatsko dioničarsko tiskarsko društvo, a odgovorni urednik Pavo Žetić. Franjo Rački u pismu biskupu Strossmayeru piše o *Sriemskom Hrvat* već u prvoj godini njegova izlaženja. *Sriemski Hrvat*, piše Rački, „služi ambiciji nekojih ljudi. Takav list imao bi lijepu zadaću da ublaži i poravna opreku između Hrvatstva i Srpstva u Srijemu, gdje se ova dva življa stiču; ali on ovu opreku još izoštrava.“¹⁸⁹ Rački je, kao pobornik jugoslavenstva, u pisanju dotičnog lista vidio prepreku toj ideologiji, jer je *Sriemski Hrvat*, kako samim svojim imenom, tako i tekstovima, naglašavao isključivo hrvatski identitet u Srijemu. *Sriemski Hrvat* bio je specifična pojava u hrvatskom tisku osamdesetih godina. Razlog tome bio je što su se u ovom listu pojavili najraniji antisemitski ispadi u tisku u Hrvatskoj uopće. U Vukovaru je tada živio znatan broj Židova, njih 766, pa nije potpuno iznenađujuće da se ondje pojavio antisemitizam, pogotovo ako se u obzir uzme i blizina granice s Ugarskom.¹⁹⁰ Prvi se protužidovski članci u *Sriemskom Hrvat* pojavljuju već 1879. godine. U jednom se članku Židove upozorava da im neće preostati ništa, nego odseliti se u inozemstvo. Članak je isprovocirala navodna „arogancija tih naseljenika“ koji šire „propagandu čifutsku“.¹⁹¹ Iste se godine pojavljuju i opaske o Židovima u rubrici „Pouka“ u kojoj se tiskaju priče iz svakodnevnog života, a likovi i njihova imena su stalni. Obično se radi o odnosu poštenog hrvatskog seljaka Marka i lihvara Leopolda koji traži osigurninu, loše govori hrvatski itd. Ne kaže se da je Leopold Židov, ali se podrazumijeva jer su u njemu sadržane mnoge protužidovske predrasude tog vremena. U pričama se često pojavljuje i Srbin Lazar, koji je također neprijatelj Hrvata.¹⁹² List uz to sa simpatijama izvještava o antisemitskim pokretima u drugim zemljama, osobito o Istóczyju i pokretu u Ugarskoj. Nerijetko s odobravanjem prenose govore Istóczyja i drugih antisemita, među njima i one

¹⁸⁸ Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj“, 18.

¹⁸⁹ *Korespondencija Rački-Strossmayer II*, 188.

¹⁹⁰ Pavličević, *Narodni pokret 1883.*, 140.

¹⁹¹ *Sriemski Hrvat*, br. 35/1879.

¹⁹² Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj“, 18.

vulgarne u kojima se Židove naziva „čoporom varajućih nametnika“ i slično.¹⁹³ *Sriemski Hrvat* donosi i vijesti o ruskim pogromima i izbjeglicama koji su se potencijalno kretali prema Ugarskoj: „Židovi iz Rusije prognani i još uvijek progonjeni, skupljaju se u Galiciji, odakle se polagano po koji odseli bud dalje u Austriju bud u Ugarsku, a već se ih u Hrvatskoj po kojega vidja.“¹⁹⁴ U Hrvatskoj je dotad rijetko kada zabilježeno da su knjige poznatijih antisemitskih teoretičara imale većeg odjeka. *Sriemski Hrvat* ni tu nije zaostajao za stranim antisemitskim listovima. Izvještavaju tako o Rohlingovom *Der Talmudjudeu*, a prenose i jedan od Rohlingovih govora: „Mi nismo antisemite, koji hoće da židovu štetu nanese, da unište njegovu pravednu vlastnost, da diraju u njegov život, ali mi hoćemo, da se kršćanstvo zaštiti spasonosnim zakoni, koji židove imaju zapriečiti, da globe naš narod. (...) Naša lozinka je: Zaštita kršćana, ne hajka proti židovom.“¹⁹⁵ Uredništvo *Sriemskog Hrvata* nije propustilo pozornost posvetiti ni Tiszaeszlárskoj parnici. Vidljivo je da se ono, odmah po njezinom početku opredijelilo za stranu kojoj vjeruje. Optužene se Židove naziva „kolićima“ i „nevinim žrtvama“, a o oslobađajućoj presudi pišu da „napunjuje cio Izrael najvećom radošću“.¹⁹⁶ Na stranicama *Sriemskog Hrvata* često se odvijala i polemika s nekim drugim novinama, u prvom redu s osječkom *Die Drau* i vukovarskim *Syrmier Postom*. Ove novine, ali i mnoge svjetske, *Sriemski Hrvat* nerijetko časti pridjevima poput „čifutske“, „semitske“ ili „židovske“ novine. U jednom članku pišu da se takvim novinama „danas predbacuje da su uvele med narode moralnu i fizičnu korupciju“ i da su „svedjer spremne zagovarati interese svoje kaste“.¹⁹⁷ Čini se da je uredništvo dijelilo i mišljenje stranih antisemita o antisemitizmu kao obrambenoj reakciji. *Sriemski Hrvat* tako krivnju za pojavu antisemitizma svaljuje na Židove. Upozoravaju da će židovski novinari „bezobrazlukom svojim dotjerati do stanja, kakovo danas glede židova u Magjarskoj vlada“.¹⁹⁸ Na sličan način u jednom članku o ispitivanju gostioničara iz Rume, zbog navodnog širenja nekakve protužidovske knjižice pišu da „medjutim ni ovakve antisemitske knjižice neće trebati uzpirivati strasti proti židovom, da dodje do kakova sukoba našega naroda s njimi, k tomu doprinašaju mnogo židovi sami.“¹⁹⁹ Uz Židove i „židovske“ novine, jedna od najučestalijih meta *Sriemskog Hrvata* je i mađarski ministar-predsjednik Tisza. Taj „zaštitnik židova“ štiteći ih od antisemitskih napada, vrši time

¹⁹³ *Sriemski Hrvat*, br. 18/1882.

¹⁹⁴ Isto.

¹⁹⁵ *Sriemski Hrvat*, br. 101/1882.

¹⁹⁶ *Sriemski Hrvat*, br. 58/1882.; *Sriemski Hrvat*, br. 63/1883.

¹⁹⁷ *Sriemski Hrvat*, br. 84/1882.

¹⁹⁸ *Sriemski Hrvat*, br. 55/1883.

¹⁹⁹ *Sriemski Hrvat*, br. 58/1882.

„u Ugarskoj najnepopularniju dužnost“.²⁰⁰ Zbog toga *Sriemski Hrvat* Židove vidi kao posebnu kastu pod zaštitom države. Tisza je često kritiziran i zbog odnosa prema hrvatskom pitanju, koje mu uz borbu protiv antisemitizma čine najveći oslonac kad god treba izvući korist te „umirit opoziciju i steći nešto popularnosti u Magjarskoj“.²⁰¹

Tijekom narodnog pokreta 1883. *Sriemski Hrvat* pojačao je antisemitsku agitaciju u vukovarskom kraju te se o njemu, nakon što se na list požalila Zemaljska pisarna ugarskih i erdeljskih Izraelita, raspitivala i hrvatska Zemaljska vlada. Na vladin je zahtjev zapravo i nastao već spomenuti izvještaj velikog župana Julija Bubanovića o stanju u Vukovaru i okolici. Bubanović se nije usudio zaplijeniti list koji je prethodno „bez zaprieke“ propustilo kraljevsko državno odvjetništvo. Upućuje stoga vladu da se, ukoliko želi zapljenu lista, obrati kraljevskom državnom nadodvjetništvu. Na kraju svog izvještaja Bubanović dodaje da „poznajući odnošaje povjerenog mojoj upravi područja“ može ustvrditi „da se antisemitičkih izgredah bojati nije, a pojavili se ipak, bit će u svom početku ugušeni.“²⁰² General Ramberg se, nakon uspostave kraljevskog komesarijata, u pismu upućenom Strossmayeru također zanimao za pisanje *Sriemskog Hrvata*. Strossmayer mu je odgovorio da on nema utjecaja na uređivanje tog lista i da je već u početku bio protivan njegovom pokretanju te dodaje kako je zabranio svom svećeniku da primi urednika tog lista.²⁰³ Unatoč pokušajima *Sriemskog Hrvata* i agitatora iz susjedne Mađarske da stvore antisemitsko raspoloženje, u Vukovaru tijekom narodnog pokreta nije bilo antisemitskih ispada.²⁰⁴ Dok je u prvoj polovici osamdesetih godina *Sriemski Hrvat* u svakom broju barem u jednoj od rubrika pisao o Židovima i antisemitizmu, krajem desetljeća takvi tekstovi postupno postaju sve rjeđima. U posljednjoj godini izlaženja lista još uvijek su prisutni poneki tekstovi, ponajprije o pripremama antisemita za izbore, ali nema više negativnog pisanja o Židovima. List je prestao izlaziti u ljeto 1887., a sljedeće su godine u istoj nakladi počele izlaziti prorežimske *Sriemske novine*.

Osamdesetih godina 19. stoljeća u Hrvatskoj se antisemitizam još nije duboko ukorijenio u širim društvenim slojevima. Nema podataka o većem odjeku djela poznatih europskih teoretičara antisemitizma, ali se on povremeno ipak manifestirao. Bilo je to u Hrvatskoj vrijeme stvaranja nacije koja na svojem prostoru nije trpjela strana tijela. Broj je Židova u Hrvatskoj znatno narastao do 1880. godine. Oni su, kao doseljenici, mahom govorili

²⁰⁰ *Sriemski Hrvat*, br. 45/1882.

²⁰¹ *Sriemski Hrvat*, br. 19/1884.

²⁰² HDA, PrZV, kut. 183, br. 4580

²⁰³ HDA, PrZV, kut. 183, br. 3906

²⁰⁴ Pavličević, *Narodni pokret 1883.*, 356.

njemački ili mađarski, i zbog toga je u vrijeme nemira izazvanih drugim razlozima, kao što je to slučaj bio 1883., dolazilo i do napada na Židove i njihovu imovinu. U tim se protužidovskim izgredima ne mogu uočiti neki trendovi ili uzorci. Oni su u prvom redu bili izraz nezadovoljstva prema lihvarskoj ili eksploatatorskoj djelatnosti pojedinih Židova, dok o nasilju vjerskog, etničkog ili rasnog karaktera nema ni govora. Ne može se govoriti ni o počecima bilo kakvog antisemitskog pokreta ili političke antisemitske struje. Antisemitskih je ispada bilo samo u sjevernoj Hrvatskoj, gdje su židovske zajednice bile najveće, dok u Istri i Dalmaciji nije bilo ničega tome sličnog. Antisemitskog je huškanja bilo i nakon narodnog pokreta. Primjerice, u okolici Vrginmosta 1885. proširila se glasina da Židovi nekakvim strojem žele gnječiti i prešati kršćane, ali takvi su primjeri zaista bili rijetki.²⁰⁵ Novinar židovskog podrijetla Herman Tausk u brošuri pod naslovom *Židovsko pitanje*, objavljenoj 1889. u Zagrebu, možda najbolje sažima raširenost antisemitizma u onodobnoj Hrvatskoj. Tekst je pisan objektivno, autor odbacuje opće antisemitske teze i objašnjava što je uopće židovsko pitanje, nastojeći pritom rasvijetliti stajališta obje strane, one koja podržava Židove i vidi ih kao pozitivan element, i one koja ih vidi kao korozivan element. Za njega židovski upliv može biti pogibeljan i štetan te ga u tom slučaju treba ograničiti, ali ako je on koristan i plodonosan onda ga treba u društvenom interesu obraniti i iskoristiti. Tausk naglašava da „hvala Bogu židovskog pitanja kod nas još neima“. Dakle, on ne uočava raširenost antisemitizma u Hrvatskoj, ali zato Židove upozorava na drugu prijetnju, koju naziva zlom, „koje židovstvu iz vlastitoga krila prijeti“ jer se „malo po malo gubi u njem ona samosviest, koja bi mu morala biti moralnim temeljem“. Zaključuje kako je asimilacija ta koja prijeti nestankom starih uredbi i običaja, koji su dotad židove držali i uzdržavali.²⁰⁶ Situaciju je u Hrvatskoj na sličan način opisao i nadržabin Hose Jacobi u propovijedi 1893. Hrvatsku je vidio kao zemlju u kojoj su Židovi bili pošteđeni nepravdi i progona. Požalio se na širenje antisemitizma u Europi tijekom 19. stoljeća, ali je pritom istaknuo da je u jednoj zemlji „Izrael pošteđen svega zla, i ta je zemlja naša mila Hrvatska“.²⁰⁷

²⁰⁵ HDA, PrZV, kut. 266, br. 3102

²⁰⁶ Herman Tausk, *Židovsko pitanje*, Zagreb, 1889., 14-19.

²⁰⁷ *Obzor*, br. 99/1893.

6. Antisemitizam i politika

Nakon antisemitskog vala koji je u Njemačkoj započeo krajem sedamdesetih godina 19. stoljeća, i koji se poput kakve zaraze naglo proširio Europom tijekom narednog desetljeća, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina primjetan je znatan kontrast. Antisemitizam je ušao u razdoblje svojevrsnog zatišja te se činilo da će s izostankom raširenog otpora integracija i asimilacija Židova biti ukonačene, no naposljetku se ipak ispostavilo suprotno. Nada Židova da će ih najširi društveni slojevi prihvatiti ostala je samo nada, a sredinom devedesetih, ponajprije zahvaljujući Dreyfusovoj aferi u Francuskoj i klerikalnom pokretu kršćanskih socijala u Austriji, novi je val antisemitske pomame, možda i snažniji nego onaj prošli, zahvatio Europu. Izuzetak naravno, nisu bili ni hrvatski prostori. Dok se za antisemitizam u Hrvatskoj tijekom proteklog desetljeća može reći da je bio posve marginalna pojava, ograničena tek na poneka glasila i mjestimične ispade tijekom narodnog pokreta, devedesetih se godina antisemitizam prvi puta počinje ukorjenjivati na političkoj sceni. Upravo sam zbog toga ovom poglavlju dao ovaj naslov. Većina je antisemitskih ispada, neovisno o tome jesu li se oni manifestirali kroz agitaciju pojedinaca, novinske članke ili publikacije, bila usko povezana s događajima na političkoj sceni. Unatoč malom broju Židova, njihova integracija u hrvatsko društvo izazivala je uvijek veliko zanimanje ostalih stanovnika, koje se nerijetko manifestiralo kroz otpor. Nekada je to bila obična ksenofobija, odnosno negativan odnos prema strancima i njihovom potencijalnom negativnom utjecaju, a ponekad je taj otpor prelazio u otvoreni antisemitizam.²⁰⁸ Antisemitskom se retorikom u agitaciji sve češće počinju služiti pojedini politički akteri, a negativno je pisanje o Židovima postalo redovna pojava u člancima brojnih stranačkih glasila. Dio je hrvatskog tiska tako, uz neke pojedince, bio jedan od nosilaca antisemitizma. U člancima tog dijela tiska rijetko se biralo na koji se način „udara“ po Židovima. Prisutne su različite vrste antisemitizma, od vjerskog i ekonomskog, pa sve do onog rasnog, koji se, doduše, pojavljivao nešto rjeđe. U najvećoj mjeri korišten ekonomski antisemitizam, koji je podlogu nalazio u ostalim vrstama izražavanja antisemitizma. Valja ipak naglasiti, da novine koje su često objavljivale antisemitske članke, nikada nisu bile primarno antisemitski orijentirane, već su antisemitizam pokušavale ukomponirati u pojedine ideologije. Antisemitizam u Hrvatskoj nije bio izolirana pojava, već dio šireg europskog konteksta, unutar kojeg su različiti događaji i procesi dosta utjecali i na hrvatske prilike. Uz već spomenute strane utjecaje koji su devedesetih oblikovali mnijenje u Hrvatskoj, nedvojbeno je da je i židovsko podrijetlo Josipa Franka, čija je politička

²⁰⁸ Hrvoje Klasić, „Antisemitizam u Sisku na prijelazu stoljeća (1897.-1903.) Prilog proučavanju židovstva u gradu Sisku“, u *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 2 (2001), (Sisak: Gradski muzej Sisak, 2001), 176.

uloga tijekom desetljeća postajala sve većom, poslužilo kao dobrodošla municija njegovim političkim protivnicima. Na hrvatskoj je političkoj sceni u Khuenovo doba djelovala nekoliko relevantnih stranaka. U prvom je redu to bila vladajuća Narodna stranka, koju je Héderváry s vremenom pretvorio u poslušni aparat. Opoziciju Khuenovom režimu činile su početkom devedesetih Stranka prava, Neodvisna narodna stranka (obzoraši) i Srpska samostalna stranka, a uskoro je na političku scenu stupila i Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije. Stranka je prava nesumnjivo bila najopasniji Khuenov protivnik, osobito s rastom njezine popularnosti nakon narodnog pokreta 1883. godine. Sam je ban također to shvaćao te je politikom *divide et impera*, uvukavši predstavnike srpske buržoazije u svoju Narodnu stranku, onemogućavao jedinstven otpor protiv mađarske premoći i aktivnu borbu za sjedinjenje s Dalmacijom. Sa svrhom uništenja nacionalnog otpora, kao i osnovne nacionalne težnje za sjedinjenjem hrvatskih zemalja, Khuen se služio raspoloženjem srpske buržoazije poslije sukoba s Mažuranićevom vladom, međusobno suprotnim stavovima srpske i hrvatske buržoazije u vezi s okupacijom Bosne i Hercegovine te situacijom koja je nastala potpadanjem Srbije pod Obrenovićima u sferu utjecaja Austro-Ugarske.²⁰⁹ Godina 1895. može se smatrati svojevrsnom prekretnicom u povijesti antisemitizma u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Naime, te se godine dogodio raskol Stranke prava. Stranka je podijeljena na dvije struje: Čistu stranku prava, na čelu sa spomenutim Josipom Frankom, koji su po njemu dobili ime frankovci, i takozvanu maticu Stranke prava, čiji su članovi popularno nazivani domovinašima. Prije raskola, iako su sukobi opozicijskih stranaka bili česti, oni su se pretežito svodili na razlike u programima. Unatoč tome što je zajednički program Stranke prava i Neodvisne narodne stranke iz 1892., kojim je prihvaćeno rješenje hrvatskog pitanja u okviru Monarhije, ostao samo neuspjeli pokušaj sjedinjenja opozicije, on je ipak pokazao da su postojali barem neki stvarni temelji za suradnju najvećih opozicijskih stranaka.²¹⁰ S druge pak strane, nakon raskola u Stranci prava većina je opozicijskih stranaka postala više usredotočena na „rat“ s drugim opozicijskim strankama, nego na samo suprotstavljanje Khuenovom režimu. U tom je ratu antisemitizam postao jedno od učestalo korištenih oružja. Drugim riječima, židovstvo je u retorici opozicije postalo sinonim za nenarodnu i, posredno, protunarodnu djelatnost.²¹¹

²⁰⁹ Jaroslav Šidak [et al.], *Povijest hrvatskog naroda: g. 1860-1914.*, (Zagreb: Školska knjiga, 1968), 122.

²¹⁰ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 277.

²¹¹ Jure Krišto, *Prešućena povijest*, 139.

6.1. Josip Frank i Čista stranka prava

Josip Frank rođen je 1844. u osječkoj obitelji židovske vjeroispovijesti. Otac mu je bio doseljenik iz Ugarske. Frank se oženio u Beču kako bi mogao sačuvati svoju židovsku vjeru, upravo na način protiv kojeg je žestoko upozoravao biskup Strossmayer početkom osamdesetih. Prilikom ženidbe deklarirao se kao „bezkonfesionalan“, pa su kasnije i to njegovi protivnici koristili protiv njega, ukazujući na njegovo „bezvjerstvo“. Prvog sina Vladimira, koji se rodio 1874. dao je pokrstiti, a prije toga se i sam krstio u nadi da će time povećati socijalne i ekonomske mogućnosti za svoju djecu. Kao što sam već spomenuo, zbog židovskog podrijetla često su ga napadali politički protivnici s ciljem da javnosti predstave sliku o nepouzdanome tuđincu koji se našao na čelu radikalne hrvatske stranke, iako se nakon pokrštenja Frank više nikada ni vjerski ni nacionalno nije izjašnjavao kao Židov. Unatoč tome, Frank nikada nije ni zataškavao svoje židovsko podrijetlo, niti ga se sramio, naprotiv bio je ponosan na svoj roditeljski dom i odgoj.²¹² Još jedan razlog čestim napadima na Franka mogla je biti i činjenica, da je njegov brat Jakov radio kao režimski novinar. U Osijeku je izdavao već spominjane novine *Die Drau*, uređivao *Agramer Tagblatt* u Zagrebu i kao dopisnik pisao za mađarski *Pester Lloyd* i bečki *Neue Freie Presse*. Prema uvjerenju onodobnih antisemita, sve su to bile „židovske“ novine. Josip Frank u politiku je ušao 1880., kada postaje zagrebački gradski zastupnik, a u sabor je bio izabran 1884. i 1887. kao nezavisni zastupnik. Na poziv Frana Folnegovića i Davida Starčevića, kojeg je branio u sudskoj parnici, Stranci je prava pristupio 1890. godine.²¹³ Frank i Folnegović donijeli su Stranci prava novi smjer, smjer koji Mirjana Gross naziva modernim pravaštvom. Taj je smjer bitno odudarao od prethodnog Starčevićeva, prema kojem je beskompromisan cilj stranke bila samostalna i suverena hrvatska država. Novi je smjer bio umjereniji i prema njemu je Stranka prava bila spremna surađivati s vladajućim krugovima Monarhije u rješavanju njezinih problema, a zauzvrat bi vrhovi Monarhije u vlastitom interesu Hrvatima dopustili barem proširenje autonomije i sjedinjenje kontinentalne Hrvatske s Dalmacijom.²¹⁴ Već tada su se počele pojavljivati optužbe da su Franka poslali bečki krugovi da zatruje stranku i pretvori je u svoju vlastitu suprotnost. Za uspostavu je novog smjera Stranke prava iskorištena promijenjena društvena struktura koja je nastajala tijekom osamdesetih godina. Frankov je „praktički“ duh stoga bolje odgovarao željama pravaške buržoazije, nego je to slučaj bio sa Starčevićevom ideologijom, pogotovo zato što čekanje na rat kojim bi se raspala Monarhija,

²¹² Stjepan Matković, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, (Zagreb: Dom i svijet; Hrvatski institut za povijest, 2001), 23.

²¹³ Isto, 35.

²¹⁴ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 262.

kako je predviđao Starčević, više nije dolazilo u obzir. Frankov je smjer stoga nudio rješenje trenutno važnih potreba hrvatskog građanstva.²¹⁵ Na početku je 1891. godine Frank preuzeo uredništvo glavnog pravaškog glasila *Hrvatske*. Sam je pisao važne članke, a čini se da je 1892. u potpunosti ovladao uredničkom politikom. Postupno je iz lista nestajalo sve što je moglo podsjetiti na osamdesete godine, prvenstveno „veleizdajničke“ ideje, a članke o afirmaciji hrvatskog naroda u okviru slavenstva postupno su zamijenili oni o „čistoj hrvatskoj misli“ i „najčišćem hrvatskom otačbeničtvu“.²¹⁶ Ako se nešto od Starčevićevog nauka održalo u Frankovom „modernom“ pravaštvu, onda je to definitivno bilo shvaćanje vjere kao privatne stvari svakog pojedinca. Frank nikada nije poistovjetio hrvatstvo i katolicizam. Kako su u Monarhiji svi režimi u višenacionalnim pokrajinama nastojali koristiti jednu narodnost protiv drugih, baš kao što je to činio i Khuen, Frank je započeo i sa žestokom protusrpskom kampanjom. Smatrao je da bi uvjet suradnje Stranke prava s vrhovima Monarhije bio oslonac režima u Hrvatskoj na hrvatsku buržoaziju protiv srpske. Riječima Mirjane Gross, Frankovi su pokušaji da očisti Stranku prava od veleizdaje ujedno značili prišivanje iste te veleizdaje Srbima. Zbog tog Frankovog izraženog protusrpstva i srpska je opozicija u obračunu s frankovcima često pribjegavala antisemitizmu. Frank i Folnegović su, svojim zahtjevom da obzoraši prihvate ime Stranke prava, bili glavni rušitelji ujedinjenja opozicije 1892. godine. Gross smatra da je Frank takvu politiku vodio zbog vlastite ambicije da dođe na vlast, ali da je ona dovela samo do raskola stranke. Nakon sukoba s Folnegovićem, povod kojim je bilo Folnegovićevo javno ograđivanje od paljenja mađarske zastave prilikom posjete vladara Franje Josipa Zagrebu, Frank je zajedno sa Antom Starčevićem, Milom Starčevićem i Eugenom Kumičićem istupio iz kluba Stranke prava i osnovao klub Čiste stranke prava. Prema Gross, uzrok sukoba s Folnegovićem nije proizlazio iz različitih shvaćanja oko usmjerenja stranke, već u njihovoj osobnoj konkurenciji za vodstvo. U studenom 1895. Frank je počeo izdavati novi list, *Hrvatsko pravo*, te je odmah počeo rat s *Hrvatskom*, koja je ostala glasilo matice Stranke prava. Time je *de facto* završena podjela Stranke prava na frankovce s jedne, i domovinaše s druge strane.²¹⁷ Omjer snaga nakon raskola išao je u prilog domovinaša. Nakon ostavke Folnegovića vodstvo je stranke preuzeo Grga Tuškan. Što se Čiste stranke prava tiče, Ante Starčević je preminuo nekoliko mjeseci nakon raskola te je Josip Frank konačno i službeno preuzeo mjesto predsjednika. Frankovi su najbliži suradnici u javnosti proglasili da je Starčević neposredno uoči svoje smrti, misleći na Franka, izgovorio

²¹⁵ Isto, 265.

²¹⁶ Isto, 266-271.

²¹⁷ Isto, 306-307.

sljedeće riječi: „Clarissime, vama ostavljam svoju muku!“. Prema Eugenu Kumičiću, Starčević je to izjavio u prisutnosti liječnika Dragutina Švarca i Vladimira Vrabčevića, svećenika Nike Grškovića, Mile Starčevića, Mije Tkalčića, Josipa Franka te samog Kumičića i njegove žene Marije. S obzirom na njegovu definiciju Hrvata, za Starčevića Frankovo židovsko podrijetlo zaista nije predstavljalo nikakav problem. Na taj je način Josip Frank, „pokršteni Židov“, preuzeo vodstvo stranke koja je zastupala „čisto hrvatstvo“. Nakon Starčevićeve su smrti propali pokušaji da se pravaši ponovno okupe, a taj je neuspjeh izazvao još veće sukobe. Spomenuti je Tuškan postao najveći kritičar i politički protivnik Josipa Franka, a uskoro se pokazao otvorenim antisemitom.²¹⁸ Nakon raskola Čista je stranka prava postala liberalnom strankom koja je držala da su pripadnici svih društvenih slojeva u Hrvatskoj, bez obzira na njihovu vjeroispovijest, Hrvati. Frankovci su krenuli prema politici pokoravanja dinastiji, držeći se i dalje smjera koji su početkom desetljeća uspostavili Frank i Flonegović, dok su se domovinaši nakon raskola počeli kretati prema jugoslavenskoj ideologiji, odnosno hrvatsko-srpskoj uzajamnosti, koja je bila u čvrstoj opreci s Frankovim protusrpstvom. Na taj su se način domovinaši počeli približavati obzorašima i klerikalnim krugovima, a njihovo glavno glasilo *Hrvatska* postaje *Hrvatska domovina*, po kojoj su i dobili ime. To je približavanje između domovinaša i neodvišnjaka kulminiralo stvaranjem Udružene opozicije uoči izbora 1897. godine. Dakle, razlike između dviju pravaških frakcija nakon raskola su se samo produbljivale. Rascjep Starčevićeve stranke postao je do kraja desetljeća nepremostivim, a domovinaška su glasila s vremenom postala jednim od glavnih izvorišta antisemitizma u Hrvatskoj. U tome su im se pridružila i mnoga druga glasila opozicijskih stranaka, bilo zbog suradnje s domovinašima, vlastitog protivljenja frankovačkoj politici ili uopće negativne percepcije židovskog utjecaja u društvenom i ekonomskom životu Hrvatske. Na prijelomu je stoljeća postalo vidljivo da dotadašnji glasači Stranke prava više nisu bili samo sitni privrednici, već je među njima bilo i pojedinih pripadnika privredne elite. Nakon raskola je većina njih poduprla frankovce, a ako su neki među njima podrijetlom bili Židovi, prvaka se Čiste stranke prava nerijetko optuživalo da zastupa židovske ekonomske interese.²¹⁹ Pojava Josipa Franka na hrvatskoj političkoj sceni nedvojbeno je doprinijela pojavama antisemitizma kako među pojedinim pristašama, tako i u tiskanim glasilima velikog dijela hrvatske, ali i srpske opozicije. U nekim od antisemitskih ispada koji su bili usmjereni prema predsjedniku Čiste stranke prava, prvi se puta u Hrvatskoj počeo osjećati rasni ili barem

²¹⁸ Matković, *Čista stranka prava*, 73.

²¹⁹ Iveljić, *Očevi i sinovi*, 196.

etnički antisemitizam. Josipu Franku njegovo se podrijetlo nije opraštalo unatoč činjenici da je već dugi niz godina bio pokršten i da se smatrao Hrvatom.

6.2. Antisemitizam u hrvatskom tisku tijekom Dreyfusove afere

Dreyfusova je afera naziv za aferu vojne špijunaže koja je izbila u Francuskoj 1894. i koja je postala pravom unutrašnjopolitičkom krizom tijekom gotovo dvanaest godina koliko je trajala. Kapetan Alfred Dreyfus, Francuz židovskog podrijetla rodom iz Alsacea, pokrajine koju je 1871. Francuska izgubila u korist Njemačke, optužen je za prodaju vojnih tajni Njemačkoj, odnosno za veleizdaju. Javno je degradiran te je 1895. osuđen i poslan u izgnanstvo na Vražji otok uz obalu Francuske Gvajane. Kako je Dreyfus bio jedini Židov u vojnom stožeru, cijela je afera ubrzo poprimila antisemitski karakter. Antisemitski su napadi većinom dolazili iz određenog dijela francuskog tiska, a u tome su prednjačili već spomenuti *La Libre Parole* Edouarda Drumonta i *La Croix*, list crkvenog reda asumpcionista. Drumontov je list i prije izbijanja afere optuživao židovske časnike za špijunažu i neodanost, a kada je Dreyfus uhićen, to je za njih samo bila potvrda onoga što su pisali.²²⁰ Cijeli je slučaj postao duboko politiziran te je francusko društvo bilo podijeljeno na lijevo-sekularne *dreyfusovce* i desno-konzervativne *antidreyfusovce*. Potonji su napadali cijeli sustav Treće Republike kao židovski, a oni koji su taj sustav branili, branili su i Židove. Krajem 1897. francuski senator Scheurer-Kestner izjavio je da ima dokaze o Dreyfusovoj nevinosti, a već otprije su postojale sumnje da je pravi krivac bojnič Marie Charles Ferdinand Esterházy, ali je on bio oslobođen optužbi. U siječnju 1898. pisac je Émile Zola u listu *L'Aurore* objavio svoje poznato pismo *J'accuse...! (Optužujem!)*, upućeno predsjedniku i vojnim vrhovima. Zbog pisma je Zola osuđen na zatvorsku kaznu u trajanju od jedne godine, ali ju je izbjegao sklonivši se u London. Iste je godine provedena i revizija parnice na kojoj je Dreyfus ponovno osuđen, ali ga je predsjednik Emile Loubet pomilovao.²²¹ Slično kao što se događalo početkom osamdesetih godina za vrijeme trajanja tiszaszlárske afere, antisemiti su se tijekom afere također koristili generalizacijom krivice. Zbog jedne osobe za koju se nije ustanovilo je li uopće kriva ili ne, počeo se okrivljivati cijeli narod. Većina povjesničara razlog poticanja cijele afere vidi u tome što je cilj bio oslabiti židovske gospodarske krugove u Francuskoj i njihovo napredovanje u društvu, a pogotovo u vojsci. Drugi pak smatraju da je u pozadini afere stajala želja francuskih političkih krugova da izazovu rat protiv Njemačke i ponovno vrate prethodno izgubljene pokrajine Alsace i Lorraine.²²² Dreyfusova je afera imala velike posljedice za povijest židovstva. Shvativši da Židovi nisu i neće biti prihvaćeni čak ni u kolijevci liberalizma, Francuskoj, pariški je dopisnik bečke *Neue Freie Presse*, Theodor

²²⁰ Katz, *From Prejudice to Destruction*, 298.

²²¹ Carroll, *Constantine's Sword*, 455.

²²² Ljiljana Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća (za vrijeme Dreyfusove afere od 1894.-1899.)*, magistarski rad, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003), 222.

Herzl, napustio ideju o asimilaciji i okrenuo se ideji cionizma, odnosno ideji o židovskoj državi.²²³

Odjekom Dreyfusove afere u Hrvatskoj bavila se u dva zasebna rada povjesničarka Ljiljana Dobrovšak. To su njezin magistarski rad *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća (za vrijeme Dreyfusove afere)* i članak „Odjeci Dreyfusove afere u hrvatskoj javnosti od 1894. do 1906. godine“. S obzirom na to, u ovom ću se poglavlju primarno fokusirati više na same antisemitske ispade u tisku tijekom afere, nego li na cjelokupnu popraćenost afere u tisku. Značaj Dreyfusove afere u Hrvatskoj bio je u postavljanju pitanja: Mogu li Židovi biti „dobri Hrvati“? U pozadini tekstova koji su se bavili tim pitanjem stajao je strah hrvatske javnosti od moguće izdaje „hrvatskih Židova“ u prilog vječitih neprijatelja Mađarske ili Austrije.²²⁴ Afera je u Hrvatskoj imala znatan odjek te se njome bavio veliki broj novina koje su u to vrijeme izlazile. Nekoliko je novina, poput petrinjskog *Banovca*, službenih *Narodnih novina* i glasila tada još jedinstvene Stranke prava, *Hrvatske* aferu počela pratiti već 1894. Ti su prvi izvještaji bili nepristrani, prenosili su samo osnovne vijesti o aferi te ne spominju Dreyfusovo židovsko podrijetlo. Slično kao i u Europi, tek s početkom revizije parnice 1897. počinje i u Hrvatskoj podjela na one koji podržavaju Dreyfusa i one koji ga smatraju izdajnikom. Ta je podjela, doduše, bila prilagođena hrvatskim političkim prilikama. Umjesto podjele na monarhiste i republikance, sekulariste i klerikalce, kakva je bila prisutna u Francuskoj, u Hrvatskoj se podjela najlakše da zamijetiti na liniji frankovci-domovinaši. Glasilo Čiste stranke prava, *Hrvatsko pravo*, o Dreyfusu piše kao o „nevoljniku“ protiv kojeg je dignuta antisemitska graja, pa stoga uredništvo lista ne čudi da su mnogi povjerovali u njegovu krivnju „uzprkos njegovoj očajnoj obrani“. Izvještavaju o izjavi senatora Scheurera-Kestnera o dokazima o Dreyfusovoj nedužnosti.²²⁵ Kada piše o Dreyfusu, *Hrvatsko pravo* oslovljava ga s „kapetan Dreyfus“, što je u velikoj opreci s nekim drugim glasilima u Hrvatskoj, koja ga nerijetko nazivaju „izdajicom Dreyfusom“. U većini brojeva tijekom 1898. godine *Hrvatsko pravo* posvećuje znatan prostor Dreyfusovoj stvari, nekad i na samoj naslovnici. Povodom revizije parnice pišu da je njihova želja da Francuska „ostane i za sva buduća vremena pobornicom prave slobode, pravoga čovjekoljubja i pravdoljubja. Doprinese li tomu barem malen dio i obnova Dreyfusove parnice, - obradovati će to u velike sve prijatelje Francezke, sve one, koji bi želili, da ta mnogoizkušavana zemlja i nadalje prednjači

²²³ Schorske, *Beč krajem stoljeća*, 176-179.

²²⁴ Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 223.

²²⁵ *Hrvatsko pravo*, br. 600/1897.

čovječanstvu u prosvjeti i napredku.“²²⁶ *Hrvatsko pravo* ne staje izriječkom na Dreyfusovu stranu, već opetovano piše kako se oni zauzimaju za istinu i pravdu. Pišu da će rezultat revizije parnice zadovoljiti svakoga tko je žudio za istinom, bio Dreyfus kriv ili ne. Ipak, primjetno je da *Hrvatsko pravo* s određenom razinom simpatija piše o Dreyfusu. Za razliku od glasila Čiste stranke prava, *Hrvatska domovina*, glasilo frankovcima suprotstavljene struje domovinaša, o Dreyfusovoj je aferi gotovo uvijek pisala negativno. Prema Dobrovšak, to nije nimalo čudno, uzme li se u obzir da je na čelu stranke koja je izdavala *Hrvatsko pravo* stajao Josip Frank, Židov po rođenju i žestoki politički protivnik.²²⁷ *Hrvatska domovina* također veću pozornost aferi počinje posvećivati u vrijeme kada se pojavljuje naznake da će parnica biti obnovljena. Ističu da je njihov zadatak izvještavanje glasova francuskog novinstva „koje je razdijeljeno u dva tabora“ a od kojeg je veći dio u „židovskih rukah“. Krajem 1897. pišu kako će njihovi čitatelji „dobro učiniti, ako uvažavaju, da se vlada, niti sakupljeni sabor, niti ine sudbene i vojne oblasti nisu našle ponukanima, da odrede išta, što bi značilo obnovu Dreyfusove razprave.“²²⁸ Nakon što je revizija provedena, a Dreyfus ponovno proglašen krivim, domovinaško glasilo piše da su tako i predviđali „svi oni, koji poznaju laži židovske štampe“ i da se uistinu „gnjusnim pokazao u tom pitanju velik dio franc. novinstva, koje je očito takodjer pristupno novcu alliance izraelite.“²²⁹ Iz domovinaških su krugova često optužbe za članstvo u *Alliance Israélite* upućivane i na račun Josipa Franka. Činio je to sisački list *Hrvatski radnički glas*, iz razloga što su sisački Židovi među prvima imali vijesti o Dreyfusovom suđenju.²³⁰ *Hrvatska domovina* u siječnju 1898. nakon revizije aferu smatra riješenom. Pišu da je „sve što se u židovskih novinah pisalo“ bila prosta laž te da „i njihovi korespondenti u Hrvatskoj“ isto lažu, misleći pritom na novine Čiste stranke prava. Zaključuju kako se ponovnom osudom Dreyfusa konačno našla zemlja „u kojoj židovski novac i židovska štampa nemaju upliva kao drugdje“.²³¹ Za *Hrvatsku domovinu* nema sumnje da je Dreyfusova afeta dokazala da postoje međunarodne veze štampe i da je židovski kapital bio spreman na najveće žrtve ne bi li spasio Dreyfusa. Smatraju da borbu za njegovo oslobođenje vodi međunarodna „aždaja“, a da je borba „proti toj aždaji, koja u nas takodjer ima u 'čistih' redovih svoje saveznike“ otvorila oči narodima u Europi. Isto tako tvrde da će rasvijetliti rad te „aždaje i njezinih saveznika“ i u Hrvatskoj.²³² Dreyfusova je krivnja za njih

²²⁶ *Hrvatsko pravo*, br. 869/1898.

²²⁷ Dobrovšak, „Odjeci Dreyfusove afere“, 144.

²²⁸ *Hrvatska domovina*, br. 270/1897.

²²⁹ *Hrvatska domovina*, br. 8/1898.

²³⁰ Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 190.

²³¹ *Hrvatska domovina*, br. 8/1898.

²³² *Hrvatska domovina*, br. 179/1899.

fait accompli i ona se može neugodno dojmiti samo neprijatelja Francuske, „Židova i framasona“ te ljudi koji su se dali zavesti „bukom Dreyfusovaca“. Ističu da njih ne vodi „antisemitsko čuvstvo“, već da su oni samo na strani francuskog naroda kojeg cijene i koji sam smatra da je Dreyfus izdajica svoje domovine.²³³ Glasilo Neodvisne narodne stranke *Obzor* također piše aludirajući na Dreyfusovu krivnju. Prema *Obzoru*, nitko tko se bori za reviziju parnice ne radi to iz razloga što mu je stalo do pravde ili slobode, već je Dreyfus za njih samo „barjak u ime kojega se Židovi bore za židovstvo“.²³⁴ Iz toga je očita generalizacija krivnje kojoj su pribjegavali i drugi antisemiti.

Baš poput glavnog domovinaškog glasila, *Obzor* također ulazi u sukob s *Hrvatskim pravom*. Nazivaju frankovce *dreyfusovcima* i u sličnom ih tonu kao domovinaši optužuju da šute o Dreyfusu zato što je „Dreyfus kao Židov izdajica“.²³⁵ Pisanje *Obzora* ne čudi, s obzirom na to da je dvije godine ranije isti list pisao o židovstvu „koje je sjelo upravo u srcu Hrvatske“. To je židovstvo, prema pisanju *Obzora*, trebalo suzbiti, jer su primjeri Beča i Pešte, čije je stanovništvo postalo „robom izabranog naroda“, pokazali koliko moćni Židovi mogu postati.²³⁶ Glasilo Neodvisne narodne stranke Josipa je Franka predstavljalo kao branitelja židovskog naroda, koji je po porijeklu, duhu, svojstvima, manama, grijesima i trgovačkom ćudi bio Židov.²³⁷ *Obzor* je ipak, kako se afera približavala kraju, okrenuo ploču i, u prvom redu zahvaljujući Ivanu Zaharu, odluku o pomilovanju Dreyfusa naposljetku smatrao ispravnim potezom francuske vlade, kojom će se napokon uspostaviti mir u Francuskoj.²³⁸ *Hrvatsko pravo* nije bježalo od sukoba s domovinašima i obzorašima, naprotiv ono im je spremno odgovaralo. U *Hrvatskom pravu* tako su često prisutne polemike i s obzorašima i domovinašima, pogotovo nakon što su ovi na izbore 1897. izišli kao saveznici u Udruženoj opoziciji i kao takvi bili izravna konkurencija Čistoj stranci prava. O domovinaškom izvještavanju o Dreyfusovoj parnici *Hrvatsko pravo* piše da je ispunjeno zlobom, pokvarenošću i drzovitošću: „Domovinaško piskaralo, kako se iz svega njegovoga drljanja vidi, želi, da Dreyfus bude odsudjen i ako bude odsudjen, onda se nada, da će biti zatrta ona umišljena aždaja, onda će joj biti skrhani zubi, a biti će poražena i čista stranka prava!“.²³⁹ Smatraju da domovinaštvo „iz puke mržnje, iz zlobe, iz prkosa čistoj stranci prava,

²³³ *Hrvatska domovina*, br. 208/1899.

²³⁴ *Obzor*, br. 16/1898.

²³⁵ *Obzor*, br. 157/1898.

²³⁶ *Obzor*, br. 264/1896.

²³⁷ *Obzor*, br. 279/1896.

²³⁸ Dobrovšak. „Odjeci Dreyfusove afere“, 143.

²³⁹ *Hrvatsko pravo*, br. 1127/1899.

ne žali narodu utuvljjivati najodvratnije doktrine“.²⁴⁰ *Hrvatsko pravo* je sličnu polemiku vodilo i s *Obzorom*, a sredinom 1899. pišu kako je *Obzor* „počeo u novije vrijeme okretati kabanicu u pitanju Dreyfusove stvari, u kojoj je do nedavno zauzimao jednako desparatni položaj“ kao i njegovi saveznici domovinaši.²⁴¹ Ljiljana Dobrovšak pretpostavlja, da je na neutralnost pisanja uredništva *Hrvatskog prava*, koje je iznosilo sve bitne stvari iz afere, neovisno jesu li ili nisu one išle u prilog Dreyfusu, osim Frankovog židovskog podrijetla, utjecala i činjenica da su židovski trgovci bili glavni pretplatnici lista, pa ih uredništvo nije htjelo otuđiti negativnim pisanjem o Židovima.²⁴²

U sličnom duhu kao *Hrvatska domovina*, pisao je i list *Hrvat* iz Gospića koji je uređivao Marko Došen. Prema pisanju ovog lista, u Francuskoj se nije pričalo ni o čemu drugom, osim o obnovi parnice „proti bivšem kapetanu židovu Dreyfussu“ koji je „vojničke tajne izdavao njemačkoj vladi“. Pišu da se za Dreyfusa digla „čivutska kuka i motika“ te da cijelom aferom „židovi i neprijatelji francezki“ žele naškoditi ugledu francuske vojske i izvesti u zemlji smutnju.²⁴³ U pisanju *Hrvata* često je u ovom razdoblju prisutan i ekonomski antisemitizam. Pišu tako da se hrvatski trgovci često tuže na konkurenciju, a rješenje tog problema između ostalog, vide i u isključivanju „čifuta“.²⁴⁴ Ive Hrvaćanin u *Hrvatu* potpisuje članak u kojem se ističe da u Hrvatskoj još nema „čivuta“, ali da ih ima dosta krštenih „koji će te odrit za nekoliko pišljivih forinti“. Autor članka upozorava kako ih se treba čuvati, iz razloga što „može njima biti na ustam vavik domovina, narod itd. – A onamo svaki gleda, kako bi te što bolje ošiša.“²⁴⁵

Daleko najvulgarniji antisemitski ispadi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u hrvatskom tisku mogu se pronaći na stranicama već spomenutog sisačkog lista *Hrvatski radnički glas*. Ovaj je list, usko povezan s grupom oko Grge Tuškana, u gotovo svakom broju donosio više protužidovskih članaka i može se reći da su Židovi zapravo bili glavna preokupacija lista. U listu su prisutne sve moguće vrste antisemitizma, iako kao i kod drugih listova, dominira ekonomski antisemitizam. „Tvrđiti danas, da je Dreyfuss nevin, jest više nego bezobrazna drzkost, očita laž“, piše *Hrvatski radnički glas* u odgovoru na članak *Narodnih novina* autor kojeg je smatrao da antisemitizam proizlazi iz mržnje i zavisti. U istom članku se tvrdi da je „malne svaki kapital, gibivi imetak u rukama Židova“ i da „po talmudu pripada cieli svijet Židu i po tom on uzima što njega pravom ide.“ Za *Hrvatski radnički glas* antisemitizam je

²⁴⁰ *Hrvatsko pravo*, br. 897/1898.

²⁴¹ *Hrvatsko pravo*, br. 1077/1899.

²⁴² Dobrovšak, „Odjeci Dreyfusove afere“, 148.

²⁴³ *Hrvat*, br. 20/1898.

²⁴⁴ *Hrvat*, br. 24/1895.

²⁴⁵ *Hrvat*, br. 23/1898.

pitanje samoobrane: „Sasma prirodno, dapače nužno – semitski pritisak židovstva izazvao je protutlak antisemitički.“²⁴⁶ Sisački je list redovito i Josipa Franka častio raznim epitetima. Frank je tako „po krvi, po jeziku i do ne davna po vjeri tudjinac hrvatskog naroda“, „tašti oholica“, „dvoličnjak“, „bezobrazni duhovni učitelj“, „trovatelj naroda“, itd.²⁴⁷ Frank se, prema uredništvu ovog lista, nikada ne bi zauzimao za Dreyfusa, da ovaj nije Židov, ali ih to ne začuđuje jer „Frankova je služba sliepititi hrvatski narod, da odvрати pozornost na židovsko haraćenje, na njihov švandal, kojim medju narodom uspjevaju u našoj domovini“. Nerijetko Franka nazivaju „drugi Dreyfuss“ ili „naš Dreyfuss“. Uz vođu Čiste stranke prava i samog Dreyfusa, na njihovoj su se meti nalazili i „podli ljudi“ koji su stali u Dreyfusovu obranu. Émile Zola je, rječnikom sisačkog lista, „sin taljanskoga nekakvog Židova“, „poznati židovski plaćenik“, „svinjopisac“ i „ništarijska kreatura“. Njegovom su osudom spašeni čast i ponos Francuske, a „istini i pravici dana je podpuna zadovoljština“. Upozoravaju roditelje da svojoj djeci nipošto ne daju čitati njegove „bezstidne romane“, a one koji to učine, „neka znadu, da su od njih učinili lopove, nemilosrdna čeda, varalice i bludnice“. Opisavši na ovaj način značaj francuskog pisca, tvrde da je njegove romane moguće naći u gotovo svakoj židovskoj kući i da oni iz tih knjiga uče moral. Zaključuju kako su, eto, baš takvog čovjeka Židovi našli da ustane u obranu „izdajice domovine, Dreifussa“.²⁴⁸ *Hrvatski radnički glas* dobro je upućen u antisemitska strujanja koja je Dreyfusova afera unijela u europski politički diskurs, pa stoga za vrijeme afere ne propuštaju preispitivati ni kolektivnu odanost Židova u Hrvatskoj. U tom kontekstu donose tekst zemljoposjednika iz Topolovca Stjepana Lovrekovića pod naslovom „Mogu li Židovi biti rodoljubi?“. Autor smatra da je to pitanje za Hrvate važnije nego za ikoji drugi narod u Europi, zato što Hrvati nisu gospodari u svojoj zemlji i zato što narod nije dovoljno prosvijetljen, da bi se znao „otimati prefriganosti Židova“. Za Lovrekovića Židovi nigdje u svijetu ne pokazuju ni trunku patriotizma, iako su im ga „puna usta“. Židova vidi kao čovjeka bez domovine, koji je rastepen po cijelome svijetu i kojeg ljubav ne veže ni za koju zemlju. „On je član svekolikoga svieta, član po zemaljskoj kugli razpršenoga Izraela – pa otkuda njemu patriotizam“, pita se Lovreković.²⁴⁹ U listopadu 1899. u *Hrvatskoj domovini* i u *Hrvatskom radničkom glasu* pojavljuju se tekstovi Ante Tresića Pavičića pod naslovom „Rane otačbine“, koji su prvotno bili objavljeni u zadarskoj *Croatiji*. U tom tekstu autor iznosi svoje duboko uvjerenje, da hrvatskom narodu ne prijete nijedna ozbiljna pogibelj osim Židova. „Niemci nas ne mogu poniemčiti, ni Magjari pomagjariti ni Srbi posrbiti, ali nas ...

²⁴⁶ *Hrvatski radnički glas* (dalje *HRG*), br. 4/1898.

²⁴⁷ Isto.

²⁴⁸ *HRG*, br. 4/1898.; *HRG*, br. 5/1898.

²⁴⁹ *HRG*, br. 18/1897.

(Židovi) mogu pretvoriti u siromašno stado, kojim će raspolagati po svojoj volji, bude li ih volja ponjemčiti ili pomagjariti, prema tome, komu se nasmije bolja sreća u budućnosti, Niemcima ili Magjarima.“ Tako piše Tresić Pavičić. Uvjeren je da Židovima nije stalo ni do kakve narodnosti, već da žele pomoću framasonstva zavladati cijelim čovječanstvom. Cijelu Dreyfusovu aferu vidi ne kao borbu za nevinost jednog čovjeka, već kao borbu „framasonstva židovstva, za imunitet njihovih zločinstava nad čovječanstvom“. Unatoč tome što prvo izražava postojanje stvarne mogućnosti da Dreyfus nije kriv, Tresić Pavičić osuđenog kapetana naziva „prostim izdajicom otačbine“ i „lopovom što ga zemlja roditi može“. ²⁵⁰ Tekst pisan u duhu sličnom spomenutim tekstovima Stjepana Lovrekovića i Ante Tresića Pavičića donosi i domovinaška *Hrvatska sloga* iz Sušaka. U ovim je novinama početkom 1899. u tri dijela objavljen podlistak autora Ivana Androvića pod naslovom „Dreyfusiada“. Andrović piše da je Dreyfus „po narodnosti Žid, a k tomu i uvaženi član slobodnog zidarstva“ te da iza cijelog procesa stoje „širenje židovstva i židovskog framasonstva“. Židove vidi kao najveće krivce za svjetske probleme, jer se u njihovim rukama nalaze novinstvo, burza, politika, ravnateljstva, određene političke stranke, lažni socijalizam i slobodno zidarstvo, a sve uz potporu *Alliance Israélite*. U Androvićevom se podlisku, dakle, pojavljuje većina protužidovskih stereotipa koji definiraju moderni antisemitizam. ²⁵¹

Dreyfusova je afeta nesumnjivo utjecala na izoštravanje antisemitske retorike u hrvatskom tisku. Po uzoru na neke francuske novine, koje su Dreyfusa unaprijed osudile i time pokušale dokazati korozivan utjecaj Židova u društvu, isto su napravile i neke hrvatske novine. Moguće je da je razlog tome ležao u neopravdanom strahu od izdaje Židova u Hrvatskoj, ali mišljenja sam da je veliki utjecaj na takvo stajalište novina, većinom domovinaških, bila i činjenica što su njihovi najveći protivnici frankovci, odbijali apriorno zauzeti stav o Dreyfusovoj krivnji. U hrvatskom se javnom prostoru stoga, baš kao i u Europi, može govoriti o svojevrsnoj podjeli na *dreyfusovce* i *antidreyfusovce*. Prve su u hrvatskom slučaju predstavljali frankovci, a druge domovinaši, dok je *Obzor*, glasilo Neodvisne narodne stranke, s vremenom promijenio svoje početno stajalište o Dreyfusovoj krivnji. Dreyfusova afeta nije izravno mnogo utjecala na zbivanja u Hrvatskoj, niti su se tijekom njenog trajanja održavale ikakve demonstracije ili protužidovski izgređi u gradovima, ali se o njoj dosta raspravljalo. Može se reći da je ona bila jednom od začetnica novog vala antisemitizma u cijeloj Europi, pa tako i u Hrvatskoj.

²⁵⁰ *Hrvatska domovina*, br. 226/1899.; *HRG*, br. 19/1899.

²⁵¹ *Hrvatska sloga*, br. 7/1899., br. 8/1899., br. 9/1899.

6.3. Grad Sisak – žarište antisemitizma u Hrvatskoj

Antisemitski ispadi u Sisku po mnogočemu su na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće predstavljali hrvatski specifikum.²⁵² Naime, u Sisku je tada djelovala grupa građana okupljenih oko saborskog zastupnika i jednog od najglasnijih antisemitskih agitatora u onodobnoj Hrvatskoj, Grge Tuškana. Ta je grupacija imala osobne razloge za propagiranje antisemitizma, ali je ujedno bila sposobna i za prilagodbu europskih antisemitskih strujanja hrvatskim prilikama. Židovi su u Sisku na prijelazu stoljeća činili oko pet posto stanovništva. Bavili su se različitim zanimanjima te su kroz razna edukativna i humanitarna društva sudjelovali u društveno-političkom životu grada. Drugim riječima, bili su posvećeni ekonomskom i društvenom napretku grada i njihova se uloga ne može smatrati marginalnom.²⁵³ Zbog toga je na neki način čudno što su antisemitske ideje uhvatile korijena baš u Sisku. Tome je svakako, najviše pridonijela grupa oko Tuškana. Proučavanjem djelovanja Grge Tuškana neizbježno se nameće pitanje: Kada i zašto je on postao antisemit? Tuškan je prvo zanimanje za antisemitskim pojavama iskazao početkom osamdesetih godina, kada je zajedno sa sisačkim trgovcem Nikolom Šipušem pisao Istóczyju pismo u kojem su ga molili da im pošalje nekoliko antisemitskih brošura. Tuškan je brošure primio i pročitao zajedno s nekolicinom svojih prijatelja, ali kako se nisu složili s nazorima mađarskog antisemita, brošure više nisu bile u opticaju, dok se Tuškan početkom devedesetih nije počeo koristiti antisemitizmom.²⁵⁴ Tuškan je u Sisku živio od 1877. kada je ondje otvorio odvjetnički ured, pa sve do smrti 1923. godine. Bio je vodeća ličnost u političkom, ekonomskom i društvenom životu grada.²⁵⁵ Sudjelovao je u takozvanoj arhivskoj aferi godine 1885. te je nakon svjedočenja da je ban Khuen zaista bio udaren nogom u stražnjicu zbog klevete osuđen na šestomjesečni zatvor. Pritom je izgubio odvjetničku licencu zbog čega nakon odsluženja kazne napušta odvjetničke poslove i počinje se baviti privatnim poduzetništvom, a ujedno se do 1889. povukao iz javnog života i politike.²⁵⁶ Iako se Tuškan i ranije u Sisku susretao sa Židovima, tek je nakon otvaranja kavane „Lloyd“, a osobito nakon pokretanja Posavske štedionice, u njima počeo vidjeti ekonomsku konkurenciju. Uzrok Tuškanovog antisemitizma vjerojatno se može pronaći upravo u tom konkurentskom odnosu s lokalnim Židovima. Mogući razlog Tuškanovog antisemitizma je i prestanak dolaska Židova u njegovu kavanu nakon pokretanja Posavske

²⁵² Klasić, „Antisemitizam u Sisku“, 193.

²⁵³ Isto, 177.

²⁵⁴ Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 153.

²⁵⁵ Klasić, „Antisemitizam u Sisku“, 178.

²⁵⁶ Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 152.

štedionice. U njezin odbor, naime, nije bio uključen nijedan Židov.²⁵⁷ U prilog toj teoriji idu i članci objavljeni u *Hrvatskoj domovini* i *Hrvatskom radničkom glasu*. U prvim je novinama iznesen podatak da su Židovi zaista prestali ulaziti u njegovu kavanu nakon osnivanja štedionice, a u drugima je u jednom članku prenesen događaj iz 1881., kada je Tuškan, zbog tadašnje suradnje sa sisačkim Židovima, molio Antu Starčevića da ne objavi protužidovski tekst u *Slobodi*.²⁵⁸ Uz konkurenciju Židova u poduzetništvu, raskolom je Stranke prava 1895. Tuškan u liku Josipa Franka židovsku konkurenciju počeo percipirati i u političkoj sferi. Zaključivši da su mu u dvije najvažnije djelatnosti, poduzetništvu i politici, najveći konkurenti zapravo Židovi, Tuškan se odlučio za antisemitizam kao oruđe kojim će riješiti svoje probleme.²⁵⁹ Prvak je domovinaša, zbog svoje popularnosti i utjecaja u Sisku, uskoro mogao početi širiti antisemitske ideje u sva područja javnog života.

6.3.1. Novine

Grupa okupljena oko Tuškana pokrenula je u Zagrebu 1897. spomenuti list *Hrvatski radnički glas*. U prvom je redu list trebao poslužiti kao glasilo radničkih klubova stranke prava te je opisan kao list za politiku te promicanje i zaštićivanje interesa hrvatskih radnika i obrtnika. Uskoro su to „promicanje i zaštićivanje“ poprimili oblik otrovnih antisemitskih napada. U listu je zastupana kršćansko-socijalna teorija koja se devedesetih postavila kao ozbiljan protivnik socijalne demokracije. Nakon osam su brojeva izdavaštvo i uredništvo lista preseljeni u Sisak. Glavni urednik bio je Stevo Osmec, ali sam je Tuškan određivao uređivačku politiku. U trenutku pokretanja lista već je bio u otvorenom sukobu i s Frankom i sa sisačkim Židovima te mu je on poslužio kao sredstvo za obračun s njima. *Hrvatski radnički glas* ujedno je propagirao i kršćansko-socijalnu ideologiju, a s vremenom je postao svojevrzni „antisemitski glasnik“. Početna je namjera bila da list zadrži nacionalni značaj, ali ispostavilo se da je ostao relevantan samo u lokalnoj sredini. Nikada nije imao veliku nakladu niti velik broj pretplatnika i kao takav je bio usmjeren prvenstveno na vijesti iz Siska.²⁶⁰ U *Hrvatskom radničkom glasu* bili su izraženi svi tipovi antisemitizma: ekonomski, vjerski, politički, nacionalni i rasni. Nerijetka je pojava bila da se u pojedinim člancima ispreplitalo i po nekoliko različitih tipova antisemitizma. Ekonomski se antisemitizam najčešće očitovao u krilatici „Svoj k svome!“ ili „- - -!“ kojom se hrvatske seljake i građane upućivalo da kupuju

²⁵⁷ Isto.

²⁵⁸ *Hrvatska domovina*, br. 66/1897.; *HRG*, br. 20/1899.

²⁵⁹ Klasić, „Antisemitizam u Sisku“, 178.

²⁶⁰ Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 103.

kod drugih Hrvata i posluju s drugim Hrvatima, a nikako s Židovima.²⁶¹ U vijesti o pokretanju Posavske štedionice posebno je naglašeno da poduzećem upravlja nekoliko lokalnih obrtnika i trgovaca, i to bez ijednoga Židova. Cilj štedionice je bio pomoć siromašnim Hrvatima, ali autor članka ne propušta istaknuti da su protiv te „plemenite“ svrhe „ustali svi ovdašnji židovi“ te da su prestali ulaziti u Tuškanovu kavanu, pokazavši time „da im sreća i napredak hrvatstva upravo ništa na srcu ne leži“. Ipak, autor članka smatra da je dužan naglasiti kako mlađi Židovi ne slijede starije u takvim postupcima. Oni su oslovljeni s „izraelitska mladež“.²⁶² Bila je to česta pojava u člancima domovinaških glasila. Židovi koji su podržavali domovinaše nazivani su Izraelićanima, dok se za protivnike nije biralo riječi, oni su nazivani najraznovrsnijim nazivima, od donekle umjerenih „žudija“, pa sve do „čifutskog smrada“. O otvaranju trgovine u vlasništvu Židova Moritza Herzoga *Hrvatski radnički glas* piše: „Naš grad je u istinu jedan od najnesretnijih gradova u Hrvatskoj, jer tek što se malo počela u njem trgovina i obrt podizati, evo već gladnih skakvaca, raznih dotepenih tudjinaca, ponajviše mađjarskih židova, da otimlju našim domaćim ljudima kruha, a napune svoje džepove...“.²⁶³ U kombinaciji s ekonomskim antisemitizmom najčešće je u tekstovima korišten i onaj nacionalni. Hrvat je uvijek onaj koji marljivo radi i pošteno zarađuje, a Židov tuđinac i prevarant koji se bogati na njegovoj mucu. Ulaskom svećenika, od kojih je najznačajniji bio Stjepan Zagorac, u politički život Siska, antisemitizam je sve više počeo poprimati i vjersku dimenziju.²⁶⁴ U članku pod naslovom „Kakvi smo mi antisemiti?“ sa kršćanskog stanovišta odbacuju takozvani „Raceantisemitismus“, kojeg u Austriji zastupa Schönerer, a u Francuskoj Drumont te ističu da oni Židovima ne sude zbog toga što su se rodili ili zbog njihovog podrijetla, jer se to protivi temelju kršćanske ljubavi.²⁶⁵ Domovinaški su krugovi bili prvi među kojima su u Hrvatskoj snažniji odjek imale kršćansko-socijalne ideje. Time su deklarativno, ali i u konkretnim slučajevima pokazali da prekidaju sa Starčevićevom tradicijom o nemiješanju Crkve, koje se Čista stranka prava još uvijek držala. Samo pisanje Tuškanovog lista o vjerskim pitanjima često je bilo kontradiktorno. U nekim člancima tako upozoravaju da ne treba napadati židovsku vjeru i njihove svetinje, a onda pak pišu da Židovi „imadu čudorednost talmudističku, koja je u oprieci sa čudorednošću kršćanskom“.²⁶⁶ Politički se antisemitizam u suštini svodio na sukobe s frankovcima. Učestali naziv za Čistu stranku prava bio je „košer stranka“, a za frankovce „košeri“. Uz već spomenute nazive za

²⁶¹ HRG, br. 4/1897.; br. 14/1899.; br. 15/1899.

²⁶² HRG, br. 3/1897.

²⁶³ HRG, br. 14/1899.

²⁶⁴ Klasić, „Antisemitizam u Sisku“, 187.

²⁶⁵ HRG, br. 4/1898.

²⁶⁶ HRG, br. 24/1898.

Josipa Franka, „dr. Josef“ bio je i „pokršteni Židov“, „zavodnik naroda“, „Juda“, „dr. Jozua“ i „zastupnik židovštine“, a frankovačko je glasilo *Hrvatsko pravo* na sličan način postajalo „košer pravo“, „Židovsko pravo“, „židovsko klepetalo“ i „semitski list“. Česte su bile polemike i s drugim frankovačkim glasilom, *Hrvatskim radnikom*. *Hrvatski radnički glas* tako „Židovskom radniku“ zamjera zaslijepljenost ulogom Josipa Franka: „Sramota i prokletstvo, jedan pokršteni židov, da vas vodi za nos!“.²⁶⁷ Također „prodanu čeljad“ oko dotičnog lista upozoravaju da pripazi što i kako piše, „da se nebi njima oduljili nosovi, kao njihovih šefova“.²⁶⁸ *Hrvatski radnik* najčešće nije ostajao dužan na ovakve ispade i provokacije. U jednom se od njegovih brojeva ustanovljuje da je *Hrvatski radnički glas*, otkad je njegovo tiskanje preseljeno u Sisak, od glasila domovinaškog radništva prerastao u antisemitsko glasilo, što „služi upravo na sramotu hrvatskog radništva“.²⁶⁹ Židovima se u *Hrvatskom radničkom glasu* zamjera i njihovo nepoznavanje hrvatskog jezika te je, prema pisanju lista, u njihovom „obrazu onako izražen biljeg židovskog plemena“.²⁷⁰ Slično tome, Židove ismijavaju prenoseći i navodno pismo jednog Židova pod naslovom „Odgonetka“, koje „pošto je to hrvatsko košersko pismo svoje vrsti“, donose čitateljima da se malo zabave pokušajima njegovog odgonetavanja.²⁷¹ Takvim su tekstovima, koji su se ticali jezika, najčešće bile oslikavane nacionalne razlike između Hrvata i Židova. U *Hrvatskom radničkom glasu* pojavljivao se ponekad i rasni tip antisemitizma, ali on na prijelazu stoljeća u Hrvatskoj još nije bio znatno izražen. Jedan od primjera tog tipa antisemitizma u pisanju ovog lista jest već spomenuti članak „Mogu li židovi biti rodoljubi?“.²⁷² Naime, autor tog članka Židove nije smatrao Hrvatima, makar oni i govorili hrvatski, jer im „po krvi manjka svojstvo, da bi bili takovi“. Na sličan se način u članku „Zašto smo proti židovom“ Židovima pripisuje prirodno svojstvo varanja, ali koje je ipak moguće uništiti naobrazbom.²⁷³ U prilogu petog broja lista 1898. objavljen je *Bučkuriš* – glasilo semitskih i antisemitskih „pančovanih“ viesti. Bio je to prvi put da se na hrvatskim prostorima u naslovu jednih novina pojavljuje izraz da su antisemitske.²⁷⁴ Najgnjusniji antisemitski ispad u *Hrvatskom radničkom glasu* pojavio se 19. siječnja 1898. godine. Tada je na naslovnici osvanula karikatura ispod koje je pisalo samo „Po djelima njihovim poznat će te ih“. Na slici su se nalazili tipični stereotipni prikazi Židova kao debelih ljudi niskog rasta s neurednom, crnom kosom i bradom i velikim kukastim nosom.

²⁶⁷ HRG, br. 5/1898.

²⁶⁸ HRG, br. 6/1898.

²⁶⁹ *Hrvatski Radnik*, br. 24/1897.

²⁷⁰ HRG, br. 6/1898.

²⁷¹ HRG, br. 11/1899.

²⁷² HRG, br. 18/1897.

²⁷³ HRG, br. 20/1897.

²⁷⁴ Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 104.

Židovi su oslikani kao lopovi, grobari naroda, oni koji opijaju narod, bogate se na račun drugih, spekulanti, burzijanci, krivotvoritelji itd.²⁷⁵ Zbog ove je karikature urednika Stevu Osmeca Kraljevski sudbeni stol u Petrinji, zbog poticanja „neprijateljstva proti Izraelićanom“ kaznio globom od 105 forinti te od tada sve učestalijim postaju zaplijene pojedinih članaka i kazne uredništvu.²⁷⁶ U posljednjoj godini izlaženja, antisemitska je retorika u određenoj mjeri umanjena, a list je prestao izlaziti 15. listopada 1899. U vrijeme izlaženja *Hrvatskog radničkog glasa* u Sisku nije izlazio nijedan drugi list, što je svakako povećavalo utjecaj domovinaša na javno mnijenje u gradu. List je prestao izlaziti jer je, naime, u Zagrebu došlo do ujedinjenja hrvatskog radništva. Domovinaši oko lista stoga više nisu vidjeli potrebu da radništvo „sile svoje troši u pustoj i neplodnoj svakidanoj borbi osobnih zadjevica i pogrdjivanja“ te su odlučili obustaviti izdavanje *Hrvatskog radničkog glasa*.²⁷⁷ Stranka ujedinjenog radništva nazvana je Hrvatskom samostalnom radničkom strankom, a naziv novog stranačkog glasila bio je *Glas naroda*. Iza stranke je stajao kapelan Stjepan Zagorac, poznat po svojoj „židofobiji“ i tekstovima u *Hrvatskom radničkom glasu*.²⁷⁸ Čitatelji sisačkog lista obavještavaju se potkraj njegovog izlaženja da će novi zagrebački list sadržavati stalnu rubriku za vijesti iz Siska, a u Sisku od tada neko vrijeme nije izlazila nijedna tiskovina.²⁷⁹ Čini se da su vlasti u Hrvatskoj bile dobro obaviještene o antisemitskim ispadima u *Hrvatskom radničkom glasu*. O tome svjedoči obavijest upućena predsjedništvu Zemaljske vlade o prestanku izlaženja lista.²⁸⁰

Unatoč tome što je *Glas naroda* izlazio u Zagrebu, u ovo sam poglavlje odlučio uključiti i antisemitske ispade koji su se pojavljivali na stranicama tog lista, prvenstveno iz razloga što se on po mnogočemu može smatrati nasljednikom *Hrvatskog radničkog glasa*. U uvodnom članku prvog broja lista kao jedna od smjernica programa nove stranke i njezinog glasila ističe se da se nikoga neće mrziti zbog vjere i narodnosti. Ipak, u istom se broju pojavljuje tekst pod naslovom „Je li opravdan antisemitizam sa stanovišta kršćanskog morala? I koji?“. Tekst je izvorno napisao dr. Robert Neuschl, profesor teologije u Brnu. Prema njemu, nije dopušten, štoviše nekršćanski je plemenski antisemitizam koji uči da Židove treba mrziti jer su „drugoga plemena“. Isto je tako nedopušten i vjerski antisemitizam, jer on mrzi i proganja Židove zbog toga što su različite vjere. Dozvoljeno je pak „gibanje kršćanskih

²⁷⁵ HRG, br. 2/1898.

²⁷⁶ HRG, br. 13/1898.

²⁷⁷ HRG, br. 19/1899.

²⁷⁸ Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 106.

²⁷⁹ Davorka Obradović, „Hrvatski radnički glas – stranačko glasilo ili lokalna tiskovina,“ u *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*, 2 (2001), (Sisak: Gradski muzej Sisak, 2001), 170.

²⁸⁰ HDA, PrZV, kut. 521, br. 5959

naroda“, koje Židovi ugrožavaju u svojim životnim, vjerskim, narodno-gospodarskim, političkim i narodnim interesima, kao čin samoobrane. Za autora teksta jedno je sigurno, a to je „da od koljevke kršćanstva nitko nebijaše njegovim većim i krvnijim neprijateljem od židova“. Židovska su krivnja i prijedlozi zakona „za podjarmljenje katoličke crkve“ koji su navodno nastali u „židovskih ložah u Francuzkoj, a na nalog „Alliance Israelite“. Zbog toga, prema autoru ovih redaka, kršćanski narodi imaju ne samo pravo, već i dužnost da brane kršćanstvo od napadaja židovstva.²⁸¹ U drugom izdanju istog broja zaplijenjen je dio ovog teksta. Iz toga se vidi da je *Glas naroda* zapravo nastavio ondje gdje je stao njegov sisački prethodnik, iako samo uredništvo nije mislilo tako. Prema njima, smjernica protiv vjerske i nacionalne mržnje u programu bila je dovoljan dokaz da oni nisu antisemiti. Valja ipak primijetiti kako se u *Glasi naroda* antisemitski članci pojavljuju puno rjeđe nego u *Hrvatskom radničkom glasu*. U rubrici „Viesti iz Siska“ doduše, kada god se piše o nekom pojedincu, a da je taj Židov, posebno se naglašava da je Židov. Takav je primjerice članak u trećem broju u kojem se izvještava kako je neki Židov obrtniku u Sisku navodno prodao pijesak umjesto krumpira.²⁸² O tome da *Glas naroda* nije bio jednako radikaln kao *Hrvatski radnički glas* svjedoči i članak u kojem se poziva na pomirbu između Tuškana i Franka, „jer bez nje nema uspješne opozicije“.²⁸³ Kasnije, od 1901. godine, kada se pokazalo da od te pomirbe neće biti ništa, Franka se počinje beskrupulozno napadati. Smatra ga se jednim od glavnih neprijatelja te je on „pokršteni Židov“ koji ima „židovsku ćud“ i radi za „onaj moderno-židovski liberalizam“, dok je njegova stranka „židovsko-hrvatska“.²⁸⁴ Franka vide kao zastupnika tuđinske politike i zbog toga što je on odbacivao kršćansko-socijalnu teoriju: „Mi zastupamo kršćanski socijalizam, a Frank i židovi, koji mu stoje u zaledju dobacio nam je rukavicu, jer eto, kao vodja jedne tobožnje hrvatske stranke ustaje proti kršćanskom socijalizmu.“²⁸⁵ Uz takve se povremene napade na Franka i frankovce, u *Glasi naroda* antisemitski članci uglavnom tiču vijesti iz Europe. Nerijetko se objavljuju članci o židovskim bankarima poput Rothschilda, Bleichrödera i Königswartera, koji su svi „sinovi odabranog naroda“, a njihov se uspjeh pripisuje „modernom lažiliberalizmu“.²⁸⁶ Uredništvo lista prihvaća teoriju prema kojoj su Židovi ujedno i najveći kapitalisti i najveći socijalisti, a ovi drugi su, prema njihovom uvjerenju, stavljeni na čelo socijalne demokracije kako bi se održalo bogatstvo ovih prvih, a i s ciljem da se radništvo zavede na krivi bezbožni i

²⁸¹ *Glas naroda*, br. 1/1899.

²⁸² *Glas naroda*, br. 3/1899.

²⁸³ *Glas naroda*, br. 1/1900.

²⁸⁴ Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj“, 17.

²⁸⁵ *Glas naroda*, br. 27/1901.

²⁸⁶ *Glas naroda*, br. 2/1900.

materijalistički put.²⁸⁷ *Glas naroda* imao je u usporedbi s nekim drugim onodobnim listovima relativno malen broj pretplatnika, pa stoga i vrlo ograničen društveni utjecaj.²⁸⁸

U Sisku je, nakon nekoliko godina tijekom kojih ondje nisu izlazile nijedne novine, na početku 20. stoljeća počeo izlaziti novi list, *Sisački glas*. Izdavao ga je Grga Tuškan te se, baš poput *Hrvatskog radničkog glasa*, i ovaj list isticao antisemitskim tekstovima. List je počeo izlaziti sredinom 1902. godine. Od prvog broja prisutni su protužidovski tekstovi. U jednom objavljenom članku o Židovima piše: „Novac su grabili, a nam su govorili o slobodi, o domovini, o moralu, o istim, upravo onako kako danas piše 'Košer Pravo'“.²⁸⁹ Kao i kod oba prethodno spomenuta lista, u *Sisačkom glasu* je Josip Frank ponovno jedna od glavnih meta antisemitskih tekstova. Naime, Frank je dotad već odustao od sisačkog izbornog kotara, ali to nije spriječilo sisačke domovinaše da nastave s napadima na njega i njegove pristaše u gradu. Sisačke su Židove optuživali da su u neprestanom kontaktu s Frankom, koji im šalje upute o načinu borbe protiv Grga Tuškana.²⁹⁰ Uredništvo smatra da ustajanjem protiv „Josefu Franku“, oni ustaju protiv njega kao „representantu, kao glavnom zastupniku židovštine i moći židovske u Hrvatskoj“.²⁹¹ Ovim se listom u Sisku ponovno u tiskanoj formi počinju naglašavati razlike između hrvatskog i židovskog stanovništva. Prema njemu, Židovi nemaju ljubavi za hrvatske narodne običaje. „Ta uobražena nadri inteligencija“ zna živjeti od hrvatskog naroda, „al narodni običaji ti im dosadjuju ti su im glupi, to oni niti mogu trpjeti niti vidjeti“.²⁹² Zaplijene određenih članaka počele su se događati već u prvim brojevima ovog lista. To se dogodilo, primjerice, i s člankom u kojem se ponavlja teorija da se svjetsko novinstvo nalazi u židovskim rukama kojima oni narod vode „u mišljenju, u radu i u obće u svemu“.²⁹³ Česte su i tada već tradicionalne optužbe Židova za podupiranje tuđinskih interesa. Za uredništvo *Sisačkog glasa* posve je bjelodano, da je „od onog vremena, kad se u naše krajeve narinuše Ćifuti, tudjinstvo silno mah preotelo“.²⁹⁴ Židovi su u tekstovima opisani kao mađarski skutonoše, krivci za nevolje suvremenog društva i urotnici protiv hrvatskog jezika.²⁹⁵ U povremenoj rubrici „Kako oni rade“ prepričavane su različite zgode o Židovima i njihovim prijevarama nad hrvatskim stanovništvom.²⁹⁶ List je zbog svojih izraženih

²⁸⁷ Isto; *Glas naroda*, br. 7/1900.

²⁸⁸ Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj“, 27.

²⁸⁹ *Sisački glas*, br. 1/1902.

²⁹⁰ Klasić, „Antisemitizam u Sisku“, 185.

²⁹¹ *Sisački glas*, br. 11/1903.

²⁹² *Sisački glas*, br. 2/1902.

²⁹³ *Sisački glas*, br. 3/1902.

²⁹⁴ *Sisački glas*, br. 4/1902.

²⁹⁵ *Sisački glas*, br. 5/1902.; br. 6/1902.; br. 7/1902.

²⁹⁶ *Sisački glas*, br. 14/1903.

antisemitskih stavova često bio plijenjen, a uredništvo kažnjavano, uglavnom novčano. Jednom je prilikom urednik Ante Vukinović doduše završio i u zatvoru, što *Sisački glas* komentira riječima: „Naše urednike povlače po zatvorima kao zločince, nu tješimo se time, da će početi po zatvorih povlačiti jednoć i lopove, radi kojih naši urednici a i mi trpimo.“²⁹⁷ Sudeći prema svemu iznesenom, može se zaključiti da je *Sisački glas*, u prvom redu zbog gotovo istovrsnog antisemitskog usmjerenja, bio u Sisku svojevrsni slijednik *Hrvatskog radničkog glasa*.

Sisački je antisemitizam imao odjeka i u tisku u neposrednoj okolici grada. Tako se i gospodarski list *Banovac* iz Petrinje priključio antisemitskoj hajci sisačkih listova. Štoviše, u *Banovcu* su se antisemitski ispadi pojavljivali i prije nego što su spomenuti sisački listovi uopće počeli izlaziti. Već 1891. godine *Banovac*, komentirajući rezultate izbora za Carevinsko vijeće piše da se „kršč. elemenat počeo osvješćivati i probudjivati od dosadanjega sna“ i da je „počeo otvarati oči, probudjen s pogibelji, koja mu prieti sa semitičke strane, t. j. sa strane židovskog liberatizma i kapitalizma“. Tekst potpisuje C. G. koji uz navedeno naglašava i da katolički element nije neprijatelj judaizmu kao takvom te da antisemitska borba nije vjerske ili konfesionalne naravi, već gospodarstveno-kulturne.²⁹⁸ Petrinjski list Židove smatra „zakletim neprijateljima kršćanstva“, a izražavaju zadovoljstvo zbog pobjede Karla Luegera u Beču, a zbog koje su „laži-liberali bečki hametom utučeni“.²⁹⁹ U člancima o trgovini i obrtništvu *Banovac* se drži iste krilatice kao i sisački listovi – „Svoj k svome!“ . Potiče se kupovina samo kod domaćih ljudi, a ne kod stranaca, što podrazumijeva Srbe i Židove.³⁰⁰ Za vrijeme Dreyfusove afere *Banovac* izdaje podlistak „Židovstvo“ u kojem se prenose djela nekih mađarskih antisemita. U tom su podlisku Židovi opisani kao ljudi posebne „pasmine i krvi“, koja kod njih uzrokuje vječnu želju za putovanjem i selidbom. Dakle, Židovi su prema pisanju *Banovca* vječni lutalice, što je također bio jedan od glavnih antisemitskih stereotipa. Karakteriziraju ih i „tjelesno uživanje, sticanje novca, putene naslade u najgadnijih formah, bezdušno osiromašivanje bližnjih“ i slično, a sam pojam Boga za Židove „bijaše zamazan i protkan sa najogavnijom smjesom grozotah – sa žedju za krvi!“. U istom je podlisku opisan i tobožnji karakteristični izgled Židova: „Njegov kukasti orlovski nos, njegove lukave oči, podsmjehivajuće usne, ufrkane i mastne vlasi, razderani stari kaftan, tielo na dvie krive noge, svežanj sa raznom šaher-robom na ledjih, od sela do grada putujući neumorno za dobitkom, odaju ga svagdje i na svakom mjestu da je židov.“ Što se karakternih

²⁹⁷ *Sisački glas*, br. 3/1903.

²⁹⁸ *Banovac*, br. 39/1891.

²⁹⁹ *Banovac*, br. 10/1894.; br. 20/1895.

³⁰⁰ *Banovac*, br. 24/1895.; br. 42/1897.

osobina tiče, Židov „vara, laže, daje se od djece izsmijavati, iz kućah iztjerati, u lice pljuvati, samo ako novca zasluži, da nekada kao velik i moćan čovjek može u svijetu mjesto zauzeti, sa plemići i ministri rukovati se“. Podlistak donosi informacije i o Talmudu, koji je opisan kao knjiga u koju se „uvukla uz čista i čudoredna pravila i ona najogavnija i najgnjusnija“. ³⁰¹ *Banovac* je ovim tekstom uspio u samo dva broja iznijeti sve postojeće tipove antisemitizma, od vjerskog do rasnog. Iza lista stajala je skupina malih petrinjskih trgovaca i obrtnika, koji su se bojali židovske konkurencije. U svrhu obrane svojih interesa stoga se koriste rasnim, da bi opravdali svoj ekonomski antisemitizam. List je, kao i drugi listovi tog kraja, pružao veliku podršku Grgi Tuškani. ³⁰²

³⁰¹ *Banovac*, br. 8/1897.; br. 9/1897.

³⁰² Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 101.

6.3.2. Sisački trijumvirat

Uz navedene novine, koje su sisačkoj grupaciji antisemita služile za promidžbu svojih ideja, svakako valja obratiti pozornost i na samo djelovanje pojedinaca koji su tom kružoku pripadali. U prvom redu to je, naravno, bio Grga Tuškan. Osim što je bio glavna figura iza *Hrvatskog radničkog glasa* i *Sisačkog glasa*, Tuškan je bio i vodeća ličnost matice Stranke prava i Hrvatske stranke prava, koja je nastala udruživanjem opozicije 1903. Svi Tuškanovi antisemitski istupi bili su odraz njegova sukoba sa židovskom poduzetničkom konkurencijom. Glavni konkurenti Tuškanovoj kavani „Lloyd“ bili su Nikola Šipuš i još neki sisački Židovi koji su u zakup uzeli kavanu i gostionicu „Veliki kaptol“, dok su mu glavni konkurenti u bankarskim poslovima bili Židovi koji su sudjelovali u upravi Sisačke vjeresionske banke.³⁰³ Izbori 1897. bili su prva prilika da se pokaže koja je pravaška struja imala veću podršku u gradu, a u kampanji je antisemitizam postao jedno od glavnih oružja domovinaške grupe. Izborna borba Tuškana i Franka nastojala se prikazati kao borba između tuđinstva i hrvatstva. Tada je antisemitizam počeo zadobivati širi kontekst, jer je sadržajem počeo nadilaziti okvire ksenofobije. Židovi se posljedično počinju prikazivati kao glavni uzročnici socijalnih, ekonomskih i političkih problema u Hrvatskoj. Izbori su završili uvjerljivom pobjedom Grge Tuškana, što je označilo početak njegove dominacije na svim slijedećim izborima na kojima je sudjelovao.³⁰⁴ Zbog optužbi na račun Josipa Franka da je ovaj agent *Alliance Israélite* Tuškan je završio na sudu te je osuđen na kaznu od trojtjednog zatvora, koja je zamijenjena plaćanjem globe od sto forinti.³⁰⁵ Frank je često imao sudske sporove sa svojim protivnicima, pa su se tako osim Tuškana u sudnici našli i urednik *Obzora* Josip Pasarić, Stjepan Radić i Fran Folnegović.³⁰⁶ Tuškan se u svojim antisemitskim ispadima nije ograničavao samo na Sisak i tisak, nego je svoju antisemitsku agitaciju nastojao proširiti na nacionalnu razinu, prvenstveno govorima u Hrvatskom saboru. Gotovo sve što su pisale novine pod njegovim utjecajem redovito je ponavljao i za saborskom govornicom.³⁰⁷ Njegovi dvoboji s Frankom često su završavali prekidom saborskih sjednica. Prema Tuškanu, Židov nije smio biti vođa nijedne stranke nacionalnog značaja, već mu se moglo dopustiti samo da bude stranački mecena. U jednom je govoru Franku poručio da ide govoriti u Palestinu, a ne ovdje u hrvatskom saboru.³⁰⁸ Ponekad je u polemiku ulazio i sa drugim zastupnikom židovskog podrijetla, Ljudevitom Švarcom. Švarc mu je uputio repliku da svojim protužidovskim

³⁰³ Klasić, „Antisemitizam u Sisku“, 181; Matković, *Čista stranka prava*, 75.

³⁰⁴ Klasić, „Antisemitizam u Sisku“, 183-184.

³⁰⁵ Matković, *Čista stranka prava*, 73.

³⁰⁶ Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 205.

³⁰⁷ Matković, *Čista stranka prava*, 74.

³⁰⁸ Isto, 75.

govorima ispada smiješan, a Tuškan ga uopće ne sluša i odgovara mu da „on i želi biti Židovima smiješan!“.³⁰⁹ U Saboru je puno češće imao primjedbe na govore drugih zastupnika, nego li je sam započinjao antisemitske govore. Kad bi mu se dala riječ, bez obzira o kojem se predmetu rasprave radilo, on bi u govoru redovito spominjao negativne posljedice židovskog utjecaja.³¹⁰ Njegove su protužidovske filipike u Saboru izazivale većinom podsmijeh i ruganje, ali i burne reakcije drugih zastupnika te brojne opomene. Pokušavao se opravdati tvrdnjom da on nema ništa protiv židovske vjere, ali da ne želi dopustiti da Židovi u politici vode Hrvate. Na njegovu primjedbu: „Neka Židov ide u Palestinu i ondje stvara svoju državu, a ne u Hrvatskoj“, prolomio se u sabornici gromoglasan smijeh.³¹¹ Frankovac je Eugen Kumičić, obraćajući se početkom 1897. Tuškane koji je, citirajući Tacita, Židove prozvao „najgadnijom vrstom robova“, održao u Saboru najvatreniji govor u prilog Židova. Kumičić govorom upozorava da nema nikakve koristi od izrugivanja s pokrštenim Židovima, da to nije katolički te da se time one koji su i htjeli preći na kršćanstvo samo odbija. Također navodi i poveznice između kršćanstva i judaizma te ističe: „Ja nisam Semita ni antisemita? Ja štujem svačiju vjeru, a svoju ljubim. Ja sudim ljude po njihovih činih, a ne po vjeri. U svakoj vjeri imade ljudi poštenih i nepoštenih, ali ovako nedostojno razdraživati proti ljudem, koji su se tu nastanili i po malo bivaju Hrvati, neki su već sasvim k nama došli – to je nedostojno naobraženih ljudi, to je sramota...“. Govor zaključuje pozivom svim zastupnicima da ne razdražuju protiv Židova, nego da se trude da oni postanu „dobri Hrvati“ te isto tako pozivom i zastupnicima i Izraelićanima, da se drže „deset zapovijedih Božjih“ koje su i Hrvati dobili od židovske vjere.³¹² Tuškan je ipak, unatoč negodovanjem saborskih zastupnika zbog njegovih govora, svojim specifičnim političkim izričajem stekao i određenu razinu popularnosti. O tome svjedoči objavljivanje nekih njegovih saborskih govora kao samostalnih knjižica. Ti su govori, naravno, bili govori antisemitskog karaktera. U jednom od njih Tuškan iznosi svoje nezadovoljstvo zbog vrijeđanja vjere. Njegovo je stajalište da su Hrvati narod jedne vjere, bez razlike između katolika i pravoslavaca. Oni koji tu vjeru vrijeđaju su, zna se, Židovi, odnosno tuđinci koji dolaze na ove prostore da brane hrvatsko suvereno državno pravo. Tim su tuđincima, prema Tuškane usta puna „veličine i slave Hrvatske, puna su im usta ljubavi prema našoj svetoj zemlji, puna su im usta požrtvornosti za ovu svetu zemlju, puna su im usta oduševljenja za nju“. Upravo su ti tuđinci, zaključuje Tuškan, glavni

³⁰⁹ *Stenografski zapisnici* (dalje SZ), 56. sjednica održana 8. veljače 1898., 542.

³¹⁰ Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 149-150.

³¹¹ SZ, 93. sjednica održana 28. siječnja 1899., 492.

³¹² SZ, 165. sjednica održana 16. siječnja 1897, 3423-3425.

neprijatelji hrvatskog naroda.³¹³ U sličnoj je knjižici Tuškan dao objaviti još dva svoja govora iz sabornice. Oba govora je izrekao tijekom rasprave o proračunu Zemaljske vlade i načinu raspodjele tih sredstava. U prvom od njih Tuškan zanovijeta jer se, navodno, proračunska sredstva neravnomjerno troše na manje vjerske zajednice, i to na način da „dobiju u svoj žep najviše židovi!“. U istom se govoru dotiče Dreyfusove afere tijekom koje je zajednica Židova, „aliance izraelite universelle“, vodila rat s cijelim francuskim narodom. U istom je kontekstu govorio i o tiszoeszlárskoj aferi: „Da je Magjarska u židovskim rukama, to svi vidimo i znamo. Kako će oni š njima izići na kraj, to je njihova stvar, ali dokazano je, da je u Magjarskoj u stvari Tisza-Eszlar pobjedu polučila aliance izraelite, a niti pučanstvo magjarsko, niti sudovi njegovi“. Zbog toga Tuškan smatra da utjecaj Židova treba ograničiti, jer oni nastoje samo da se podignu na propast i nesreću drugih naroda, jer oni su „samo za sebe i svoju korist“.³¹⁴ Drugi je govor iz iste knjižice posebno zanimljiv jer u njemu Tuškan pokazuje široko poznavanje suvremene antisemitske literature. „Ja ne pojmim onda, kada svim onim vjerujem, što se tiče znanosti, zašto ne bi smio vjerovati jednom Kimonu, Drumondu, Dekertu i dru. Rolingu. Osobito dr. Roling, koji je razpisao nagradu od 1000 for. za svakoga onoga, koji će mu dokazati, da je samo jednu riječ krivo preveo iz Talmuda u njemački jezik.“ Cijeli se govor zapravo tiče Talmuda, koji, Tuškanovim riječima, uči „da onaj židov, koji prolije krv nežidova, da taj židov čini Bogu žrtvu“. Za Tuškana, Židov je onaj koji jedno govori, drugo misli, a treće radi.³¹⁵ *Hrvatski radnički glas* također je objavljivao neke izvratke iz Tuškanovih saborskih govora, bez obzira na to koliko oni bili vulgarni. Tako u novogodišnjem broju 1898. prenose njegov govor o građanskom braku, o kojem su, prema Tuškana, „Čifuti“ već deset godina širili svakojake vijesti te se narodu duša zgraža kad on od „ovakova smrada čifutskoga čuje svašta“.³¹⁶ Tuškan u svom antisemitizmu ipak nije bio dosljedan. Židove koji ostali na strani domovinaša u govorima je zvao Izraelićanima, kako im se ne bi zamjerio, dok su ostali, koji se nisu slagali s njim, bili „čifutsko smeće“.³¹⁷

U *Hrvatskom radničkom glasu* uočljiva je značajna promjena smjera na početku 1898. godine. List se u prvoj godini izlaženja uvijek ograđivao od napada na židovsku vjeru, ali u drugoj godini vjerski antisemitizam postaje sve učestaliji. Ta se promjena smjera vremenski i sadržajno poklapa s dolaskom svećenika Stjepana Zagorca iz Pakraca za kapelana u Sisak. U

³¹³ Grga Tuškan, *Govor Grge Tuškana zastupnika izbornoga kotara sisačkoga izrečen u Hrvatskom saboru u adresnoj debati dne 28. kolovoza 1897.*, Zagreb, 1897., 5.

³¹⁴ Grga Tuškan, *Dva govora Grge Tuškana posjednika i narodnog zastupnika kotara sisačkog izrečeni za vrijeme saborskog zasjedanja prigodom specijalne razprave o proračunu*, Zagreb, 1900., 6-19.

³¹⁵ Isto, 21-30.

³¹⁶ *HRG*, br. 1/1898.

³¹⁷ Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 148.

dvije godine koliko je proveo u Sisku, Zagorac je bio aktivni sudionik ne samo vjerskog, nego i društvenog, gospodarskog i političkog života grada. On se zbog pripadnosti istoj kršćanskoj pozadini brzo zbližio s Tuškanom, a dijelili su i svjetonazore o radništvu i socijalnim pitanjima. Obojica su, naime, bili pristaše kršćanskog socijalizma. Cilj je ove ideologije bila preobrazba kapitalističkog klasnog društva, ali ne na način kako su to zagovarali komunisti i socijalisti, već mirnim putem, s naglaskom na kršćansku solidarnost i druge kršćanske vrijednosti. Kršćanski se socijalizam temeljio na enciklici pape Lava XIII. iz 1891. naslovljenoj *Rerum novarum*. U njoj je papa izrazio potrebu za aktivnijim uključivanjem katolika u javni i politički život, s ciljem rješavanja radničkog problema.³¹⁸ Papinska je enciklika postala svojevrsnim programom kršćanskih socijala. Kršćanski je socijalizam na taj način uzrokovao aktivnije uključivanje svećenika u politiku, a jedan od takvih bio je i dotični Zagorac. Tuškan i Zagorac bili su ključne osobe u početnoj fazi promicanja kršćansko-socijalne teorije u Hrvatskoj. Koristili su svaku priliku da ukažu na potrebu okupljanja radništva oko kršćanstva i pravaštva. Najveću su prijetnju svojoj ideologiji u politici vidjeli u socijalizmu i komunizmu te u židovstvu kao vjeri.³¹⁹ Zagorac je pisao većinu uvodnih tekstova u *Hrvatskom radničkom glasu* i redovito je u njima ukazivao na njihovu škodljivost u gospodarstvu, socijalnom pitanju i vjeri.³²⁰ Zagorac je, osim u crkvi i u tisku, svoje stavove izražavao i na raznim javnim skupovima.³²¹ Neki ga smatraju i piscem brošure *Židovstvo i njegove vjerske tajne (misterije)* tiskane u Sisku 1899. godine, ali to se ne može utvrditi jer je ona potpisana samo s „Prijatelj“. Hrvoje Klasić smatra da je ona vjerojatno i bila djelom sisačkog kapelana, iz razloga što je njezin autor, tko god on bio, morao biti dobro upoznat s kršćanskom i židovskom vjerskom problematikom, ali i zato što je Zagorac nedugo nakon njezinog objavljivanja preselio iz Siska u Zagreb. U brošuri je prenesen dio teksta iz spomenutog podliska „Židovstvo“ koji je bio objavljen u listu *Banovac* dvije godine ranije, a u njemu su prisutni svi mogući antisemitski stereotipi, od vjerskih do onih koji se odnose na sam fizički izgled Židova. Glavna je tema teksta već po običaju Talmud, kojeg autor „analizira“ s ciljem da dokaže „u kakovoj duševnoj tmini luta ova množina židovskoga naroda“.³²² Brošura je odmah po izlasku bila zaplijenjena, a njezino raspačavanje

³¹⁸ Klasić, „Antisemitizam u Sisku“, 187-188.

³¹⁹ Isto.

³²⁰ Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 153.

³²¹ Klasić, „Antisemitizam u Sisku“, 188.

³²² *Židovstvo i njegove vjerske tajne (misterije)*, „Za hrvatski narod priredio Prijatelj“, Sisak, 1899., 10.

zabranjeno.³²³ Zbog njezinog je tiskanja sisački tiskar Janko Dujak, koji je između ostalog, tiskao i *Hrvatski radnički glas*, osuđen na zatvorsku kaznu u trajanju od mjesec dana.³²⁴

Svojevrsni sisački antisemitski trijumvirat, zajedno je s Grgom Tuškanom i Stjepanom Zagorcem, činio već spomenuti posjednik iz Topolovca i autor teksta „Mogu li Židovi biti rodoljubi?“, Stjepan Lovreković. On je uz Zagorca bio jedan od važnijih suradnika *Hrvatskog radničkog glasa* te je bio autor većine antisemitskih tekstova u listu. U jednom je članku *Hrvatski radnik* pisao da je Grga Tuškan zajedno u suradnji s Lovrekovićem odlučio iz Siska istjerati sve Židove.³²⁵ Sisački su kružok uz trijumvirat Tuškan – Zagorac – Lovreković činili i urednik Stevo Osmec te tiskari Janko Dujak i Josip Čupak. Njihov odnos nije uvijek bio idiličan pa su povremeno stavovi „trijumvirata“ dolazili u sukob s umjerenijim stavovima ostalih. Dokaz je tome prijetnja ostavkom koju je Osmec bio spreman podnijeti zbog objavljivanja članka „Mogu li Židovi biti rodoljubi?“. ³²⁶

Antisemitizam u Sisku na prijelazu stoljeća bio je specifična pojava na hrvatskim prostorima, prvenstveno iz razloga što se ondje prvi puta pojavljuju pravi antisemitski agitatori. Ondje je poslovna konkurencija pojedinih pravaša domovinaša s lokalnim Židovima izazvala preobrazbu tradicionalne ksenofobije prema Židovima kao tuđincima u moderni antisemitizam. Glavni antisemitski agitatori bili su Grga Tuškan, Stjepan Zagorac i Stjepan Lovreković, a listovi kojima su služili kao sredstvo promidžbe njihovih ideja bili su *Hrvatski radnički glas*, *Glas naroda*, *Sisački glas* i u određenoj mjeri, petrinjski *Banovac*. Uz poslovnu konkurenciju, antisemitsku je retoriku dodatno zaoštrio i raskol u Stranci prava te dolazak Josipa Franka na čelo Tuškane suprotstavljene frakcije. Sisački su antisemiti bili dobro upoznati s europskim kretanjima i antisemitskom literaturom, a zastupali su i kršćansko-socijalnu teoriju poznatog austrijskog antisemita, Karla Luegera. Sisački su antisemiti, izuzev Grge Tuškana, ipak pripadali tek marginama političke scene. Većina je antisemitskih ispada stoga ostajala ograničena u lokalnim okvirima, a samo je Tuškan bio dovoljno relevantan da ih pokuša progurati i u onim nacionalnim, što je i činio svojim govorima u Saboru.

³²³ HDA, PrZV, kut. 521, br. 4221

³²⁴ Klasić, „Antisemitizam u Sisku“, 189.

³²⁵ *Hrvatski radnik*, br. 24/1897.

³²⁶ Obradović, „Hrvatski radnički glas“, 167-169.

6.4. Antisemitizam srpske opozicije

Domovinaški dio nekoć jedinstvene Stranke prava nije bio jedini politički neprijatelj Josipa Franka i Čiste stranke prava. Među njih se svrstavala i tadašnja srpska opozicija, predvođena u prvom redu Srpskom samostalnom strankom okupljenom oko lista *Srbobran*. Priključenjem Vojne krajine banskoj Hrvatskoj 1881. dolazi do znatnog povećanja broja srpskog stanovništva. Srpska je samostalna stranka osnovana već iste godine, a zauzimala se za njihova prava u Hrvatskoj. Stranka je u programu, doduše, imala i sjedinjenje banske Hrvatske s Dalmacijom, ali uz posebne srpske zahtjeve.³²⁷ Za samostalce su karakteristični izraženo rusofilstvo, pravoslavlje i ćirilica. Sukob je hrvatske i srpske buržoazije u Hrvatskoj i Dalmaciji u posljednjem desetljeću 19. stoljeća dosegnuo svoj vrhunac, a tisak je odjekivao „povijesnim“ polemikama uzajamne negacije. Razlog tome bila je ekonomska konkurencija, ali i politika, odnosno optužbe da Srbi u Hrvatskoj djeluju po nalogu i za novac službene Srbije, u kojoj su proruske snage počele prevladavati, kao i pitanje položaja srpske nacije u hrvatskom *populusu politicusu*.³²⁸ To se pitanje javilo zbog širenja hrvatske nacionalne svijesti tijekom osamdesetih i devedesetih zbog čega je Trojedna Kraljevina postupno postajala Hrvatska. U to je vrijeme još uvijek prisutan bio problem razlikovanja između pojma „političkog naroda“ kao nosioca državnosti na određenom teritoriju i genetski povezane nacije s povijesno-kulturnim obilježjima i određenom tradicijom bez obzira na teritorij. Srpsko se pitanje dakle svodilo na to hoće li ili ne Srbi postati dijelom hrvatskog političkog naroda. U Saboru je dotad jedino Eugen Kvaternik poistovjetio hrvatski politički narod i hrvatsku naciju, ne ostavljajući pritom mjesta za srpski narod.³²⁹ S obzirom na to da je Frankov politički pravac obilježavala sustavna protusrpska kampanja, a Čista je stranka prava bila deklarirana nasljednica Starčevićeve stranke, srpska mu se opozicija odlučila suprotstaviti na sličan način kao i domovinaši, upotrebom antisemitizma kao sredstva političke borbe. Ponovno se dakle, jedan od uzroka antisemitizma može pronaći u političkom sukobu Josipa Franka s drugim opozicijskim strujama. Frankov je odnos prema Srbima bio u skladu s njegovim ciljem da Hrvate pozicionira kao saveznike dinastije u borbi protiv velikosrpske iredente.³³⁰ Srpska se opozicija stoga protiv njega koristila sličnim metodama kao i grupa oko Grge Tuškana. Samostalci su kao izvorišta glavnih nedaća s kojima su se suočavali Slaveni

³²⁷ Šidak, *Povijest hrvatskog naroda*, 132.

³²⁸ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 271.

³²⁹ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 150-151.

³³⁰ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 273.

vidjeli Katoličku crkvu i Židove, kao nositelje „razornog kozmopolitizma“.³³¹ *Srbobran* je Franku često spočitavao njegovo židovsko podrijetlo, optužujući ga da nije Hrvat i da kao „izrod i odmetnik pokršteni Židov“ zastupa interese Beča, a ne Hrvata. Frank je zbog toga jednom prilikom židovske poduzetnike pozvao da se ne oglašavaju u *Srbobranu*, na što su mu oni odgovorili da se „Jozua“, kako su ga najčešće nazivali, vara ako misli da će oni uređivačku politiku diktirati na temelju toga tko se u listu oglašava.³³² Glasilo Srpske samostalne stranke svoje čitateljstvo poučava da „žilama d-ra Jozefa Franka teče onaj Faustov čudni sok, koji je osoben samo jednoj vrsti roda ljudskog“. Tu je krv „roda Izrailjeva“ prema *Srbobranu*, moguće na neko vrijeme pritajiti, ali se Židovi od nje nikada ne mogu istinski osloboditi.³³³ *Hrvatsko pravo* donosi 1898. članak pod naslovom „Antisemitizam i srbstvo“. U njemu se srbstvo i antisemitizam izjednačavaju kao „tudje biljke u Hrvatskoj“. Kritiziraju se *Obzor* i Tuškanova grupa u Sisku jer oni antisemitizmom slabe „borbu i proti magjaronstvu, a i proti srbstvu“. Autor teksta naglašava da se antisemitizmom zapravo pomaže srbstvu koje „zahvaća najvažnije pozicije po Hrvatskoj a proti Hrvatske“. Na kraju je članka upućen poziv obzorašima i domovinašima da prestanu napadati Židove, „koji se priznaju Hrvatima“, a milovati „one, koji bi voljeli biti pseta nego Hrvati“ te da antisemitizam zamijene antisrbstvom, što bi za domovinu bilo puno časnije i korisnije.³³⁴ Proces je srpske nacionalne afirmacije pratio i trend sve oštrije ekonomske konkurencije prema drugim skupinama, bilo da je riječ o manjinama ili Hrvatima. Na gospodarskom je polju tako dolazilo do sukoba interesa koji su u prvi plan obično stavljali nacionalno načelo. *Srbobran* je primjerice, pisao o „čivutskim fabrikama koje su navrle da otmu Srbima trgovcima svu trgovinu i hljeb iz ruku“. Odnos prema Hrvatima bio je, doduše, nešto umjereniji. Svodio se uglavnom na tekstove o neprijateljskom okruženju koje na svim područjima života ugrožava srbstvo.³³⁵ Sama je krilatica „Svoj k svome!“ zapravo nastala s ciljem ograničavanja srpske konkurencije, a skovali su je upravo pripadnici Čiste stranke prava, da bi je tek kasnije njihovi protivnici, u prvom redu domovinaši, počeli koristiti protiv židovske konkurencije.³³⁶ Prema tome, može se zaključiti da je osim političkog sukoba s Frankom i njegovim pristašama, ekonomska konkurencija između srpskih i židovskih trgovaca bila jedan od glavnih uzroka antisemitskih ispada u srpskom tisku u Hrvatskoj. Naime, židovski se kapital na prijelazu

³³¹ Mato Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, (Zagreb: ITP Naprijed, 1991), 161.

³³² *Srbobran*, br. 108/1909.

³³³ *Srbobran*, br. 6/1897.

³³⁴ *Hrvatsko Pravo*, br. 766/1898.

³³⁵ Matković, *Čista stranka prava*, 142.

³³⁶ Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 115.

stoljeća na različite načine povezivao s hrvatskim te je na taj način antisemitizam s hrvatske strane ponegdje slabio. Međutim, nikada nije došlo do sličnog povezivanja židovskog kapitala sa srpskim.³³⁷ Takav je odnos srpskog i židovskog stanovništva bio veoma sličan onom u Vojvodini, a budući da se središte srpske politike nalazilo u Srijemskoj županiji, koja je bila neposredno povezana s političkim središtem u Novom Sadu, ta se politika zasigurno odrazila i na djelovanje Srpske samostalne stranke u banskoj Hrvatskoj.³³⁸ Srpska je vlada praktički bdjela nad Srpskom samostalnom strankom. Novčano je podupirala *Srbobran* te je slala svoje ljude u Zagreb, koji su onda u središtu Hrvatske zagovarali antihrvatstvo i velikosrpsku ideju.³³⁹ Posljedično tome, *Srbobran* se u tekstovima često pozicionirao nasuprot same Monarhije, u kojoj su „Čivuti“ bili u „moralnoj i materijalnoj premoći“ kao nigdje drugdje.³⁴⁰ Još se jedan od uzroka srpskog antisemitizma može tražiti u samom procesu asimilacije Židova. Naime, asimilacija je uvijek bila usmjerena na nastojanje da Židovi postanu „dobrim Hrvatima“ te se Židovi u Hrvatskoj nikada nisu identificirali sa srpstvom. Srpski je tisak zbog toga redovito optuživao Hrvate zbog filosemitstva, koje je navodno ugrožavalo hrvatsko-srpske odnose i štoviše, pridonosilo hrvatsko-srpskim sukobima. *Srbobran* je jednom prilikom pisao kako u Hrvata ne postoji nijedna ideja, a da u nju nije „pljunuo klerikalizam ili čivutizam“ te da kad se Židovi negdje uvuku, „tu ne raste trava već korov“.³⁴¹ Prema glasilu samostalaca, Židovi su zavladaali Hrvatskom kao zatočnici „velike hrvatske misli“.³⁴² *Privrednik* je u tom duhu pisao da je Hrvatska za Židove postala prava oaza, dok *Srbin* u tekstu „Izrailju – mi hoćemo da živimo bez tvoje pomoći“ optužuje Hrvate da „ortače protiv nas s Čivutima i Bog te pita s kime“.³⁴³

Povjesničar Mato Artuković prvi je koji se ozbiljnije bavio temom antisemitizma u srpskom tisku u Hrvatskoj u ovom razdoblju. Zaključio je kako je antisemitizam trajni element u ideološkoj strukturi cjelokupnog srpskog novinstva i srpske izdavačke djelatnosti. U antisemitskim su ispadima srpskog tiska prednjačila dva lista: *Srbobran* i *Vrač pogodač*, a pridruživali su im se povremeno i u nešto manjoj mjeri listovi *Privrednik* i *Srbin*. Ovaj potonji je izdavao paroh Petar Krajinović u Gospiću, a služio je kao jedno od glasila srpskih samostalaca. Antisemitski su tekstovi u *Srbinu* rijetkost te je list uglavnom bio usmjeren na promicanje srpstva i pravoslavlja. Ondje gdje se oni ipak pojavljuju, *Srbin* optužuje Židove da

³³⁷ Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti“, 120.

³³⁸ Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj“, 18.; Gross, Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 150.

³³⁹ Mato Artuković, „Židovi u srpskom tisku u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća“, *Časopis za suvremenu povijest*, 33/3 (2001), 730.

³⁴⁰ *Srbobran*, br. 47/1892.

³⁴¹ *Srbobran*, br. 123/1902.

³⁴² *Srbobran*, br. 58/1899.

³⁴³ *Srbin*, br. 15/1899.; Artuković, „Židovi u srpskom tisku“, 730.

unose razdor između Srba i Hrvata ondje gdje bi se oni trebali slagati, jer imaju jedan te isti „krov nad glavom“. Tako već u prvom broju *Srbina* poručuje čitateljstvu da će baš kao i stariji srpski listovi, i ovaj imati „posla i borbe i sa nesrbima“. Židovi su opisani kao nadasve „podmukao i pohlepan narod“, kojem je iskoristiti neslogu drugih naroda, kako bi napunio vlastite džepove.³⁴⁴ Gospićki je list zastupao politiku samostalaca, pa se tako povremeno uključivao i u njihov sukob s Josipom Frankom. Prema pisanju *Srbina*, mišljenje je srpskog naroda o „čeljadi Frankove 'farbe i dlake'“ da je to ništa drugo doli „Čivutarija!“, a odgovor na pitanje „da li je ta Čivutarija kadra usrećiti Hrvate i Hrvacku“, ne žele dati.³⁴⁵ Frank je dakle, i prema pisanju ovog lista, obični „Čivut“ i tuđinac koji Hrvate okreće protiv „srpske braće“. Antisemitska je nota u *Srbinu* ipak bila puno umjerenija nego recimo u *Srbobranu*, koji je ujedno bio i najčitaniji srpski list u Hrvatskoj.

U *Srbobranu* su tekstovi antisemitskog karaktera bili objavljivani kroz dugi niz godina, čak i prije nego se Josip Frank uopće profilirao u političkom životu. U jednom su članku iz 1891. prisutne uobičajene optužbe o „čivutskoj štampi“, koja se previja pod jarmom „čivutske samovolje“. Židovstvo, odnosno „Čivutstvo“, opisano je ne kao narodnost ili vjeroispovijest, već kao „neproizvodni soj ljudski, koji je svikao da živi od smutnje i tuđe nevolje“. Autor teksta izražava žaljenje zbog toga što srpsko i hrvatsko novinstvo, prenoseći uglavnom vijesti iz bečkog i peštanskog tiska, svoj narod izvještavaju „sa toga pomućenog vrela čivutskog“.³⁴⁶ Mišljenje je *Srbobrana* da Židovi u svojim rukama drže novinarstvo, novčane zavode i trgovinu, a cilj u Hrvatskoj im je da se dočepaju premoći nad Hrvatima i Srbima, pa da onda mogu s njima postupati kako „ih njihov Talmud uči“.³⁴⁷ U članku „Čivuti i hrvatski patriotizam“ Židovi su opisani kao prevrtljivci i smutljivci koji su u isto vrijeme vođe socijalista, radnika, najžešće opozicije i „najpatriotičnije stranke“, a da njih nema bilo bi „i Srbima i Hrvatima bolje i poštenije“.³⁴⁸ *Srbobran* osim napada na samog Franka, kojeg nazivaju „hrvatskim mesijom iz Palestine“, ulazi i u polemike s *Hrvatskim pravom*.³⁴⁹ Za njih je ono „čivutsko pravo“ koje u svojim „srbožderskim izletima“ poziva na kupnju kod „Hrvata Mojsijeve vjere“, a srpske trgovce napadaju iz jednostavnog razloga što zastupaju interese „Čivuta“.³⁵⁰ Htio bih istaknuti i *Srbobranov* osvrt na izbore 1901. godine. Naime, u njemu su upućene pohvale političkom protivniku Grgi Tuškaniu jer je on „uočio veliku opasnost, koja

³⁴⁴ *Srbina*, br. 1/1898.

³⁴⁵ *Srbina*, br. 6/1899.

³⁴⁶ *Srbobran*, br. 36/1891.

³⁴⁷ *Srbobran*, br. 47/1892.

³⁴⁸ *Srbobran*, br. 58/1899.

³⁴⁹ *Srbobran*, br. 13/1897.

³⁵⁰ *Srbobran*, br. 43/1899.

prijeti našoj otačbini i narodu i hrvatskom i srpskom od čivutske najezde“. Tuškan je opisan kao političar nevelikog kalibra, ali isto tako i kao odvažan, smion i ustrajan čovjek. *Srbobran* doduše, izražava žaljenje što je Tuškan jedini hrvatski političar koji otvoreno suzbija „čivutsku najezdu“, zbog čega na njega navaljuju svi „košeri“. ³⁵¹ Ove se simpatije srpskih samostalaca prema Tuškanu mogu protumačiti kao neke od prvih naznaka buduće koalicije hrvatske i srpske opozicije. Posebno je zanimljivo da im je jedna od dodirnih točaka bio i antisemitizam.

Osebnija je pojava među ideolozima Srpske samostalne stranke bio Sima Lukin Lazić, glavni „historicus“ *Srbobrana*. Za Lazića je karakteristično pisanje hiperbola o srpskoj povijesti. Tako je u njegovim tekstovima prakolijevka Srba postala Indija, rimski carevi Trajan i Adrijan bili su Srbi, a Srbi su na kraju i srušili Zapadno Rimsko Carstvo, samo su u izvorima zabilježeni kao „Vandali“. Prema Laziću, Srbi su bili u Mezopotamiji u vrijeme građenja Babilonske kule, a sigurno je da potječu od Noe i njegovog sina Jafeta. Bilo ih je, naime, i u semitskim zemljama. Unatoč tome, Lazić nije vjerovao da Srbi i Židovi vuku isto podrijetlo i takve je tvrdnje, kao okorjeli antisemit, shvaćao kao podvale srpskih neprijatelja. Njihove je „podvale“ Lazić ušutkavao zaključkom koji se često citirao u ondašnjem tisku: „Ako su te tvrdnje točne, onda jedna osobita čast pripada Srbima: Isus Krist 'sam gospod naš i Spasitelj po svom zemaljskom porijeklu, bio je – Bož' oprosti – Srbin! Ili bar Srbi su najbliži rod Gospodnji.“ ³⁵² Lazić je, osim *Srbobrana*, kao izdavač imao još jednu platformu za širenje svojih, najblaže rečeno, zanimljivih ideja. Bio je to satirični list *Vrač pogađač*, koji je izlazio kao dopuna *Srbobranu* i čije je bitno obilježje bio izražen antisemitski i antihrvatski karakter. ³⁵³ *Vrač pogađač* je svoje antisemitske ispade nastojao zaodjenuti satirom. Jedan je od takvih tekstova naslovljen kao „Prvo uputstvo za pohrvaćivanje prezimena“ te on glasi: „Od nekog doba ovladala je među obrezanim Hrvatima prava strast za pohrvaćivanjem njihovih izrailjskih prezimena. Ali kako su oni nevješti u srpskom jeziku, to im 'pohrvaćivanje' naopako ispada, te njihovi Švarci mjesto da se pohrvaćuju u hrvatske Crnkoviće ili Crnčiće, a oni se – budi Bog s Nama! – posrbljuju u neke 'Crnojeviće!' S toga se nadamo, da će nam obrezano Hrvatstvo biti vrlo zahvalno, ako mu se pomognemo, da svoja zvučna prezimena pravilno prevede. A – po duhu srpskog jezika – čivutska prezimena mogla bi se samo ovako pravilno pohrvatiti:“ ³⁵⁴ Potpisnik teksta „Suvatovski“ ispod je „velikodušno“ naveo primjere prijevoda osam učestalih židovskih prezimena s njemačkog na

³⁵¹ *Srbobran*, br. 238/1901.

³⁵² Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, 135-136.

³⁵³ Artuković, „Židovi u srpskom tisku“, 731.

³⁵⁴ *Vrač pogađač*, br. 7/1896.

hrvatski. *Vrač pogađač* se i u napadima na Josipa Franka pridružio svojim bratskim listovima. U članku „Dinastija Frank“ ismijavaju predsjednika Čiste stranke prava kao novog „izraelskog“ mesiju „Hrvata obrezanih“ kojih „bar imade izobilja“.³⁵⁵ *Vrač* je pozdravio i osudu kapetana Dreyfusa u Francuskoj, čiju su krivnju prihvatili apriorno baš kao i mnoge hrvatske tiskovine. Pisali su da je tijekom parnice poslano telegrama s 9 milijuna riječi, a da se sve to moglo sažeti u jednu jedinu – „kriv!“.³⁵⁶ Tekstom „Sitne krupnice“ poistovjetili su medijsku galamu koja se podigla oko Dreyfusove afere s učestalim Frankovim pozivanjem na Antu Starčevića. Pišu: „Zola – Drajfus, Drajfus – Zola, već obilo uši. Tako Židov javno mnenje umije da guši. A ovamo „čisti“ Jozef iskopao brlog, pa s dan na dan jaši svoga – 'najvekšeg vumrlog!'“³⁵⁷ U sličnom se tonu izražavao i *Srbobran* za kojeg je Dreyfus „Čivutin koji ne da mira javnom mnijenju u Francuskoj“.³⁵⁸ Dreyfusova je afera u srpskom tisku iskorištena na isti način kao i u dijelu hrvatskog. Optuženikova navodna krivnja prišivena je cijelome židovskom narodu, s ciljem ukazivanja na štetnu i korozivnu ulogu Židova u Hrvatskoj.

Antisemitizam je bio jedna od glavnih ideoloških odrednica srpske opozicije u Hrvatskoj. Srpski je tisak obilovao antisemitskim tekstovima koji su u mnogočemu bili vulgarniji nego i oni u tisku pod utjecajem Grge Tuškana, kojeg je zbog njegovog antisemitizma *Srbobran* iznimno cijenio. U njemu su prisutne sve moguće predrasude o Židovima, od onih o njihovoj tobožnjoj kontroli nad novcem, tiskom i političkim životom do samih karikatura sa stereotipnim prikazima Židova u *Vraču pogađaču*. Sama se riječ Židov koristi vrlo rijetko, još manje Izraelićanin, a redovita su pojava pogrđni izrazi kao Čive, Izrailj, Čivuti, poliveni, Sinovi izabranog naroda, sinovi Judini i dr. Posebnost su srpskog antisemitizma optužbe prema kojima su Židovi glavni krivci za razdor između bratskog hrvatsko-srpskog naroda, kao i one upućene samim Hrvatima zbog tobožnjeg filosemitstva, a prema kojima su Hrvati gajili pretjeranu i nepatriotsku naklonost prema Židovima. Zbog toga se u tekstovima nerijetko koriste i termini kojima se Hrvati i Židovi prikazuju u svojevrsnoj simbiozi. Tako se redovito pojavljuju termini kao što su obrezani Hrvati, novo Hrvati, Zgoljni Hrvati, Čivuto-Hrvati, Hrvati Mojsijeve vjere i slično. U pozadini srpskog antisemitizma stajali su srpsko-židovska ekonomska konkurencija, odnosno strah od gubljenja trgovačkih pozicija te razlozi nacionalno-vjerske naravi, a antisemitski je duh nedvojbeno dodatno potpaljivalo i strastveno antisrpstvo Josipa Franka i Čiste stranke prava. U srpskom je tisku

³⁵⁵ *Vrač pogađač*, br. 12/1896.

³⁵⁶ *Vrač pogađač*, br. 18/1899.

³⁵⁷ *Vrač pogađač*, br. 14/1898.

³⁵⁸ *Srbobran*, br. 6/1898.

naočigled izražena težnja srpske opozicije da se Frank hrvatskoj javnosti prikaže kao tuđinac i glavni neprijatelj slavenske ideje, a time i hrvatsko-srpske uzajamnosti, odnosno težnja da se Hrvatima zbližavanje sa Srbima prikaže povoljnijim nego zbližavanje sa Židovima.

6.5. Radićijada

Pod ovim je naslovom u kolovozu 1901. objavljen u dva dijela članak u *Hrvatskom pravu*. Članak počinje sljedećim riječima: „Na političkom obzorju Hrvatske pojavile su se u jedan mah dvie repatice. To su dva brata (...) domaći sinci par excellence. (...) To su braća Radići.“ *Hrvatsko pravo* tim člankom zapravo odgovara na tekst Antuna Radića objavljen u domovinaškoj *Hrvatskoj*. Radić, naime, odbacuje dotad uobičajene optužbe da su Josip Frank i Čista stranka prava „podkupljeni od Židovah, Niemacah, Magjarah itd.“, već konstatira da je Frank, a time i njegova stranka, „po svojoj naravi, po srcu, po odgoju za Židove, Magjare i Niemce“. Jednostavnije rečeno, Frank i Čista stranka prava po Radiću se za tuđince zauzimaju „po svom najpoštenijem uvjerenju“. Takav je primjer umovanja Antuna Radića za *Hrvatsko pravo* nepobitan dokaz da imaju posla sa „čovjekom abnormalnoga mozga“. „A s takovimi ljudimi ne može nitko na kraj doći; nje treba povjeriti vještini psihiatrah“, zaključuje *Pravo*. Autor članka ustvrđuje da takve klevete nisu ni poštene, ni kršćanske, već da su one „sustav Radićijade“. U drugom dijelu članka *Pravo* naglašava da oni „što se Židovah tiče“, nisu ni za ni protiv njih te da je njima drag svaki pošten čovjek, bio on Židov, musliman ili pravoslavac, „a nepošten katolik isto tako antipatičan kao i nepošten Žid, nepošten grko-iztočnjak i tako dalje“.³⁵⁹ Stariji je brat Radić slične stavove iskazivao i u privatnim pismima bratu Stjepanu. U jednom pismu piše kako prije svega treba zadržati „miran pogled u budućnost, pomirljivost doma, nepomirljivost prema vani, osobito proti njemstvu i Židovo-liberalstvu“.³⁶⁰ U drugom pismu izvještava brata o situaciji u Hrvatskoj riječima: „Sloga svih protiv Čivutu vrlo je povoljno djelovala u cijeloj javnosti. (...) U politici ništa nova, osim što „Hrvatstvo“ udara na – Čifuta“, misleći pritom na Franka.³⁶¹ Braća Radić imali su specifično viđenje nacije. Naime, naciju su shvaćali kao zajednicu krvnih srodnika koja nije uključivala plemićke i građanske elite kao dio hrvatskoga nacionalnog korpusa pa stoga ni Židove nisu prihvaćali kao njegov sastavni dio.³⁶² Zauzimali su se za slavensku solidarnost, odnosno hrvatsko-srpsku slogu te su Starčevićevu velikohrvatsku i Karadžićevu velikosrpsku ideologiju vidjeli kao djelo mađarske i njemačke politike.³⁶³ Stjepan je Radić, između ostalog, kritizirao i to što se pravaši nisu znali stranački organizirati. Domovinašima je doduše, priznao čestitost, ali za Frankovce je imao samo osjećaj odvratnosti i prijezira. Smatrao je da su Frankovci, izuzev Židova, „kojih je mnogo među njima, ljudi vrlo dobra srдца, ali kratke pameti“. Predbacivao im je što ne vide

³⁵⁹ *Hrvatsko pravo*, br. 1733/1901.; br. 1734/1901.

³⁶⁰ Bogdan Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića I*, (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972), 370.

³⁶¹ Isto, 456.

³⁶² Budak, „Antijudaizam i antisemitizam“, 28.

³⁶³ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 318.

da neprijatelj Slavena Frank, koji u tridesetoj godini života nije još znao hrvatski, ne može voljeti Hrvate i boriti se za njih.³⁶⁴ Frankovci su zapravo bili protivnici slavenske solidarnosti jer su njihovi prvaci smatrali da je ta ideja obična tlapnja koja nema povijesne temelje. Držali su da već samostalne države poput Rusije, Bugarske, Srbije ili Crne Gore nemaju iste interese kao narodi koji su živjeli u višenacionalnim carstvima. Slavenska je uzajamnost dakle, od frankovaca bila prepoznata kao ahistorijska, nerealna i preoptimistična, odnosno kao ideja koja je slabjela ciljeve hrvatskog nacionalizma.³⁶⁵ Frank je slavensku solidarnost opisao kao „grob neosporivog, rijekama krvi izvojštenog i zajamčenog hrvatskog državnog prava“.³⁶⁶ Prvi je veći sukob između frankovaca i braće Radić izbio u trenutku osnivanja Hrvatske poljodjelske banke. Braća su tada Franka optužili da ne želi dati podršku banci koja bi financijski pomagala seljake, jer bi to ugrozilo židovske interese.³⁶⁷

Dio se antisemitske atmosfere osim iz Mađarske, Austrije, Njemačke, pa i Francuske, u Hrvatsku prenosio i iz Češke. Ondje su Židovi bili optuživani da svojom švabštinom nagrizaju češki, odnosno slavenski duh zemlje.³⁶⁸ S obzirom na to da je Stjepan Radić, nakon isključenja sa zagrebačkoga Pravnog fakulteta, studij nastavio u Pragu, ne iznenađuje da se antisemitske ideje mogu pronaći i u njegovom djelovanju. Prijelaz je stoljeća bio vrijeme kada se Stjepan Radić tek počeo afirmirati u politici i formulirati svoju ideologiju. Paljenje mađarske zastave u Zagrebu 1895. bilo je njegov prvi istup u javnosti. Tri su dana ranije Frankovi sinovi Vladimir i Ivica sličnom protumađarskom manifestacijom skinuli mađarsku zastavu sa svetojeronimskog slavloluka. Pritom su skinuli i srpsku zastavu, što je izazvalo negodovanje Radićevih istomišljenika.³⁶⁹ U svojim je tekstovima Radić često spominjao Židove i problem židovstva. Prema Ivi Goldsteinu, to nije slučajno, iz razloga što je Radić htio obratiti pozornost na probleme cjelokupnoga društva.³⁷⁰ Od onih koje su danas poznate, najranija primjedba Stjepana Radića o Židovima potječe iz 1896. godine. Tada je Radić u pismu budućoj supruzi Mariji Dvořák u pismu izrazio zahvalnost što se ljudi više ne koriste slikovnim pismima, jer njima ne bi mogao izraziti ono što osjeća. Tu je zahvalnost kao „gotovo nepomirljivi antisemita“ uputio „semitskim Feničanima“.³⁷¹ U korespondenciji je Radić katkad pisao i o Josipu Franku. Vođu Čiste stranke prava u pismu od 16. svibnja 1897.

³⁶⁴ Isto, 319-320.

³⁶⁵ Stjepan Matković, „Politički odnosi Josipa Franka i frankovaca prema radićevskoj ideologiji“, *Radovi ZHP Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 32-33/1(2000), 279.

³⁶⁶ *Hrvatsko pravo*, br. 803/1899.

³⁶⁷ Matković, „Politički odnosi“, 278.

³⁶⁸ Goldstein, „Antisemitizam u Hrvatskoj“, 17.

³⁶⁹ Matković, „Politički odnosi“, 277.

³⁷⁰ Ivo Goldstein, „Stjepan Radić i Židovi“, *Radovi ZHP* 29/1 (1996), 208.

³⁷¹ Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića I*, 196.

opisuje riječima: „Taj je Frank pokršteni Židov, spletkar i demagog prvoga reda, sektar i strančar da mu nema para.“ U istom se pismu osvrće i na izbore 1897. godine. Za Franka tvrdi da je vođa političke frakcije koja je „proti svakoj slavenskoj solidarnosti, proti svakoj slobodnoj kritici političkoga rada dr Starčevića i proti kršćanskom obilježju škole i države uopće.“³⁷² Radić se s Frankom susreo i u sudnici jer ga je ovaj, naime, tužio zbog članka „Frank u Pešti“ objavljenog u *Domu*. U tom je članku Radić optužio Franka da ovaj „nije nikada bio a nije ni sada hrvatski političar, nego samo lukavi i bezsramni židovski mešetar“ te je izrazio nadu da će Frank od hrvatskog naroda dobiti „zasluženu plaću za sve svoje političke prevare i izdaje“.³⁷³ O toj je parnici pisao i u spisu „Frankova politička smrt“ u kojoj ga naziva tuđincem i lukavim židom.³⁷⁴ Radić, unatoč tome što je Židove spominjao često, izuzev Franka, nije gotovo nikada prozivao pojedine Židove, već židovstvo kao cjelinu. Protužidovski se stavovi mogu pronaći ne samo u pismima koje je Radić pisao, nego i u onima koje je zaprimao. Milan Ključec ga, primjerice, jednom prilikom izvještava o uspjehu *Hrvatskog radničkog glasa* u Sisku, ali i borbi i zaplijenama lista uslijed tužbi sisačkih Židova. „Pliene sve i sva, i ono što je proti Dr Franku, pa da onda nije Frank Žid? Mi velimo da jest i opet jest. – Naš Dr Tuškan strašno u saboru udara osobito na Židove, i u obće je sabor dosta živahan, ako Bog da malo po malo, pa ćemo već do svojih pobjeda doći“, zaključuje Ključec. U istom pismu spominje i parnicu koja se u tom trenutku vodila protiv Émilea Zole te izražava uvjerenje da će „Zola biti i ostati plaćenik židovski, i kao takav odsudjen!“.³⁷⁵

Stjepan Radić negativne stavove o Židovima nije izražavao samo u privatnoj korespondenciji, već je napisao i nekoliko pamfleta, a jednom od njih je centralna tema upravo židovstvo i priroda njegova utjecaja u društvu. Pamflet nosi naslov *Židovstvo kao negativni elemenat kulture*, a objavljen je u *Hrvatskom kolu* Matice hrvatske, koju su, između ostalog, podupirali i Židovi kao članovi i kupci knjiga.³⁷⁶ U uvodu Radić piše o posjetu profesora iz Krakova Marijana Zdiechowskog Zagrebu. U razgovoru mu je Zdiechowski pričao o Poljskoj i revoluciji koja se zbila u Varšavi, naglasivši pritom da su „devet desetina tih revolucionaraca“ bili sami Židovi. Radić o situaciji u Poljskoj zaključuje: „Židovstvo se je zaklelo, da mora raztvoriti i uništiti rusku državu, kojoj su čudnom ironijom sudbine danas najbolji čuvari Poljaci, jer su jedini ustavno i politički dovoljno zreli...“.³⁷⁷ Ostatak je Radićeva pamfleta svojevrsni prikaz filozofsko-znanstvene knjige pokrštenog Židova Otta

³⁷² Isto, 273.

³⁷³ Isto, 432.

³⁷⁴ Goldstein, „Stjepan Radić i Židovi“, 209.

³⁷⁵ Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića I*, 302.

³⁷⁶ Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti“, 125.

³⁷⁷ Stjepan Radić, „Židovstvo kao negativni elemenat kulture“, *Hrvatsko kolo II*, Zagreb, 1906., 454.

Weiningera *Geschlecht und Charakter (O spolu i značaju)*. U njoj Weininger povezuje osobine pojedinih spolova s rasnim osobinama. Arijevca koncipira kao oličenje klasične muževnosti, odlikuje ga bistroća misli, odlučnost i sposobnost za metafizičko uzdignuće. Židov je s druge strane potpuni kontrast. Židov je, prema Weiningeru oličenje ženskog liberalno-demokratskog principa, bezdušan, nesposoban za razvoj bilo kakvih koncepata „višeg reda“ i bezidejan za koncept države. Jednostavnim rječnikom, Židov je opisan kao materijalist i anarhist, čija je glavna osobina potpuni izostanak bilo kakve duhovnosti.³⁷⁸ Weiningerovo djelo Radić opisuje kao djelo s čijim se „bogatstvom i dubljinom misli i logikom činjenica dade uporediti jedino spis Niemca H. S. Chamberlaina: „*Die Grundlagen des neuzeitlichen Jahrhunderts (Temelji devetnaestoga stoljeća)*“.³⁷⁹ Spomenuta se knjiga Houstona Stewarta Chamberlaina, ponjemčenoga Engleza, smatra do danas najbolje napisanim teoretskim traktatom o antisemitizmu na rasističkoj osnovi.³⁸⁰ Radić naglašava da ga se kao Hrvata i kao Slavena u Weiningerovoj knjizi najviše dojmilo trinaesto poglavlje *Das Judentum*, koje opisuje kao „objektivni i oštroumni“ sud o Židovstvu. Knjigu ocjenjuje objektivnom u tolikoj mjeri da njome ne može biti povrijeđen „ni najveći prijatelj, ni najveći neprijatelj Židova“, prvenstveno iz razloga što Weininger želi ispitati „psihologijsku stranu židovstva“. Jedna od Radićevih opaska glasi: „Weininger je dakle kazao jasno i otvoreno: Ne ću da diram u Židove ali pravome Židu priznajem samo negativnu vrijednost...“. Radić se u jednom dijelu ogradio od Weiningerovih teza tvrdnjom da i kršćanin, iliti čovjek nežidovskog podrijetla, isto može postati „Židom“, odnosno poprimiti „židovske“ osobine, koje ipak nemaju baš svi Židovi. Posebno ipak naglašava da to ni u kojem slučaju nikome ne daje za pravo da kršćanstvo pomiješa sa židovstvom, „jer kršćanstvo je toplina, a židovstvo zima“. Svaku Weiningerovu tvrdnju Radić vidi kao potkrijepljenu nepobitnim dokazima.³⁸¹ Njegov je pamflet podijeljen na sedam poglavlja, s time da posljednje čini zaključak. Svako se od tih poglavlja bavi jednom od tobožnjih trajnih osobina židovstva, a osim što prenosi glavne autorove zaključke, Radić na kraju većine njih iznosi i neku vlastitu opasku. Naslovi su redom: *I. Pojam i važnost Židovstva, II. Židovstvo nema smisla ni za nepokretno vlasništvo ni za državu, III. Židovstvo je bez morala, IV. Židovstvo ne pozna individualiteta, V. Židovstvo i materijalizam, VI. Židovstvo i religija, VII. Zaključak. Svrha Židovstva*. Već se po samim naslovima može zaključiti da je svako od poglavlja duboko protkano predrasudama o Židovima. Odricanje individualnosti Židovima uopćena je karakteristika cjelokupne

³⁷⁸ Mosse, *Toward the Final Solution*, 96-98.

³⁷⁹ Radić, „Židovstvo kao negativni elemenat kulture“, 454.

³⁸⁰ Goldstein, „Stjepan Radić i Židovi“, 208.

³⁸¹ Radić, „Židovstvo kao negativni elemenat kulture“, 455.

antisemitske ideologije, a Radić u svojem tekstu radi upravo to. Baš kao i Weininger, on židovstvo apriorno shvaća kao monolitnu zajednicu te o njemu kao takvom nastoji donijeti „objektivan“ sud. Weiningerove argumente prihvaća nekritički jer ga vodi sklonost potvrdi, odnosno sklonost prihvaćanju argumenata koji su se podudarali s njegovim prijašnjim uvjerenjima. Nakon što je predstavio glavne Weiningerove zaključke o židovstvu, Radić u vlastitom zaključku pokušava na temelju tih „fakata“ uspostaviti „moderno stanovište sviestnoga Slavena u židovskom pitanju“. Polazi od 'aksioma' da u moderno doba, s kojeg se god gledišta ono promatra, vlada svugdje i u svemu „židovski duh“. Pita se stoga što je Slavenima činiti sa Židovima, odnosno kako se Slaveni trebaju prema njima postaviti. Zaključuje da: „Kao pravi kršćani ne možemo biti antisemiti po njemačkom uzoru; ali kao narod, kojemu i zapadna Europa priznaje najveću snagu i dubljinu u moralu, ne možemo i ne smijemo nikako dozvoliti, da ikoji član židovstva bilo semitskoga, bilo arijskoga, bude našim narodnim predstavnikom i vođom. Mjesto antisemitizma imali bismo dakle najstrože provesti asemitizam: mjesto nedostojne borbe protiv Židova najuztrajnji rad bez Židova.“³⁸²

U spisu *Kako ćemo iz našeg zla u dobro*, tiskanog u „zloglasnoj“ tiskari Janka Dujaka u Sisku, Radić navodi četiri najveća zla koja, po njemu, opterećuju hrvatski narod. To su redom „siromaštvo, slabi narodni osjećaj naše gospode, nesloga medju Hrvatima i Srbima i naša slabost proti Talijanima i Mađarima“. Korijen tih zala Radić ne traži ni u Mađarskoj ni u Italiji, ni Njemačkoj, već „doma u Hrvatskoj, u nama samim“. Glavni korijen tih zala pronalazi u „gospodi“, koju nije briga za hrvatsko-srpsku slogu i koja, štoviše, čini koliko može „da narod sramotnom mržnjom zavedu i otruju“, a jedino što, prema Radiću, znaju o „slavenskoj braći“, znaju od „židovskih novinara, koji sve naopako pišu i propoviedaju“. Još jedan korijen „narodnoga zla“ nalazi i u „našem robstvu Židovima i Niemcima“. Kao sredstvo za narodnu obranu Radić predlaže Hrvatsko-ugarsku nagodbu, točnije, njezin 59. paragraf kojim je ustanovljeno da su „svi stanovnici u Hrvatskoj jedna cjelina, jedna država, bez razlike vjere i jezika“. Poziva stoga Nijemce, Mađare i Židove koji su se rodili u Hrvatskoj da priznaju Hrvatsku za svoju domovinu i „da joj barem ne škode, ako im njihovo srdce ne da, da ju ljube“. „Oni nisu više u Hrvatskoj tuđinci, jer su postali hrvatski državljani“, ustvrđuje Radić. On od njih ne zahtijeva ni da se asimiliraju i postanu Hrvatima, na način na koji Mađari traže „od svakoga, koji se rodi u Ugarskoj, da bude Mađar“. Za Radića nema dvojbe da su razdor među slavenskim narodima uzrokovali tuđinci, iz razloga što u Monarhiji Slavena ima „preko 23 milijuna, a svih drugih naroda samo su 22 milijuna“. Mišljenja je da bi

³⁸² Isto, 463.

se Rumunji borili zajedno sa Slavenima, a da bi im se pridružili i Nijemci vjerni caru, a i „pametni Mađžari“. Kao jedine prave neprijatelje Slavena vidi Židove i Nijemce koji žele Monarhiju pridružiti Pruskoj, na način da „svi njezini narodi, koji nisu Niemci, budu u gospodarstvu kmetovi, u društvu sluge a u politici robovi bez svakoga prava“. Na kraju spisa zaključuje da je korijen narodnom zlu u nenarodnoj školi i nenarodnoj gospodi i da je to zlo prije svega unutrašnje, ali da ima i vanjskog zla, što su u prvom redu mađarska premoć i „tudjinska moć njemačka i židovska“. Radić dakle, i u ovom spisu ističe negativnu ulogu Židova u hrvatskom društvu. Poistovjećuje ih s tuđincima i u skladu sa svojom ideologijom ne prihvaća ih kao sastavni dio hrvatske nacije. Tekst ne obiluje težim optužbama protiv Židova kao onaj o kojem sam prethodno pisao, ali prisutna je protužidovska predrasuda o židovskoj kontroli nad javnim mnijenjem te, za antisemitizam u Hrvatskoj karakteristična, optužba protiv Židova da zastupaju strane interese i trajno neprijateljstvo prema Hrvatima, odnosno Slavenima.³⁸³ U spisu *Hrvatski pokret godine 1903*. Radić također spominje Židove, ali nema oštrijih ispada. Tekst je koncipiran kao rasprava o odnosu Mađarske i Hrvatske, a Židove ponovno povezuje, naravno, sa strancima.³⁸⁴

Braća Radić nerijetko su izražavali negativne stavove o Židovima, ali ne može ih se smatrati političarima koji su bili zadojeni mržnjom prema njima. Židove su u prvom redu smatrali tuđincima koji ne rade u interesu hrvatskog naroda i koji nisu dijelom hrvatske nacije. Zato se Židovi u njihovim tekstovima najčešće spominju zajedno s Mađarima, Nijemcima i Talijanima. Mlađi je brat Stjepan o Židovima pisao češće i agresivnije od Antuna te je bio upoznat sa suvremenom europskom antisemitskom literaturom, stavove čijih je autora nekritički preuzimao. Nikada, doduše, nije predlagao nikakav progon ili nasilje nad Židovima, a tek se u jednom tekstu zauzeo za asemitizam, odnosno za rad bez Židova, što se može shvatiti slično kao poziv na bojkot židovskih trgovaca pod krilaticom „Svoj k svome!“.

Može se reći da je u ideologiji braće Radić antisemitizam predstavljao tek njezin marginalan dio, a koristio im je najviše u sukobu s Josipom Frankom i frankovcima. Na kraju krajeva, Stjepan Radić u izražavanju antisemitskih stavova nije ni bio dosljedan, pa je tako u saborskom govoru 1917. godine tvrdio da su ga neki ljudi nagovarali da poslije rata „dobru dozu antisemitizma“ mora staviti u stranku. Tom prilikom Radić odgovara da on to ne bi mogao nikada učiniti, jer drži, „da je to jedna groznica“.³⁸⁵ Ivo Goldstein prenosi dio teksta koji nešto bolje oslikava odnos Radića sa Židovima. Naime, to je tekst koji je povodom

³⁸³ Stjepan Radić, *Kako ćemo iz našeg zla u dobro*, Sisak, 1902., 4-40.

³⁸⁴ Stjepan Radić, *Hrvatski pokret godine 1903. Politička razprava*, Prvi dio, Allegheny, Pennsylvania, 1903., 20.

³⁸⁵ Goldstein, „Stjepan Radić i Židovi“, 215.

Radićeve smrti židovski pisac i prevodilac iz Beograda, Stanislav Vinaver, dao objaviti u sarajevskom „Jevrejskom glasu“. Radića opisuje kao velikog Hrvata, velikog čovjeka i demokrata širokih razmjera. Tekst se osvrće i na Radićev antisemitizam, za koji se tvrdi da je bio „više jedna govornička krilatica nego unutrašnje uvjerenje, više jedna floskula kojom se postizavaju kod masa momentani oratorski efekti“. Za Vinavera ipak jedno ostaje sigurno, a to je da je Stjepan Radić kroz propovijedanje ideala „ljudske pravice, čovječnosti i ravnopravnosti“, ujedno propovijedao i tradicionalne židovske ideale.³⁸⁶

³⁸⁶ Isto, 216.

6.6. Počeci političkog katolicizma u Hrvatskoj

Devetnaesto je stoljeće bilo obilježeno sukobom Katoličke crkve s modernim građanskim društvom, koje se, osobito nakon 1848., oblikovalo prema osnovnim načelima liberalizma kao dominantne društvene ideologije. Kao posljedica tog sukoba u mnogim su se europskim državama razvili katolički pokreti čiji su nosioci uglavnom bili laici. Najvažniji od njih bio je kršćansko-socijalni pokret u Austriji. Naime, od početka devedesetih godina 19. stoljeća njemačka srednja i sitna buržoazija bila je ogorčena politikom koju je vodila liberalna krupna buržoazija, a koja je bila u direktnom sukobu s njihovim ekonomskim interesima. Vjerovali su da dualističko uređenje favorizira Mađare pred Nijemcima i da ne osigurava čak ni premoć Nijemaca u austrijskom dijelu Monarhije. Interese je malograđanskog sloja zastupala upravo Kršćansko-socijalna stranka čija su bitna obilježja bila suprotstavljanje dualizmu i Mađarima te antisemitizam, kao opreka krupnoj liberalnoj buržoaziji, kojoj su Židovi mahom pripadali.³⁸⁷ Kao što sam već spomenuo, ideje su kršćanskog socijalizma, osobito nakon Luegerove pobjede na izborima za bečkog gradonačelnika, na plodno tlo naišle i u Hrvatskoj, u prvom redu među domovinašima oko Grge Tuškana, ali i među svećenstvom. List *Glas naroda* izdavao je Stjepan Zagorac pod pokroviteljstvom zagrebačkog nadbiskupa Jurja Posilovića, a u suradnji s braćom Hinkom i Ivanom Sirovatka. List je pokrenut kao glasilo Hrvatske samostalne radničke stranke, koja je kasnije postala Hrvatska kršćansko-socijalna stranka prava. Zagrebački je nadbiskup 1898. objavio poslanicu o socijalnim pitanjima, kao svojevrsnu parafrazu papinske enciklike *Rerum novarum*. U Hrvatskoj do devedesetih ipak nije došlo do sukoba između Katoličke crkve i modernoga društva u nastajanju. Iako su se povremeno javljale neke polemike, kao npr. one o školstvu i prijelazu na židovsku vjeru, one nisu bile izraz nekog ozbiljnog ili dubokog sukoba između Crkve i društva.³⁸⁸ Povjesničar Mario Strecha to pripisuje činjenici da hrvatski liberalizam nikada nije isticao suprotnosti između Katoličke crkve, odnosno katoličkog učenja i modernoga kretanja te tome što je najveći dio katoličkog svećenstva prihvaćao liberalni katolicizam Račkog i Strossmayera, u kojem je katoličanstvu i Crkvi pripisivana bitna uloga u društvenom životu i hrvatskoj nacionalnoj afirmaciji. Liberalni katolicizam neodvišnjaka, doduše, nikada nije katoličko učenje držao isključivim elementom u oblikovanju hrvatske društvene zbilje. Pojava političkog katolicizma bila je onemogućena i u neku ruku nepotrebna i iz razloga što Crkva, posebice u usporedbi s nekim drugim zemljama, u Hrvatskoj nikada nije uistinu izgubila svoj

³⁸⁷ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 267.

³⁸⁸ Krišto, *Prešućena povijest*, 139.

snažan pravni, a time i društveni položaj koji je imala od konkordata iz 1855. godine.³⁸⁹ Situacija se počela mijenjati 1894., kada je u Ugarskoj donesena liberalna crkveno-politička reforma, kojom je znatno izmijenjen pravni položaj Crkve. S obzirom na to da je sam ban Khuen u svojim istupima često naglašavao potrebu za usklađivanjem hrvatskog i ugarskog zakonodavstva, zbivanja u Ugarskoj počela su zabrinjavati crkvene krugove u Hrvatskoj.³⁹⁰ Pritom su se peštanski krugovi pozivali i na potrebe modernizacije te potrebu za uređenjem interkonfesionalnih zakonskih odnosa u skladu s liberalnim načelima. U Hrvatskoj su se istodobno pojavljivale grupacije poput socijaldemokrata i Napredne omladine čiji je program također pretpostavljao sekularizaciju društva, ali čiji je utjecaj u to vrijeme još uvijek bio zanemariv. Takvi su uvjeti ipak doveli do aktualizacije ideje o politizaciji katolicizma, koji bi se onda suprotstavio donošenju liberalne crkveno-političke legislative i koji bi u društvenom životu kršćanska načela postavio u prvi plan.³⁹¹ Početkom političkog katolicizma može se smatrati 1897. godina. Tada je Udružena opozicija obzoraša i domovinaša zajedno nastupala na izborima pod geslom „Sve za vjeru i domovinu“. Uoči izbora naveliko se pisalo da je katolička vjera u Hrvatskoj u opasnosti ako Khuenov režim provede liberalnu crkveno-političku reformu, a posebno je naglašavana bila opasnost od uvođenja civilnog braka. U takvom se ozračju, naravno, i Židove često napadalo da su glavni pobornici tih i sličnih liberalnih nastojanja. Udružena je opozicija na tim izborima ostvarila solidne rezultate, osvojivši trećinu zastupničkih mjesta u Hrvatskom saboru. S obzirom na to da su frankovci osvojili samo dva mandata, a koalicija obzoraša i domovinaša dvadeset i šest, može se reći da se njihova kampanja, koja je između ostalog uključivala i popriličnu dozu antisemitizma, pokazala uspješnom. Na tim se izborima katoličko svećenstvo prvi puta u kampanju uključilo kao kompaktna i dobro povezana cjelina, u suradnji s dvama opozicijskim strankama koje su pokazale političku volju za zaštitu interesa Crkve i katolicizma.³⁹² Najglasniji je pobornik i jedan od glavnih pokretača političkog organiziranja katolicizma bio Stjepan Korenić, glavni urednik *Katoličkog lista*. On je u tom glasilu zagrebačke nadbiskupije već od početka 1897. ukazivao na to da se Katolička crkva sprema uključiti u hrvatski politički život te je postao glavnim ideologom političkog katolicizma u Hrvatskoj. Glavne je značajka te ideologije bila ideja o uzajamnoj međuovisnosti vjerske i hrvatske nacionalne ideje. U *Katoličkom listu* se stoga katoličanstvo gotovo uvijek spominje u simbiozi s hrvatstvom, ono tvori jezgru „bića“ i

³⁸⁹ Mario Strecha, *Katoličko hrvatstvo, Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897.-1904.)*, (Zagreb: Barbat, 1997), 57-58.

³⁹⁰ Isti, „*Mi smo Hrvati i katolici...*“, 21.

³⁹¹ Isti, *Katoličko hrvatstvo*, 59-60.

³⁹² Isti, „*Mi smo Hrvati i katolici...*“, 33.

„duše“ hrvatskog naroda i kao takvo čini glavnu dodirnu točku svih Hrvata.³⁹³ Mario Strecha predlaže pojam katoličkog hrvatstva kao odgovarajući termin kojim se može nazivati hrvatski katolički pokret. Ideologija se katoličkog hrvatstva nastojala postaviti kao hrvatska nacionalno-integracijska i društvena ideologija te nije bila oblikovana isključivo službenim stavovima Katoličke crkve, već i političkim kontekstom onodobne Hrvatske. Kao opreka liberalizmu, katoličko je hrvatstvo vjeru predstavljalo kao primarni element povezivanja hrvatske nacije, koja se samo kao čvrsto povezana cjelina mogla suprotstaviti, u prvom redu, mađarskim pritiscima. Uostalom, sam se dualizam može smatrati proizvodom liberalizma pa je stoga liberalizam bio viđen kao glavna prepreka koja je onemogućavala ostvarenje hrvatskih nacionalno-političkih ciljeva.

Osim ideje o katoličanstvu kao ključnoj poveznici hrvatskog naroda i suprotstavljanja liberalizmu, katoličko je hrvatstvo karakterizirala i vjerska tolerancija, barem na načelnoj razini. *Katolički list* držao je nedopustivim nametanje katoličke vjere bilo kome, a s time je usporedno zastupan i stav načelnoga protivljenja antisemitizmu.³⁹⁴ *Katolički list* židovsku vjeru vidi kao prethodnicu kršćanstva, koja je s pojavom Krista izgubila svrhu svog postojanja.³⁹⁵ Takav zaključak, naime, nema veze s antisemitizmom, ali on je on karakterističan za tradicionalni antijudaizam te su ga iskazivale i neke druge katoličke novine u Hrvatskoj.³⁹⁶ Zauzimajući stav da je kršćanska vjera zapravo slijednica židovske, katoličko je hrvatstvo antisemitizam na neki način vidjelo kao ideologiju koja je predstavljala prijetnju i samome kršćanstvu.³⁹⁷ Katoličko se hrvatstvo usprkos tome nikada nije u potpunosti ogradio od antisemitizma. *Katolički list* pisao je tako o prihvatljivom obliku antisemitizma, koji nije na Židove usmjeren ni kao na vjersku, ni kao na rasnu skupinu, već „proti eksploataciji krupnog kapitala“. Uz to je izražena i solidarnost za kršćanske socijale u Austriji.³⁹⁸ Takvi su stavovi, kao što se moglo vidjeti u prethodnim poglavljima, bili učestala pojava i u listovima iza kojih je stajao još jedan od aktera katoličkog hrvatstva, Grga Tuškan.

Tijekom 1899. nekolicina je angažiranih katolika na čelu sa Stjepanom Korenićem u Zagrebu iznijela ideju o održavanju hrvatskog katoličkog kongresa.³⁹⁹ Sredinom je siječnja naredne godine održan pripremni sastanak, a na njemu je uspostavljen središnji odbor članovi kojeg su bili: biskupi Pavao Gugler i Ivan Krapac, saborski zastupnici Šandor pl.

³⁹³ *Katolički list*, br. 29/1897.; br. 21/1900.; br. 22/1900.

³⁹⁴ Stecha, „*Mi smo Hrvati i katolici...*“, 64.

³⁹⁵ *Katolički list*, br. 15/1899.

³⁹⁶ Luka Vincetić, „Antisemitizam u hrvatskoj katoličkoj štampi do Drugoga svjetskog rata,“ u *Antisemitizam, holokaust, fašizam*, (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996), 60.

³⁹⁷ *Katolički list*, br. 7/1900.

³⁹⁸ *Katolički list*, br. 13/1898.; br. 27/1900.

³⁹⁹ Krišto, *Prešućena povijest*, 158.

Bresztyenszky i Milan Amruš, svećenici Gustav Baron, Antun Bauer, Andrija Jagatić, Cvjetko Rubetić i Stjepan Korenić te laici Stjepan Kućak, Krešimir Kvaternik, Ivan Ružić i Fran Vrbanić. U veljači je održana druga sjednica na kojoj se odlučilo o temama rasprava na samom kongresu, a izabrane su sljedeće teme: 1. O teritorijalnom pitanju Sv. Stolice i glagoljici, 2. O katoličkom životu, 3. O karitativnim društvima, 4. O odnosu države i Crkve, 5. O socijalnom pitanju, 6. O katoličkom tisku, 7. O odgoju, 8. O crkvenoj umjetnosti i 9. O lijepoj knjizi.⁴⁰⁰ Početkom lipnja 1900. godine središnji je odbor kongresa objavio proglas u kojem je bio određen cilj kongresa, odnosno da težnja da se ukupni privatni i društveni život u Hrvatskoj uskladi s katoličkim vjerskim učenjem kako bi se hrvatskom narodu osigurali osnovni uvjeti nacionalnog opstanka i napretka u kulturnom i materijalnom smislu. Kongres se zapravo može protumačiti kao prvi pokušaj afirmacije katoličkoga hrvatstva. Prema Koreniću, on nije smio imati politički značaj, niti se na njemu smjela izraziti podrška stavovima bilo koje struje u politici. Isto tako, nije smjelo biti izrečeno ništa što bi bilo u suprotnosti s programom bilo koje od političkih stranaka.⁴⁰¹ Protiv kongresa su se izrijekom izjasnile Čista stranka prava i Srpska samostalna stranka. Frankovci su ga opisali kao tipični politički manevar obzoraša, izveden po režimskom napatku, dok su ga samostalci interpretirali kao želju Katoličke crkve da zadobije još veći utjecaj u društvu u kojem je on ionako velik.⁴⁰² Bez obzira na te pritužbe s organizacijom se nastavilo po planu te je Prvi hrvatski katolički sastanak započeo 3. rujna 1900. godine.

⁴⁰⁰ Isto, 161.

⁴⁰¹ Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici...*“, 87-88.

⁴⁰² Isto, 91-92.

6.6.1. Prvi hrvatski katolički sastanak

Rasprave su na Prvom hrvatskom katoličkom sastanku bile podijeljene po sekcijama u skladu s ranije spomenutim temama. U ovom ću se dijelu rada baviti nekima od tih rasprava, u kojima su neki od sudionika kongresa spominjali Židove i izražavali protužidovske stavove. Zapisnik je sastanka za tisak priredio Stjepan Korenić na temelju stenografskog zapisnika i kongresnih materijala te ga dopunio uvodom i zaključkom. Objavljen je pod naslovom *Prvi hrvatski katolički sastanak, održavan u Zagrebu dne 3., 4. i 5. rujna godine 1900.*

Druga sekcija bavila se odnosom države prema Crkvi i katoličkom štamptom. Izvjestitelj je bio Ivan Ružić, pokretač i izdavač *Hrvatske domovine*. Raspravu je počeo tvrdnjom da se pitanje katoličkog tiska postavlja kao odgovor na širenje onog bezvjerskog te da je njegova svrha obrana vjere od njezinih neprijatelja. U svom početnom izlaganju spominje „žudejski kongres“ iz 1840. na kojem je stanoviti britanski financijer Moses Montefiore, navodno preporučio svojim „istovjernicima, neka nastoje u svoje ruke pridobiti štampu, ako žele, da budu predobili takodjer upliv i vlast u svijetu“. Ocjenjuje da je „danas štampa većinom u žudejskim rukama“. Također izražava opasnost od takve štampe, jer primjerice u Njemačkoj, „jedna žudejska tiskara“ svakodnevno tiska više primjeraka novina nego čitav katolički tisak. Ružić naglašava da mu nije cilj vrijeđanje ili napad na židovski narod i da osuđuje svaki napad na njih s vjerske strane, ali da je mišljenja kako se treba suprotstaviti bezvjerskoj štampi jer su njezini širitelji „oštetili čovječanstvo ne samo u vjerskom pogledu, nego u političkom i znanstvenom, u radničkom pitanju, a napose u pitanju materijalnom“. Te „širitelje“ naziva najvećim protivnicima narodnih težnji, jer oni nemaju nikakve narodnosti. Riječima izvjestitelja, „oni se protive pravednom rješenju socijalnoga pitanja, oni su dapače izazvali današnju socijalnu demokraciju; oni su joj dali pravac, oni su joj dali svoju nauku i svoje nazore. U materijalnom pogledu oni potpomažu isisati kršćanske narode, pripomažu, da se upropasti ratarstvo, obrt i trgovina i samo radništvo u korist lihvarstva, a otimljući mu kruh, izazivlju radnički pokret“. Ustvrdjuje da je bezvjerska štampa pogubna i štetna za cijeli svijet i za sve narode te da je svim kršćanima dužnost suprotstaviti joj se podrškom katoličkoj štampi.⁴⁰³ Nakon Ružićeva izlaganja započela je rasprava. Svećenik je Juraj Tomac socijaldemokratsko glasilo *Slobodu* htio istaknuti kao primjer „bezvjerske štampe“ te je predložio da se u rezoluciji poimence spomenu neke novine koje šire protuvjersku propagandu. Odmah mu se usprotivio pravnik Franjo Papratović, koji je htio da se rasprave zadrže unutar okvira Korenićevih smjernica, dakle, bez isticanja ikakvih

⁴⁰³ Stjepan Korenić, *Prvi hrvatski katolički sastanak, održavan u Zagrebu dne 3., 4. i 5. rujna godine 1900.* (dalje PHKS), Zagreb, 1900., 100-104.

stavova o bilo kojoj od postojećih političkih opcija. Izvjestitelj Ružić se složio s njim, ali iz razloga što je, po njegovom mišljenju, nemoguće nabrojati sve bezvjerske novine, jer ih ima previše. Smatrao je ipak da se kongres u načelu svakako treba izraziti protiv bezvjerskih novina. Papratović je u svom govoru iskazao žaljenje što je „izum katolika Gutenberga okrenut protiv vjere“. Manipulativnost bezvjerske štampe pokušao je oslikati primjerom Alfreda Dreyfusa, „koji se je ogriješio i prekršio zakletvu, pa kako je taj neznatan čovjek postao nekim idealom mučeništva“.⁴⁰⁴ Očigledno je dakle, da su neki od sudionika rasprave židovsku kontrolu nad tiskom smatrali činjenicom, pa se može reći da je u ovoj raspravi zamjetan, u najmanju ruku, protužidovski duh, koji je odgovarao prije idejama modernog antisemitizma, nego tradicionalnog antijudaizma, kakav je, primjerice, izražen bio u *Katoličkom listu*. Na kraju je rasprave kongres donio tri rezolucije o katoličkoj štampi, koje su za cilj imale suzbiti „vjerski indiferentizam i njegove pogubne ideje“. Ukratko, rezolucijama je odlučeno da se sudionici kongresa, a posredno i svi Hrvati, imaju suprotstaviti onima, „koji svojim poganim perom truju dušu i srce, mute živo čuvstvo vjerozakonsko i vjeru u Boga, a sa vjerom ugušuju takodjer narodne osjećaje i svaki idealni polet“.⁴⁰⁵ Ovdje se može uočiti povezivanje vjere i narodnosti, odnosno hrvatstva, koje je toliko karakteristično za politički katolicizam u Hrvatskoj. U rezolucijama se poimence ne spominju nijedne novine, a nema ni spomena Židova.

Još jedna rasprava na koju sam htio skrenuti pozornost jest ona o socijalnome pitanju, održana u trećoj sekciji. Izvjestitelj je bio pravnik Juraj Vrbančić. U početnom je izlaganju skrenuo pažnju na produblјivanje klasnih razlika i sukobe koji su nastajali između klasa u borbi za materijalnim unaprјeđenjem. Izvjestitelj je upozorio na uzroke socijalnih nejednakosti, među kojima je potrošački mentalitet istaknut kao glavni uzrok nezadovolјstva. Prema Vrbančiću, nejednakost među klasama proizlazila je redom iz pomanјkanja početnoga kapitala, iz pretjerane proizvodnje, koja je uzrokovala niske radničke plaće i otpuštanje radnika, iz previsokih davanja za vojne svrhe te iz „pomanјkanja religije“, koje omogućava „širenje vjerskog indiferentizma, materijalizma i raznih požuda“.⁴⁰⁶

O socijalnom se pitanju izjasnio i Grga Tuškan, naravno, stilom sličnim njegovim saborskim govorima. Na početku je svog izlaganja pohvalio izvjestitelja jer je, po njegovom mišljenju, naglasio sve „što je nužno i što čini sadržaj naših rezolucija“, pa nije bilo potrebe da i on sam govori o pojedinim predmetima socijalnog pitanja. Saborki je zastupnik odlučio

⁴⁰⁴ PHKS, 107-113.

⁴⁰⁵ Isto, 126-127.

⁴⁰⁶ Isto, 130.

govoriti o nečemu drugome, što nije bilo uvršteno u rezolucije, a riječ je, naravno, o Židovima. Svoje je izlaganje započeo pohvalom Vrbaniću, koji je rekao „da svaki čovjek, kad vidi da je što dobro, da to i zastupa i da ne obzire ni na koga, i da je dužan za to osvjedočenje stupiti i u borbu“. „Ja otkada živim, nisam nikada drugačije radio“, dodaje Tuškan. Nakon tog uvoda okrenuo se onome, što je po njegovom mišljenju, nedostajalo u predloženim rezolucijama. Ponovno hvali Vrbanićevu namjeru da se pomogne seljacima i da se poboljšaju prilike na selu, ali ističe da na temelju predloženih rezolucija to nikada neće uspjeti. Retoričkim „Zašto?“ Tuškan ulazi u još jedno od svojih, izričajem specifičnih izlaganja: „Ja sam uvjeren, da su svi katolici, na koje se u zadnjoj točki apelira, radili tako kroz vjekove. Kad su radili u smislu katoličke vjere i crkve, kako je to, da je ovo stanje nadošlo? Treba naći onoga, tko je kriv. To nismo mi krivi, da je do ovog stanja došlo. Treba dakle tražiti toga, tko je skrivio ovo stanje, koje mi danas nalazimo u ljudskom društvu. Dok mi nismo našli tog protivnika, toga našeg neprijatelja, dotle je sve ovo badava i sve naše plemenite namjere ostat će tako bezspješne.“⁴⁰⁷ Nakon toga Tuškan raspravu zaokreće prema sebi svojstvenom smjeru riječima: „Pita se uvijek, kako dodje na stanovito pitanje u Francuskoj, u Italiji, a mogu reći iskreno i kod nas na dnevni red, - za koje bi dobro bilo, da se izvede – što će reći Židovi?“ Na to je skup započeo s dugotrajnim odobravanjem povcima „Živio!“. Potom ističe da se isto pitanje postavlja i za pravoslavce, a da nikada nije ni u saboru ni u društvu čuo da se pita što će na nešto reći katolici, na što opet kreće odobravanje: „Živio!“. Tuškan nakon još nekoliko rečenica napokon otkriva „protivnika“ i „neprijatelja“ koji je kriv za postojeće stanje. To je, naravno, Židov. Ističe kako predložene rezolucije nisu potpune jer se naime, socijalno pitanje ne može riješiti ako se prije toga ne riješi židovsko pitanje: „Židovsko pitanje, nemojmo se šaliti, budimo strogi, zanima cijeli europski svijet. I ovo pitanje, što se zove radničko pitanje, nije radničko pitanje, nego židovsko, pod drugom firmom, jer su vodje radnika Židovi. Oni su to pitanje zametnuli, samo da se ne govori o njihovu. Spopadnimo u ruke jedno i drugo pitanje...“. Na to ga predsjednik moli da se ograniči na predmet rezolucije, na što Tuškan odgovara da i on ima pravo govoriti što hoće, ako Židovi u saboru i društvu imaju isto pravo. Predsjednik ga još jednom moli da se ograniči na rezolucije, ali Tuškan nastavlja po svome. Govor nastavlja riječima o kršćanskom učenju o ljubavi spram bližnjih, koju on, prema vlastitim riječima, „goji u svom srcu“ isto kao i svaku drugu istinu, koju uči Katolička crkva. Mišljenja je ipak, da ne treba ljubiti one, „koji naopako shvaćaju, koji kažu, da smo mi životinje, da mi nismo ljudi, da smo sjeme nečastivoga“. U ovim se riječima vidi utjecaj

⁴⁰⁷ Isto, 135.

Rohlingovog *Der Talmudjudea*. Tuškan ustvrđuje da su kršćani dužni braniti svoju vjeru i njezina učenja od takvih neprijatelja. I ovdje spominje *Alliance Israélite*, čiji je osnivač, navodno, 1866. izjavio sljedeće riječi: „katolicizam, naš stoljetni neprijatelj danas leži pred nama na zemlji“. Pita se stoga, zašto danas ne bi mogli reći Židovima: „Katolicizam je ustao, sad ćete vidjeti, kako će s vama biti.“ Nakon toga je ponovno spomenuo stanje u Mađarskoj, o kome je već govorio u Saboru te zaključuje da ta „bujica pogibeljna našem opstanku“ neće ostati samo u Mađarskoj te da je već počela zahvaćati i Hrvatsku te poziva na borbu protiv te „bujice“. Govor je tada završio, jer mu je predsjednik dao znak da stane, a skup je reagirao pljeskanjem, odobravanjem i povicima „Živio!“.⁴⁰⁸ Kao i u prethodnoj sekciji, nakon Tuškanova je govora ponovno krenula rasprava. Prvi je govorio Ivan Brbić. On ističe kako je tijekom Tuškanova govora, čuo i negodovanje. Iz toga se može unatoč bučnom odobravanju zaključiti da skup nije bio jedinstven mišlju o Židovima kao glavnim uzročnicima socijalnog pitanja. U nastavku se govora Brbić složio s velikim dijelom onoga što je izrekao Tuškan te je posebno naglasio da hrvatski narod kada se radi o njegovom opstanku ima pravo reagirati i ne više paziti na ljubav prema bližnjem, koju su inače, rekao je, svi dužni gajiti i prema Židovima.⁴⁰⁹ U sličnom je tonu nakon Brbića govorio i Lazar Car. Prema njemu, Tuškanov govor ne potiče na mržnju prema Židovima, nego prema zločestim djelima. Završava riječima: „Istina je, da su vrlo mnogi Židovi zločesti, ali jedno još veće zlo jesu framasoni.“ Na to su se čuli povici „tako je!“, a Tuškan je naglasio da su framasoni djelo Židova. Riječ je zatim ponovno preuzeo izvjestitelj Vrbanić, iznijevši prijedlog o osnivanju gospodarske zadruge za seljake po uzoru na onu Wilhelma Raiffeisena u Pruskoj i mišljenje kako svaljivanje krivnje na Židove neće učiniti puno da se situacija poboljša. Na kraju su ponovno iznesene rezolucije te u njih nijednom riječju nije ušla neka smjernica ili odredba koja se ticala Židova. Židovi se zapravo uopće ne spominju ni u jednoj od rezolucija koje je donio Prvi hrvatski katolički sastanak.

Prvi je hrvatski katolički sastanak dakle, bio prvi pokušaj afirmacije političkog katolicizma, odnosno katoličkog hrvatstva, u javnome životu. Tijekom samog sastanka u nekima su od rasprava izrečeni neki stavovi koji su bili u skladu s onodobnim antisemitskim idejama. Njih su ipak iznijeli u prvom redu laici i politički akteri, u prvom redu oni domovinaškog usmjerenja (Ivan Ružić i Grga Tuškan), za koje su takvi stavovi bili uobičajeni i prije nego što je uopće nastala ideja o održavanju hrvatskog katoličkog kongresa. Ne može se stoga govoriti ni o kakvom antisemitskom značaju samog skupa, a odobravanje koje je dio

⁴⁰⁸ Isto, 136-138.

⁴⁰⁹ Isto, 138-139.

prisutnih iskazivao tijekom govora, osobito onog Grge Tuškana, može se pripisati i samom duhu vremena te tradicionalnom antijudaizmu koji je i na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u crkvenim krugovima još uvijek imao jako uporište. Na kongresu nije donesena ni nikakva odluka o osnivanju bilo kakve katoličke stranke, a njegov je značaj bio prvenstveno u tome, što su prisutni donijeli rezolucije kojima se htjelo na temelju kršćanskog učenja i kršćanskih vrijednosti utjecati na društvena zbivanja. Politički katolicizam je u svojim počecima doveo do toga da je vjerska propaganda s elementima klerikalizma postala jednom od bitnih stavaka u političkim kampanjama. Katolička stranka ipak nije osnovana te su pristaše ove ideologije poduprli koaliciju obzoraša i domovinaša. U prvim je godinama dvadesetoga stoljeća došlo do udaljavanja između koalicije, koja se 1901. stopila u Hrvatsku stranku prava, i katoličkoga svećenstva iz razloga što se nova stranka približavala Naprednoj omladini i time liberalizmu. Politički je katolicizam nakon Prvog hrvatskog katoličkog sastanka nastavio napredovati pod firmom Stjepana Korenića, krčkog biskupa Antuna Mahnića i vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera. Posljednja su dvojica, kako više nije postojala mogućnost podrške Hrvatskoj stranci prava, počeli razvijati ideju o osnivanju katoličke stranke. Zanimljivo je što bi ta stranka što se hrvatskog pitanja tiče, imala jednak program kao i Frankova Čista stranka prava, odnosno rješenje hrvatskog pitanja u okviru trijalističkoga preuređenja Monarhije. Prvaci katoličkog pokreta ipak nisu mogli prihvatiti povezivanje sa strankom liberalne i antiklerikalne tradicije, a odbojan je element bilo i Frankovo židovsko podrijetlo.⁴¹⁰ Zbog toga se nastavilo djelovati prema osnivanju posebne katoličke stranke. U tom je pravcu pokrenuto i glasilo *Hrvatstvo*, koje je u svom prvome broju istaknulo da će uz preobrazbu društvenog života po katoličkim načelima, zastupati i rješenje hrvatskog pitanja kakvo je zastupala Čista stranka prava.⁴¹¹ U ovakvom je preokretu posebno zanimljivo da su najavu osnivanja takve stranke kritizirali svi opozicijski listovi osim *Hrvatskog prava*. Ipak, frankovci su tijekom ovih godina, točnije 1900. i 1906. u dva navrata u Zagrebu izdali prijevod zbirke dokumenata pod naslovom *Nekoji nazori i zapovijedi sv. otaca papa glede nepravednog proganjanja Izraelićana*. U predgovoru toj zbirci dokumenata istaknuto je da je ona objavljena kako bi se ukazalo na to da su optužbe protiv Židova neutemeljene.⁴¹² Ne zna se je li ona tiskana zbog postojanja straha da bi bitna odrednica katoličkog pokreta mogao postati antisemitizam. Zanimljivo je da je prvo izdanje tiskano u godini održavanja Prvog hrvatskog katoličkog sastanka, a drugo iste godine kada je skupina oko *Hrvatstva* osnovala

⁴¹⁰ Strecha, *Katoličko hrvatstvo*, 246-249.

⁴¹¹ *Hrvatstvo*, br. 1/1904.

⁴¹² *Nekoji nazori i zapovijedi sv. otaca papa glede nepravednog proganjanja Izraelićana*, ur. Tomislav Jonjić, (Zagreb: Naklada Trpimir, 2010), 1.

Hrvatsku kršćansko-socijalnu stranku prava. Ipak, tada je Čista stranka prava već gajila simpatije prema ideji osnivanja takve stranke, pa je vjerojatno da je zbirka objavljena samo u skladu s tradicijom frankovaca, bez nekog vanjskog povoda. Nova je stranka bila nasljednica Hrvatske samostalne radničke stranke Stjepana Zagorca, pa je pomalo začuđujuće njezino približavanje, a u konačnici 1910. i stapanje s Čistom strankom prava. Ono se ipak može objasniti zajedničkim suprotstavljanjem politici Hrvatsko-srpske koalicije te povezivanjem s velikoaustrijskim krugovima oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i Luegerove Kršćansko-socijalne stranke, koja se dotada povezala s konzervativno-klerikalnim grupacijama.⁴¹³ To nam prije svega svjedoči da je djelovanje političkih stranaka u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća često bilo kontradiktorno, a prije nego li o nekim ideološkim usmjerenjima, ovisilo je prije svega o trenutnim političkim prilikama.

⁴¹³ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 313.

6.7. Pojave antisemitizma u Dalmaciji i Istri

Velika je većina radova o antisemitizmu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće usmjerena isključivo na antisemitizam u banskoj Hrvatskoj i Slavoniji. Razlog tome leži prvenstveno u činjenici da u primorskim krajevima u to vrijeme nije bilo mnogo Židova, a sama se njihova prisutnost može smatrati jednom od pretpostavki razvoja antisemitizma. U ovaj sam rad stoga odlučio uključiti i kraće poglavlje o antisemitizmu u Dalmaciji i Istri koje će biti temeljeno na dvama listovima u kojima su se povremeno pojavljivali tekstovi antisemitskog sadržaja. To su *Katolička Dalmacija* koja je izlazila u Zadru od 1880. do 1898. i *Naša sloga* koja je izlazila prvo u Trstu (1870.-1899.), a onda u Puli (1899.-1915.). Vjerujem da je antisemitskih ispada u Dalmaciji bilo i izvan spomenutog lista, ali vjerojatno ne mnogo, jer je glavna ideološka odrednica hrvatskih, pa i srpskih političara u Dalmaciji, bila težnja za pripojenjem Dalmacije kontinentalnoj Hrvatskoj, a njihovi su najveći protivnici bili autonomaši, odnosno Talijani. U Istri je, s druge strane, *Naša sloga* bio prvi list na hrvatskom jeziku, pa je lako moguće da su ondje antisemitski ispadi ostali ograničeni samo na nj.

U Dalmaciji je potkraj stoljeća narodni pokret već bio završen, a od početka se osamdesetih godina Narodna stranka mogla posvetiti ekonomskom unaprjeđenju regije. Problem Dalmacije bio je prije svega izostanak znatnih investicija austro-njemačkog kapitala i potpora države.⁴¹⁴ Glavna je grana gospodarstva u Dalmaciji bilo vinogradarstvo, a 1891. potpisan je između Italije i Austro-Ugarske trgovački sporazum kojim je Italija dobila pravo na izvoz vina u Monarhiju uz minimalne carinske namete. Takozvana je „vinska klauzula“ još više naštetila ionako siromašnom gospodarstvu Dalmacije. Nakon „vinske klauzule“ Narodna je stranka u Dalmaciji počela slabjeti, a sve više je jačalo pravaštvo.⁴¹⁵

Jedan od značajnih pravaša u Dalmaciji bio je svećenik Ivo Prodan. Njegovom je zaslugom pohrvaćena *Katolička Dalmacija*, čiji je bio urednik. Prije je toga, naime, nosila talijansko ime *La Dalmazia cattolica*. List je bio obilježen Prodanovim klerikalnim usmjerenjem, a ali često su prisutni bili tekstovi o zbivanjima i pojavama u Europi. U takvim su se tekstovima povremeno javljali i elementi antisemitizma.

U broju 86. *Katoličke Dalmacije* od 3. prosinca 1896. objavljen je podlistak pod naslovom „Što je liberalizam u obće a austrijski napose?“. Liberalizam je definiran kao „sustav bogataša za isisavanje puka i za upropašćenje puka, koji po njemu postaje razredom prosjaka i gladnika bez novaca i bez prava...“. Na jednom mjestu autor podliska upituje: „Kako je to da je svaki novčar-čifut liberalac?“ i „... kako je to, da je svaki liberalni državnik

⁴¹⁴ Šidak, *Povijest hrvatskog naroda*, 160.

⁴¹⁵ Isto, 170-172.

prijatelj novčarim-čifutima?“. U tom je prvom dijelu liberalizam prikazan s materijalne strane, a u drugom dijelu autor piše o njegovoj vjersko-moralnoj strani. S te je strane, riječima autora, „liberalizam sustav na uhar bezvjerstvu, ili, po opreznom običajnom izrazu, bezkonfesionalnosti...“. O liberalizmu takljuje: „To vam je sustav bogataša za osiromašenje puka, to vam je sustav bezvjerstva za demoralizaciju puka.“⁴¹⁶ Uz tekstove ovog tipa, u kojima se analiziraju neke od značajki modernog društva, *Katolička Dalmacija* ponekad izvještava o antisemitskim pokretima i kongresima u drugim zemljama, a nije joj strano ni u istoj rečenici spominjati Židove i „slobodne zidare“.⁴¹⁷ U četvrtom broju godine 1897. također u podlisku donose govor kneza Aloisa Lichtensteina izrečen na svečanoj skupštini katoličkoga školskog društva u Beču: „Gospodo! Nepobitna je istina! Preokret duhova podpun je preradostan. Preradostan je najpače za nas starije političare i parlamentarce, koji smo proživili doba samovlade i tirjanske objesti čifutskog liberalizma, te se ojačali u neumornoj borbi proti njega. (...) Sav kršćanski naš puk konačno je ležao u robskim okovima i nosio ih bez mrmljanja; duševni okovi bjehu još tjesniji i užasniji od materijalnih, semitski listovi bili zaveli sud i ukus občinstva...“. Uredništvo se *Katoličke Dalmacije*, čini se, svrstavalo uz kršćanske socijale. Na kraju podliska prenose slavodobitne riječi: „Ovdje se je rodila ideja kršćansko-socijalne reforme, ovdje je preminuo liberalizam!“.⁴¹⁸ Poput domovinaških i srpskih glasila u kontinentalnoj Hrvatskoj, i u ovom se listu Židovi povezuju sa stranim utjecajima te se naglašava njihova tobožnja kontrola nad tiskom. Koriste se termini „semitski list“, „čifutski list“ i „čifutsko madžarski listovi“.⁴¹⁹ Ne iznenađuje ni to da se u *Katoličkoj Dalmaciji*, s obzirom na klerikalno usmjerenje lista, pojavljuje i vjerski antisemitizam. To je slučaj u podlisku „Izvadci iz Talmuda“ koji je objavljen u čak dvanaest dijelova. U njemu se o „Mojsijinu zakonu“ piše kao zakonu u kojem nema nikakvoga traga o postojanju ljubavi među nežidovima ili neprijateljima, „jerbo mu je svrhom bilo mržnju naprama svima ne Izraelcima posvetiti“. Nepotpisani autor za cilj podliska zadaje dokazati iz Talmuda „kako je neprijateljski smjer njegov protiva ostalim narodima, a osobito protiva kršćanima“.⁴²⁰ Slično kao, primjerice, u *Hrvatskom radničkom glasu*, u jednom se tekstu krivnja za nastanak antisemitizma prebacuje na same Židove, koji se nazivaju „začetnicima i uzročnicima antisemitizma“. Ne zna se, doduše, je li to bio stav uredništva, jer tekst prenose

⁴¹⁶ *Katolička Dalmacija*, br. 86/1896.

⁴¹⁷ *Katolička Dalmacija*, br. 87/1896.; br. 2/1897.; br. 20/1897.

⁴¹⁸ *Katolička Dalmacija*, br. 4/1897.

⁴¹⁹ *Katolička Dalmacija*, br. 7/1897.

⁴²⁰ *Katolička Dalmacija*, br. 38/1897.

iz jednog galicijskog lista *Dziennik Polski*.⁴²¹ *Katolička Dalmacija* u tekstu „Židovski Sionizam“ piše i o cionizmu, i to sa uobičajenoga antisemitskog stajališta. Nastanak cionizma se u tekstu djelomično pripisuje antisemitizmu, „koji silno raste u svim zemljama uljudjenog svieta“, a sam je cionizam opisan kao „jedino djelo židovstva, koje će svedjer naići na odobrenje kršćana“. Stajalište je uredništva da bi oni voljeli „da se jednog dana sionizam praktično oživotvori“, ali da „bursijanci i bankirci čifuti uprieše sa svih strana, da učine smiešnim ovaj pokret“. Zaključuju da su jedino „ondje najviše procvale ruže židovskom narodu, gdje su mogli ko paraziti sisati mozak drugim narodima: ostavljen samom sebi, bez sumnje bi se opet u samu sebi morao razpasti (...) Bojimo se da će 'Alliance israelite' izjaloviti radostne naše nade i satrti ovaj blagonosni pokret, jer ova svemoguća sveza crvene internacionale, kojoj je svrha podjarmljenje današnjih kulturnih naroda pod vlast novca, stoji u diametralnoj opreci sa sionističkim težnjama“.⁴²² Ovo je jedan od prvih tekstova u kojima samo uredništvo otvoreno zauzima antisemitsko stajalište. U tekstovima se o Židovima i antisemitizmu u *Katoličkoj Dalmaciji* gotovo uvijek pisalo u europskom kontekstu, ali u jednom od njih, pod naslovom „Dvie crtice o Židovima“ govori se i o Židovima u Dalmaciji, s ciljem „da ih upoznamo kakvi su krpelji“. Nepoznati autor teksta piše da Židovi „imadu više upliva u Dalmaciji, nego su imali u Beču prije nek je započeo borbu Dr Lueger“. Kao dokaz tome ističe da oni, kojih nema u Dalmaciji ni tisuću, u Dalmatinskom saboru „imadu svog zastupnika gosp. Vita Morpuga“. Tekst završava riječima: „Mi Dalmatinci se divimo junačkoj borbi antisemita u Beču, koji gledaju podignuti gospodarstveno onaj upropašćeni i izsisani narod...“.⁴²³ Može se reći da su u *Katoličkoj Dalmaciji* tekstovi antisemitskog sadržaja dosta česti, iako se oni gotovo nikada ne tiču Židova u Dalmaciji, pa ni onih u Hrvatskoj. Autori tih tekstova bili su dobro upoznati sa suvremenom antisemitskom literaturom, što se očituje u brojnim predrasudama prema Židovima koje su bile raširene u cijeloj Europi.

Za razliku od Dalmacije, gdje je narodni preporod potkraj stoljeća već bio dovršen, u Istri je on tijekom osamdesetih i početkom devedesetih godina počeo jačati. Starija je generacija, koja je šezdesetih započela raditi na nacionalnom osvješćivanju istarskih Hrvata početkom osamdesetih nestala iz političkog života u Istri. Juraj je Dobrila umro 1882., a Ivan Bastijan 1885. te od njih ostaje aktivan jedino još Dinko Vitezić. Mlada generacija preporoditelja zamijenila ih je vrlo brzo. Matko Mandić je postao 1883. odgovorni urednik *Naše sloge*, Matko Laginja zastupnik u Zemaljskom saboru, a u isto vrijeme je politički

⁴²¹ *Katolička Dalmacija*, br. 46/1897.

⁴²² *Katolička Dalmacija*, br. 52/1897.

⁴²³ *Katolička Dalmacija*, br. 55/1897.

nastupao i Vjekoslav Spinčić.⁴²⁴ Slično kao i u Dalmaciji, i u Istri su najveći neprijatelji hrvatske nacionalne afirmacije bili Talijani. Novine su *Naša sloga*, kao prve hrvatske novine u Istri, pokrenute upravo s ciljem buđenja hrvatske nacionalne svijesti.

U *Našoj slozi* su se, između ostalog, povremeno pojavljivali i tekstovi antisemitskog sadržaja. Velika većina tih tekstova bile su polemike s talijanskim listom *Il Piccolo* koji je, baš kao i *Naša sloga*, izlazio u Trstu. Te su polemike redovito bile objavljivane pod naslovima tipa „Posve po židovsku!“, „Židovska drzovitost“, „Židovska bezsramnost“, „Tršćanski čifut“ i slično. Razlog takvim naslovima bilo je židovsko podrijetlo pokretača lista, Teodora Meyera, kojeg *Naša sloga* oslovljava sa „vlasnik čifutskoga listića, poljski židov Meyer“.⁴²⁵ Uredništvo je *Naše sloge* s ogorčenošću talijanskome listu predbacivalo zastupanje talijanskog iredentizma u Istri. U tekstovima je hrvatskog lista tršćanski *Il Piccolo* redovito nazivan pogrdnim nazivima kao što su glasilo tršćanskih obrezanaca, bezobrazni čifutski listić, ovdašnji čifutić, glasilo tršćanskih čifuta, smradno židovsko glasilo, židovski listić, mali židovčić itd. Slično je o tršćanskom listu pisao i *Pučki prijatelj*, glasilo hrvatsko katoličkog pokreta u Istri kojeg je izdavala krčka biskupija na čelu s Antunom Mahničem. U tom se listu *Il Piccolo* naziva „čifutom tršćanskim“ i „čifutićem“.⁴²⁶ Osim na *Il Piccolo*, *Naša sloga* se povremeno znala obrušiti i na drugi tršćanski list, *L'Amico*, koji se deklarirao kao katolički list. Ovaj je list također počašćen raznim epitetima, pa se tako pojavljuju nazivi „glasovito lažiliberalno židovče u katoličkom ruhu“, „židovsko-liberalni listić“, a u jednom tekstu *Naša sloga* piše da se za „tršćanskim čifutom poveo i njegov katolički blizanac“, misleći pritom na *Il Piccolo* i *L'Amico*.⁴²⁷ Napadi na spomenuta dva tršćanska lista predstavljaju antisemitske ispade kakvih u *Našoj slozi* brojnošću ima najviše. S vremena na vrijeme pojavljuju se ekonomski i rasni antisemitizam, a u nešto je većoj mjeri izražen i onaj nacionalni. Primjer je ekonomskog antisemitizma tekst o nekoj „židovskoj trgovačkoj tvrđici“ iz Beča koja proizvodi žigice s hrvatskom trobojnicom i natpisom „Najbolje žigice za hrvatski narod. Bog i Hrvati!“. *Naša sloga* upozorava svoje čitateljstvo da ne kupuju te žigice te da pripaze je li na žigicama istaknuto da su žigice Družbe sv. Ćirila i Metoda te mole i ostalo hrvatsko novinstvo, da upozori narod na tu „nedostojnu špekulaciju“. Ustvrdjuju da je „drzovit čifut dopro svojom robom čak i u Istru“.⁴²⁸ Na apel se istarskog lista odazvao Tuškanov

⁴²⁴ Šidak, *Povijest hrvatskog naroda*, 182.

⁴²⁵ *Naša sloga*, br. 79/1901.

⁴²⁶ *Pučki prijatelj*, br. 2/1903.

⁴²⁷ *Naša sloga*, br. 51/1896., br. 47/1901.

⁴²⁸ *Naša sloga*, br. 80/1901.

Sisački glas, koji prenosi vijest o žigicama.⁴²⁹ U jednom je tekstu u *Našoj slozi* prisutan i rasni antisemitizam. U njemu, doduše, pišu ponovno o tršćanskom *Il Piccolu*, ali ovaj put sa uobičajenim antisemitskim stereotipima: „Taj list prisvaja si pravo zataknuti svoj krivi nos u svako čisto naše vjersko pitanje, ticalo se ono crkve, jezika, obreda, svećenika najnižeg pa sve do svetog Oca. Svuda zabode on svoje prljave prste, svakamo utakne svoj neoprani jezik i svagdje ćeš naći njegov zakrivljeni čifutski nos.“⁴³⁰ Posebna zanimljivost u pisanju *Naše sloge* jest učestalo poistovjećivanje Židova s Talijanima i talijanskim interesima, na sličan način kako su ih listovi u banskoj Hrvatskoj poistovjećivali s Mađarima ili Nijemcima. Često se pojmovi Talijan i Židov pojavljuju u simbiozi, pa se tako spominju „židovsko talijanski lažiliberalci“ i „talijanski obrezanci“.⁴³¹ Židovi su dakle, gdje god se nalazili, pa makar je njihov broj bio neznatan, uvijek bili percipirani kao tuđinski agenti. Valja ipak naglasiti da antisemitski tekstovi u *Našoj slozi* nisu predstavljali glavno usmjerenje lista. Nikada se nisu pojavljivali na naslovnim stranicama te su uvijek bili izraz suprotstavljanja talijanskoj iredenti koje su zastupali tršćanski listovi.

U ovom se poglavlju, makar na primjerima samo dvije tiskovine, može vidjeti da je antisemitizam na prijelazu stoljeća zahvatio cjelokupne hrvatske prostore, odnosno da on nije bio pojava rezervirana isključivo za područja na kojima su Židovi bili najbrojniji. Njime sam htio na neki način pokazati da ovoj temi u hrvatskoj historiografiji nije posvećeno ni približno onoliko pažnje koliko ona zaslužuje. U *Katoličkoj Dalmaciji* antisemitizam je bio povezan prije svega sa klerikalnim usmjerenjem lista, dok su u *Našoj slozi* Židovi bili percipirani kao pomagači talijanske iredente i protivnici hrvatske nacionalne afirmacije u Istri.

⁴²⁹ *Sisački glas*, br. 2/1902.

⁴³⁰ *Naša sloga*, br. 17/1904.

⁴³¹ *Naša sloga*, br. 41/1899., br. 48/1900., br. 18/1902.,

6.8. Narodni pokret 1903. godine

U prvim godinama dvadesetoga stoljeća kriza dualizma u Austro-Ugarskoj je Monarhiji ušla u svoju akutnu fazu. Dualizam je bio ugrožen sa svih strana. U austrijskom je dijelu Monarhije trajao češko-njemački sukob, a u Mađarskoj je opozicija na čelu s Nezavisnom strankom ojačala toliko da je bila spremna upućivati zahtjeve koji su narušavali temelje dualizma. Dualizam dakle, nije bio ugrožen samo otporom potlačenih nacija, već su ga svojim sukobom ugrožavali sami njegovi nosioci, odnosno mađarske i austrijsko-njemačke vladajuće klase. Mađarska je Nezavisna stranka zahtijevala potpuni paritet između Beča i Budimpešte. To je značilo da bi bila ukinuta carinska unija i da bi Mađari, u slučaju ispunjenja njihovih zahtjeva, dobili pravo na samostalnu vanjsku politiku i posebnu mađarsku vojsku. Sukob je trajao do 1906. i takva je situacija i u hrvatskoj nametnula novi pravac koji je nastojao taj sukob iskoristiti za rješavanje najvažnijih političkih i nacionalnih ciljeva. U takvim je okolnostima u Hrvatskoj izbio narodni pokret protiv Khuenovog režima i mađarske hegemonije, ali i protiv samog dualizma koji je Dalmaciju držao trajno odvojenom od kontinentalne Hrvatske i u kojem Hrvatska nije imala financijsku samostalnost. Prije pokreta došlo je već do ujedinjenja Neodvisne narodne stranke i matice Stranke prava u Hrvatsku stranku prava, ali ona je, što se organizacije tiče, događaje 1903. dočekala nespremna. Jedino je Napredna omladina sudjelovala u organizaciji skupštinskog pokreta. Pokret je počeo održavanjem skupština diljem Hrvatske. Prva je bila održana u Zagrebu 11. ožujka i na njoj je prisustvovalo preko pet tisuća ljudi. Njezino održavanje dopustio je sam Khuen, jer je i on htio smanjiti pritisak na blagajnu Hrvatske, pa se nadao da će peštanski krugovi popustiti pred prvim izrazima nezadovoljstva. Nakon toga je zabranio skupštine, ali bilo je već prekasno. Nakupljeno se nezadovoljstvo prelilo na ulice na jednak način kao i dvadeset godina ranije, samo ovoga puta u mnogo širim razmjerima.⁴³²

Hrvatski su Židovi, unatoč tome što im se nerijetko negirao patriotizam, sudjelovali u narodnom pokretu, ali u njemu je ipak, iz istog razloga kao i 1883., bilo pojedinačnih ispada protiv nekih židovskih pojedinaca. Naime, mnogi su se Židovi i dalje u javnom i privatnom životu koristili njemačkim ili mađarskim jezikom. U okolnostima ih se narodnog pokreta kao takve počelo izjednačavati s Mađarima ili mađaronima. Pokret se nakon početnog skupštinskog perioda proširio i na sela. Nezadovoljni su ljudi uništavali imovinu mađaronima, tjerali činovnike iz ureda, palili mađarske zastave i slike Khuena te oštećivali natpise, telegrafске stupove i zgrade željeznica.⁴³³ Demonstracije su se proširile gotovo čitavim

⁴³² Šidak, *Povijest hrvatskog naroda*, 211-212.

⁴³³ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 326-327

hrvatskim teritorijem, a snažan je odjek imao i u Dalmaciji, Istri i Bosni i Hercegovini, što svjedoči o tome da se u tim krajevima do tada već afirmirao hrvatski nacionalni identitet.

Prvi napad na nekog Židova zbio se u Zaprešiću kada su željezničkog činovnika Josipa Kleina seljaci vukli po tračnicama i izbatinali, no nije bio teško ozlijeđen. Kasnije je u parnici protiv okrivljenika tvrdio da su ga dvojica seljaka branila riječima „Nije Mađar, nego Židov!“.⁴³⁴ Napada na Židove bilo je i na bjelovarsko-križevačkom području. Ondje su, naime, seljaci „naoružani kolcima, sjekirama“ vikali „hura, udrimo na njih, to su Mađjari, ubijmo tog Kranjca“. Pritom su mislili na kotarskoga upravitelja Ivana Makovca i načelnika Židova Mozesa. To se zbilo u mjestu Gornja Rijeka, a u izvještajima Zemaljskoj vladi vidi se da je stanovništvo toga kraja bilo uznemireno prijetnjama koje su bile upućivane vlastelinima, činovnicima i Izraelićanima.⁴³⁵ U Ludbregu su demonstranti razbijali židovske kuće, dućane i poduzeća, a u tamošnjoj su sinagogi našli rabina Leopolda Deutscha, kojeg su doduše, napali samo verbalno.⁴³⁶ Slični su se napadi na Židove i njihovu imovinu dogodili i u Slavoniji, Hrvatskom zagorju i okolici Dugog Sela, ali oni nisu imali izražen antisemitski karakter, već je stradavalo sve što se smatralo „tuđinstvom“, dakle, svi dućani, radionice i poduzeća s mađarskim ili njemačkim natpisima, a među njima i oni u vlasništvu Židova.⁴³⁷

Ipak, tijekom narodnog pokreta na jednom su se području zbivali i napadi na Židove izraženijeg antisemitskog značaja. Bilo je to, možda na neki način i očekivano, u gradu Sisku. Zahvaljujući višegodišnjoj antisemitskoj agitaciji, u Sisku se stvorilo neprijateljsko ozračje naspram Židova. Za vrijeme je narodnog pokreta to ozračje iskorišteno da se upravo Židove prikaže kao primarne uzročnike postojećeg stanja.⁴³⁸ Dotad je u Sisku, kao što smo imali prilike vidjeti, antisemitizam bio ograničen na protužidovske ispade u novinama i na javnim skupovima te se nikada nije manifestirao kroz fizičko nasilje. Početkom svibnja u Petrinji je otprilike jednak broj demonstranata poskidao mađarske natpise i uništavao grbove na javnim zgradama. Idući dan su se te vijesti preko *Sisačkog glasa* pročule i u Sisku te je počelo organizirano skupljanje Siščana. *Sisački glas* je izvještavao da su u Petrinji prosvjednici nakon uništavanja grbova krenuli prema željezničkoj stanici uz povike: „Abzug Magjari! Abzug Židovi!“.⁴³⁹ Izgrednici u Sisku su uz iste povike razbijali prozore na kućama trgovaca Leitnera i Deutscha. Napali su i kuću Nikole pl. Šipušaa kojeg su smatrali suradnikom sisačkih

⁴³⁴ Ljiljana Dobrovšak, „Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903.-1904.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 37/3 (2005), 640.

⁴³⁵ HDA, PrZV, kut. 680, br. 2450; Isto, br. 2493

⁴³⁶ Dobrovšak, „Židovi u banskoj Hrvatskoj“, 644.

⁴³⁷ Isto, 646-648.

⁴³⁸ Klasić, „Antisemitizam u Sisku“, 179.

⁴³⁹ Dobrovšak, „Židovi u banskoj Hrvatskoj“, 641.

Židova i mađarona, a nakon toga i kavanu „Veliki Kaptol“ i kuće Židova i mađarona koje su se nalazile u neposrednoj blizini. U Sisku su zbog nemira bile privedene četrdeset i četiri osobe, a u Petrinji sedam. U izvještaju kotarskog predstojnika Zemaljskoj vladi istaknuto je sljedeće: „Časopis 'Sisački Glasnik' glasilo narodnog zastupnika Grge Tuškana već kroz mjesec i mjesec konsekvntno harangirao je pučanstvo ne samo proti pristašama narodne stranke već i proti stanovnikom sisačkim mozaičke vjeroispovjesti, nu manje-više bili su napereni ti novinarski članci proti dioničarskom društvu koje je uzelo u zakup gostionu i kavanu 'Veliki kaptol' koja gostiona je učinila u zadnje vrieme znatnu konkurenciju ostalim krčmarom koji su manje-više Tuškanove stranke, a i samom Grgi Tuškanu, koji je takodjer kavanar.“ U istom se izvještaju navodi da su 8. svibnja po Sisku i Petrinji u mnogo primjeraka bili rašireni poznati proglaši „Narode“ i „Štovani suborioće“ kojima su duhovi bili još više razdraženi. Primjerci su tih proglaša bili pronađeni u tiskari Janka Dujaka, koji je zbog toga pritvoren.⁴⁴⁰ Prema Hrvoju Klasiću, to je zatvaranje Dujaka bilo još jedan od povoda neredima, jer su demonstranti tražili njegovo oslobađanje.⁴⁴¹

Narodni je pokret 1903. godine bio sličan onome iz 1883., ali ovaj put znatno masovniji, jer su se u njega uključili širi slojevi društva, što je bio rezultat širenja nacionalne svijesti tijekom dvadeset godina koje su dijelile dva pokreta. Kao i onaj prošli, i ovaj je narodni pokret bio izraženog protumađarskog karaktera, ali usmjeren i protiv dualizma kao takvog. Pojavili su se također i protužidovski izgredi, ali nigdje osim u Sisku oni nisu imali izražen antisemitski značaj. U Sisku je očito sustavna i višegodišnja antisemitska propaganda učinila svoje, pa su ondje demonstracije tijekom narodnoga pokreta zadobile čak i više antisemitski, nego li protumađarski karakter. Nakon završetka je pokreta Tuškanov *Sisački glas* bio zabranjen, a njegov glavni urednik Janko Čupak zatvoren.⁴⁴² Na kraju krajeva, o tome da narodni pokret nije bio antisemitskog karaktera svjedoči i činjenica da su sami Židovi sudjelovali u njemu. Nije poznato u kolikoj mjeri, ali Ljiljana Dobrovšak u članku „Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903.-1904.“ na temelju nekih tipičnih židovskih prezimena poput Leitner, Grünwald, Rosenberg, Schwarz itd. zaključuje da su se oni u određenoj mjeri pokretu priključili u Zaprešiću, Zagrebu, Osijeku i drugdje.⁴⁴³

⁴⁴⁰ HDA, PrZV, kut. 682, br. 4432

⁴⁴¹ Klasić, „Antisemitizam u Sisku“, 192.

⁴⁴² Dobrovšak, „Židovi u banskoj Hrvatskoj“, 641.

⁴⁴³ Isto, 649.

7. Počeci cionističkog pokreta u Hrvatskoj

Zbog rastućeg antisemitizma u Europi koji je Židovima osporavao stečenu ravnopravnost Židovi su krajem devetnaestoga stoljeća počeli tražiti način na koji bi izrazili svoju posebnost, kulturu, običaje i vjeru te oživjeli hebrejski jezik. Osim antisemitizma, na takve je ideje utjecala i dugotrajna težnja da se Židovi jednoga dana vrate u svoju „Obećanu Zemlju“. Tako je nastao cionistički pokret, odnosno pokret čija je primarna težnja bilo stvaranje domovine za Židove u Palestini. U svojim počecima, cionizam nije težio stvaranju židovske države, već samo stvaranju gospodarskog i kulturnog židovskog centra. Prve ideje o židovskoj državi nastale su već osamdesetih godina za vrijeme pogroma u Rusiji, ali stvarni je pokretač cionizma bio Theodor Herzl.⁴⁴⁴ Od 1891. do 1895. radio je kao dopisnik *Neue Freie Presse* u Parizu. Dotad je zastupao liberalizam i asimilaciju, ali su ga Dreyfusova afera i pobjeda kršćanskih socijala u Beču udaljile od tih ideja te se okrenuo „židovskoj stvari“. U djelu je *Der Judenstaat (Židovska država)* 1896. iznio tezu da za židovski narod postoje dvije opcije: potpuni nestanak kao posljedica asimilacije ili njegovo oživljavanje kao slobodnog naroda u slobodnoj zemlji. Tako je zaživjela ideja cionizma, a pod njegovim je predsjedanjem održan prvi cionistički kongres u Baselu od 19. do 31. kolovoza 1897. godine. Na njemu je prihvaćen program cionizma te je osnovana Svjetska cionistička organizacija.⁴⁴⁵ Cionizam se zapravo može smatrati židovskim narodnim preporodom jer je on u mnogočemu bio sličan narodnim preporodima kakvi su se ranije tijekom stoljeća odvijali među drugim europskim narodima. Cionistička je ideja postavljena kao opreka ideji asimilacije. Njegovi su prvaci smatrali da Židovi mogu zadržati židovsku narodnost, a u isto vrijeme biti državljanima one države u kojoj su živjeli. U Hrvatskoj su novine sa izraženijom antisemitskom notom tijekom godina o cionizmu pisale većinom pozitivno. *Sisački glas* hvali cionizam u Austriji, ali smatraju ga posljedicom antisemitizma kojim su antisemiti prisilili „Židove priznati istinu“. Žale što i Frank nije „iskren“ kao cionisti u Austriji jer da jest, onda bi mu sami oni poručili: „Čast mu, zastupa i brani svoje onako iskreno kako i mi svoje.“⁴⁴⁶ *Pučki prijatelj* poručuje da Židovi „pravo i imaju“ u svojim nastojanjima da očuvaju vlastitu narodnost, „jer Židovi nisu ni Hrvati, ni Talijani, ni Nijemci, već samo Židovi u svemu i po svemu!“. Isti list piše da bi Židovi svojim odlaskom u Palestinu „mnogi narod razveselili“, ali da ne vjeruju da će se to dogoditi jer se Isusovo proročanstvo ispunjava na njima kao narodu „bez kralja, bez bogoslužja, bez države i bez jezika, raštrkano po svem svijetu – za primjer drugim narodima i

⁴⁴⁴ Ljiljana Dobrovšak, „Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine,“ *Časopis za suvremenu povijest*, 37/2 (2005.), 479.

⁴⁴⁵ Schorske, *Beč krajem stoljeća*, 166-189.

⁴⁴⁶ *Sisački glas*, br. 4/1902.

svjedočanstvo Božanstva Spasiteljeva, koga su propeli“.⁴⁴⁷ Cionizam se spominje i u „Ranim otačbinama“ Ante Tresića Pavičića. Njegovo je uvjerenje da je to ništa drugo nego „diletantska igra nekih fanatika, koje mudriji židovi puštaju da rade, samo da tim odvrgnu pažnju čovječanstva od glavnoga cilja“. Prema njemu, Židovima nije stalo ni do kakve narodnosti, već oni samo žele „pomoću framaonstva“ ovladati cijelim čovječanstvom.⁴⁴⁸ *Hrvatski narod* i *Banovac* smatrali su da iza cionizma stoje židovski bogataši i bankari.⁴⁴⁹

Na Prvom su svjetskom cionističkom kongresu u Baselu sudjelovali i predstavnici iz Hrvatske. Pohodili su ga osječki rabin Aharon Kaminka, đakovački rabin dr. Marcus Mordekhai Ehrenpreis i riječki poduzetnik I. Lazarus. Nijedan od njih kasnije nije imao velikog utjecaja na razvoj cionističkog pokreta u Hrvatskoj.⁴⁵⁰ U svojim počecima cionizam nije naišao na snažniji odjek kod europskih Židova. Većina je njih držala do svoje zajednice i vjere, ali su se više osjećali kao Nijemci, Mađari, Francuzi itd. Slično je bilo i među hrvatskim Židovima, pa cionizam u početku nije naišao na oduševljenje. Naime, većina je Židova smatrala da se cionizam protivi patriotizmu, a kako je većina njih već imala problema u dokazivanju svog patriotizma, cionizam su odbacivali.⁴⁵¹ Smatrali su da će učenje o židovskom narodu i državi, odnosno uvjerenje da Židovi nisu nacionalni Hrvati, izazvati antisemitizam i ondje gdje ga dotad nije bilo. Javile su se stoga među samim Židovima optužbe da su cionisti protuhrvatski nastrojeni i da su štetni za položaj Židova. Cionisti su im predbacivali da se svaki njihov postupak ravna prema pitanju: „Što će antisemiti na to reći?“⁴⁵² Na prijelazu je stoljeća dakle, daleko dominantnija bila asimilacionistička struja te se cionizam počeo pojavljivati tek na početku dvadesetog stoljeća s povratkom studenata iz židovskih građanskih obitelji sa studija u Beču, Grazu, Berlinu, Breslau, Würzburgu, i Pragu. U Beču su se Židovi s ovih prostora okupljali u dva udruženja. Prvo je nosilo naziv *Esperanza, Udruženje Židova Sefarda u Beču*, a činili su ga većinom Sefardi iz sarajevskog kulturnog kruga. Drugo je udruženje bilo *Bar Giora ili društvo Židova visokoškolaca iz jugoslavenskih zemalja*. Ono je imalo isključivo cionističko usmjerenje, a utemeljili su ga studenti iz Hrvatske, Bosne i Vojvodine. Među njima se nalazili Erwin Kraus, Adolf Benau, Hugo Zaloscer, Đuro Schwarz, Meir Bloch, Johanan Thau, Aleksandar Licht, Alfred Singer,

⁴⁴⁷ *Pučki prijatelj*, br. 39/1913.

⁴⁴⁸ *Hrvatska domovina*, br. 226/1899.

⁴⁴⁹ Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 85.

⁴⁵⁰ Anita Fiket, *Cionizam u Hrvatskoj*, diplomski rad, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019), 18.

⁴⁵¹ Dobrovšak, *Hrvatska javnost prema Židovima*, 225.

⁴⁵² Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti“, 112.

Auriel Spiller i Oskar Graf. Oni su cionističke ideje donijeli u Hrvatsku.⁴⁵³ *Bar Giora* je među hrvatskim Židovima nastojala proširiti cionističke ideje, u prvom redu širenjem Herzlov *Judenstaat* i brošure Maxa Nordaua *Cionizam*. U Zagrebu je oko 1897. osnovano i društvo Literarni sastanci izraelske/židovske srednjoškolske omladine, u okviru kojeg su predavali Hugo Spitzer, Aleksandar Licht, Gavro Schwarz, Lavoslav Šik, Hugo Bauer i drugi. Početkom dvadesetog stoljeća počeli su se u Hrvatskoj održavati i kongresi. Dva su održana u Osijeku, 1904. i 1906., a po jedan u Zemunu 1908. i Slavonskom Brodu 1909. godine. U Osijeku je nakon Drugog cionističkog kongresa pokrenuto društvo *Teodor Herzl* s ciljem prikupljanja prinosa za židovski narodni fond, koje je ujedno postalo središtem cionističkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji.⁴⁵⁴

U Zagrebu je 1906. godine grupa Židova pokrenula i vlastiti list *Židovska smotra*, koja je bila prvi židovski list na hrvatskom jeziku.⁴⁵⁵ Preko tog su lista mladi Židovi pokušavali širiti cionističke ideje. Tvrdili su da cionizam nije nastao samo kao odgovor na antisemitizam, nego i kao odgovor na asimilaciju. Htjeli su da Židov samo bude Židov, „bez maske... neka dokaže, da je vrstan hrvatski patriota ali da je i samosviestan, neustrašiv Židov“.⁴⁵⁶ Cionisti su htjeli da se Židovi priznaju kao poseban narod, što dotad nije bio slučaj u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Prema pisanju Otona Krausa u *Židovskoj smotri*, antisemitizam se u Hrvatskoj pojačao na prijelomu stoljeća, ali to nije bio znak za uzbunu, „jer će se o iskrenost našu razbiti antisemitizam onih, koji su nas dosele mrzili i prezirali“.⁴⁵⁷ Tekstovi o antisemitizmu su učestali, a autori u *Židovskoj smotri* često sami pišu ili iz Europe prenose polemike o njegovim glavnim pretpostavkama, koje pokušavaju na civiliziran način pobiti.⁴⁵⁸ Najviše se članaka odnosi na pogrome u Rusiji i Rumunjskoj, a za antisemitizam u Hrvatskoj Erwin Kraus piše da još nije uhvatio korijena u Hrvatskoj.⁴⁵⁹ Uvjerenja je cionista u Hrvatskoj sazeo Lavoslav Šik u tekstu kojim traži da se Židovima, usprkos njihovoj posebnoj narodnosti, prizna i njihov patriotizam: „Oni nisu tuđi element nego politički jednako dobri Hrvati kao i nacionalni Hrvati s kojima imaju iste želje za napredak domovine, a židovski mladići su to primjerice dokazali sudjelovanjem u narodnom pokretu 1903. protiv mađarske hegemonije.“⁴⁶⁰

⁴⁵³ Ista, „Prvi cionistički kongres“, 482.

⁴⁵⁴ Isto, 484.

⁴⁵⁵ Vlasta Kovač, „Obnova židovskog tiska u Hrvatskoj,“ u *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998), 92.

⁴⁵⁶ Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti“, 113.

⁴⁵⁷ *Židovska smotra*, br. 2/1906.

⁴⁵⁸ *Židovska smotra*, br. 6/1907., br. 12/1907.

⁴⁵⁹ Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti“, 118.

⁴⁶⁰ *Židovska smotra*, br. 20/1909.

Cionizam je u Hrvatskoj tek u kasnijim godinama pronalazio veći odjek, te su tek u dvadesetim godinama počela prva iseljavanja u Palestinu. Na prijelazu je stoljeća djelovanje cionista ostalo usmjereno na to da se u Hrvatskoj na Židove, kao sugrađane, počne gledati kao na poseban narod, ali koji u patriotizmu nije ništa bolji ili lošiji od nacionalnih Hrvata.

8. Zaključak

Mržnja prema Židovima kao „drugima“ i „drugacijima“ svojevrsni je leitmotiv europske povijesti. Stoljećima je ta mržnja bila motivirana vjerskim razlozima, a svoju tradiciju povlači još od antike. Isprva je nastala na temelju opreke koju su Židovi kao monoteisti predstavljali ondašnjem većinski poganskom društvu, a u srednjem je vijeku njezinim temeljem postao kršćanski svjetonazor prema kojem je židovstvo pojavom Isusa Krista izgubilo smisao svog postojanja. Ravnoteža položaja koja je između Židova i kršćana postojala u prvim stoljećima naše ere s pojavom rimskog cara Konstantina i stvaranjem jedinstvenog carstva i jedinstvene kršćanske ortodoksije postaje trajno nagnuta protiv Židova. Teologija Sv. Augustina osigurala je Židovima nastavak njihovog postojanja, ali njezin uvjet da se Židovima ne smije dopustiti ikakav napredak u kršćanskome društvu, obilježio je njihovu povijest. Kroz srednji se vijek položaj Židova konstantno i postupno pogoršavao, a protužidovske optužbe što su proizlazile iz kršćanskog antijudaizma samo su se nakupljale. Židovska je „drugost“ u konačnici potvrđena njihovom getoizacijom. Život u getu je dodatno produbio rascjep između onih koji su se nalazili unutar njegovih zidina, i onih koji su živjeli izvan njih. Židovska je „drugost“ u getu postala nešto što nije proizlazilo samo iz odbijanja Židova od izvanjskog svijeta, već i nešto što su prihvatili sami Židovi razvojem stanovite židovske ekskluzivnosti i solidarnosti. U getu su židovska vjera i tradicija postale nerazdvojivim temeljima njihovog nacionalnog identiteta. U doba prosvjetiteljstva izgledalo je kao da će se zidine što su postojale između kršćana i Židova urušiti, ali dogodilo se potpuno suprotno. Sekularizacijom europskog društva kršćanska vjera, a s njome i antijudaizam postupno gube svoj značaj, ali mržnja prema Židovima opstaje. Vjerskim su razlozima pridodani rasni i nacionalni, a Židov je ostao onaj „drugi“, onaj kome su moralna i fizička inferiornost urođene i koji se, ma što god učinio, ne može promijeniti. Nadu je Židovima donijela propast *ancien régimea* i emancipacija koja im je u građanskome društvu do posljednje četvrtine 19. stoljeća dodijeljena u gotovo svim europskim državama. Nakon dobivanja građanske ravnopravnosti napredak je Židova konačno izgledao kao stvarna mogućnost, koju su mnogi i ostvarili, ali ona je poslužila i kao okidač za ukorjenjivanje antisemitizma u političkoj sferi. Mnogi su se Židovi asimilirali te se identificirali kao pripadnici nacija među kojima su živjeli, ali židovsko je pitanje opstalo. Antisemiti Židove kao intereuropski, strani element, nisu ni pod kojim uvjetom mogli prihvatiti kao sastavni dio nacionalnog korpusa te se kasnih sedamdesetih i ranih osamdesetih počinje razvijati antisemitski pokret koji se ubrzo proširio diljem Europe, a pojavljuju se i prve stranke prvenstveno antisemitskog usmjerenja.

U Hrvatskoj su se povijesne okolnosti uvelike razlikovale od onih u većem dijelu Europe. Židovske su zajednice tijekom antike i srednjeg vijeka postojale praktički samo u primorskim krajevima, dok je u kontinentalnoj Hrvatskoj prisutnost Židova bila vezana samo uz sajmove i trgovinu općenito. To nije spriječilo da antijudaizam bude prisutan i na hrvatskim prostorima, ali on je prije svega bio uperen protiv imaginarnog Židova, jer onih stvarnih nije ni bilo. Prvi su znatniji valovi doseljavanja Židova počeli nakon proglašenja *Edikta o toleranciji*, a pogotovo nakon carskog patenta iz 1860. kojim su Židovi dobili pravo posjedovanja nekretnina i slobodu zanimanja. To je otvorilo put prema njihovoj punoj građanskoj ravnopravnosti. Emancipacija je u Hrvatskoj ovisila o području na kojem je ona dodjeljivana, jer je hrvatski prostor u političkom smislu bio razdijeljen. Ona je konačno proglašena 1873. te su se Židovi od tada počeli ubrzano uključivati u sve tokove javnog i ekonomskog života. Mnogi su od njih znatno napredovali i materijalno, ali je njihov broj na hrvatskim prostorima uvijek bio relativno malen, pa je brzi uspon tako malobrojne zajednice izazvao i prve pojave antisemitizma. Drugi je razlog pojavi antisemitizma bila činjenica da je kraj devetnaestog stoljeća još uvijek bio razdoblje afirmacije hrvatske nacije, a ona nije trpjela strana tijela, što su Židovi zbog korištenja mađarskog i njemačkog jezika u javnom i privatnom životu za mnoge još uvijek predstavljali.

Antisemitizam je u Europi, pa tako i u Hrvatskoj, na prijelazu stoljeća imao dva snažnija vala. Prvi je val pokrenuo sam nastanak ideologije, antisemitskog pokreta i prvih antisemitskih stranaka. U Hrvatskoj tijekom osamdesetih antisemitizam nije bio raširena pojava. Neki su pojedinci, poput primjerice, Ante Starčevića i biskupa Josipa Juraja Strossmayera povremeno izražavali protužidovske stavove koji se možda mogu smatrati i antisemitskima, ali koji nikada nisu određivali njihovo javno djelovanje. Za Starčevića usprkos takvim stavovima mogućnost integracije Židova u hrvatsku naciju nikada nije dolazilo u pitanje, a Strossmayerovi su antisemitski stavovi ostali ograničeni na privatnu korespondenciju i nikada se nisu manifestirali u javnome djelovanju. Strossmayer je izražavao i stavove koji se mogu pripisati vjerskom antijudaizmu. Oni su se, za razliku od onih antisemitskih, u nekoliko navrata očitovali u njegovom djelovanju. Primjerice prilikom smjene židovske učiteljice u osječkoj školi i prilikom ustrajanja protiv mogućnosti prijelaza s katoličanstva na židovstvo. Tijekom su ovog desetljeća i u tisku zaista rijetko bili prisutni antisemitski ispadi. Jedino glasilo koje je kontinuirano provodilo antisemitsku agitaciju bio je vukovarski *Sriemski Hrvat*, a povremeno su se antisemitski tekstovi pojavljivali i u pravaškom satiričnom listu *Vragoljan*. Valja ipak naglasiti, da je antisemitizam prisutan u *Sriemskom Hrvat* bio pod znatnim utjecajem mađarskog antisemitizma. U Hrvatskoj je

tijekom narodnog pokreta 1883. došlo i do pravih protužidovskih izgređa. Oni, doduše, nisu nosili antisemitski karakter te iza njih nije postojala nikakva sustavna organizacija. Zbivali su se pojedinačno i mjestimice, u prvom redu zbog poistovjećivanja Židova s mađarskom hegemonijom i mađaronima, a i zbog osobnih razmirica koje su pojedinci imali s nekim židovskim lihvarima i eksploatorima. Za vrijeme je narodnog pokreta bilo i antisemitske agitacije koja je dolazila iz Mađarske i kojom se nastojalo pokret iz političkog preobraziti u antisemitski, ali se sudionici pokreta nigdje nisu odazvali na nju. Protužidovski su se izgređi uglavnom svodili na uništavanje imovine pojedinih Židova. Do kraja desetljeća antisemitizam je jenjavao i ondje gdje ga je bilo, kao na primjer u *Sriemskom Hrvatu*, gdje članci antisemitskog sadržaja postaju sve rjeđi. Tijekom osamdesetih, dakle, antisemitizma u Hrvatskoj gotovo da i nije bilo, a ondje gdje se pojavljivao vidljiv je utjecaj vanjske agitacije. Hrvatsko društvo na kraju desetljeća nije bilo opterećeno židovskim pitanjem.

Drugi je val antisemitizma započeo izbijanjem Dreyfusove afere u Francuskoj. Ona je odjeknula u gotovo cjelokupnom hrvatskom tisku te su se baš kao i u Europi, hrvatska glasila podijelila na *dreyfusovce* i *antidreyfusovce*. To je bilo u potpunom kontrastu s prethodnim desetljećem, jer je ovaj put antisemitizam postao česta tema u hrvatskom tisku. Na pojavu je drugog antisemitskog vala utjecao i dolazak kršćanskih socijala pod vodstvom Karla Luegera na vlast u Beču. Njihova je ideologija, kao predstavnika sitne buržoazije, uključivala i antisemitizam kojim se nastojalo suprotstaviti krupnoj liberalnoj buržoaziji. Za antisemitizam u Hrvatskoj je značajan bio i raskol Stranke prava, nakon koje je Josip Frank, po podrijetlu Židov, preuzeo jednu od raskolom nastalih stranaka. Za posljednje je desetljeće devetnaestog i prvo desetljeće dvadesetog stoljeća značajno što se antisemitizam u Hrvatskoj po prvi puta pretočio u politički prostor te je postao značajnim obilježjem nekih političkih struja. U prvom su redu to bili domovinaši, odnosno matica Stranke prava. Antisemitsku je agitaciju predvodila sisačka grupa okupljena oko saborskog zastupnika Grge Tuškana. Tuškan je u ovom razdoblju bio najglasniji pobornik antisemitskih ideja u Hrvatskoj. Redovito ih je iznosio na svim dostupnim mu platformama, bilo to u tisku, za saborskom govornicom, ili na drugim javnim skupovima. Njegov antisemitizam ipak nije bio dosljedan. Židove koji su podržavali domovinaše smatrao je „dobrim Izraelićanima“, a njegov je antisemitizam uostalom bio najvećim dijelom inspiriran osobnim sukobima sa Židovima. Naime, kao poduzetniku u Sisku, najveću su mu konkurenciju predstavljali sisački Židovi, a u politici mu je najveći protivnik bio Hrvat židovskog podrijetla, Josip Frank. Zbog toga se Tuškanov antisemitizam opisati kao oportunistički. Njegovu su antisemitsku agitaciju potpomagali sisački kapelan Stjepan Zagorac i posjednik iz Topolovca Stjepan Lovreković. Od

domovinaškog su tiska najvulgarniji antisemitski tekstovi bili objavljeni u sisačkom *Hrvatskom radničkom glasu*, kojeg su u tome slijedili *Glas naroda* i *Sisački glas*. U svim je trima glasilima vidljivo i postupno prihvaćanje ideja kršćanskog socijalizma. Domovinaše je u otrovnosti antisemitskih ispada u tisku u stopu pratila srpska opozicija, na čelu sa Srpskom samostalnom strankom. U njihovom su tisku također redovito bili objavljeni antisemitski tekstovi, upereni protiv Josipa Franka ili protiv židovstva u cjelini. Antisemitizam je bio prisutan u svim srpskim tiskovinama: *Srbobranu*, *Vraču pogađaču*, *Srbinu* i *Privredniku*. Njegovim se uzrocima mogu smatrati srpsko-židovska gospodarska konkurencija, jer se židovski kapital nikada nije povezivao sa srpskim, protusrpstvo Čiste stranke prava te nacionalni i vjerski razlozi. Antisemitske su stavove u ranim godinama svoje političke karijere iskazivali i braća Radić, ali u nešto manjoj mjeri nego li dvije prethodno spomenute političke struje. Razlog njihovog antisemitizma bilo je također razilaženje u idejama s Josipom Frankom, ali i njihova specifična koncepcija hrvatske nacije. Valja svakako naglasiti da kod braće Radić antisemitizam nikada nije činio bitnu odrednicu njihovog političkog usmjerenja. Antisemitizam se javljao i u počecima razvoja političkog katolicizma u Hrvatskoj. Njegovi predvodnici su naglašavali uglavnom antijudaističke stavove, ali pokretu su se u jednom trenutku priključili i domovinaši, pa su na Prvom hrvatskom katoličkom sastanku agitirali s ciljem da se u rezolucije uključe i neke protužidovske odredbe. Katoličkom se pokretu u Hrvatskoj, doduše, ne može pripisati naglašen antisemitski karakter. Protužidovski su se izgredi u Hrvatskoj, na sličan način kao i dvadeset godina ranije, pojavili za narodnog pokreta 1903. godine. Tada je ponovno nekim Židovima uništavana imovina, ali ponovno iz istih razloga kao i u ranijem pokretu. Jedino se u Sisku, gdje je sustavna antisemitska agitacija trajala već godinama, došlo do izgreda antisemitskog karaktera. Pokret je u svojoj suštini bio usmjeren protiv Khuenovog režima, mađarske hegemonije i dualizma, a o tome da u svojoj sveukupnosti nije imao antisemitski karakter svjedoči i činjenica da su u njemu mjestimice sudjelovali i sami Židovi. U Hrvatskoj su se, na jednak način kao i odjeci antisemitizma, osjetili i odjeci židovskog nacionalnog pokreta – cionizma. Cionizam su među hrvatskim Židovima počeli širiti studenti koji su se tijekom studija u inozemstvu upoznali s idejama pokreta. Na prijelazu stoljeća još nije bilo sustavnog iseljavanja u Palestinu, već je cilj bio da se Židovi priznaju kao poseban narod, ali koji je patriotizmom jednak nacionalnim Hrvatima.

Antisemitizam na prijelazu stoljeća nije bio raširena pojava na hrvatskim prostorima. Unatoč tome što je bilo nekih političkih stranaka i struja čiji su predvodnici izražavali antisemitska stajališta, one su na prijelazu stoljeća još uvijek igrale marginalnu ulogu u

političkom životu Hrvatske. Sama činjenica da je Sisak, a ne glavni grad Zagreb, bio središte antisemitske agitacije svjedoči o tome da su pojave antisemitizma ovisile o pojedincima. Ondje gdje se antisemitizam pojavljivao, bili su prisutni svi njegovi tipovi, ali pritom je rasni antisemitizam bio veoma rijetka pojava, dok su najčešći bili ekonomski, kojim se nastojalo suprotstaviti židovskoj trgovinskoj konkurenciji, vjerski, koji je naglašavao opreku između kršćanstva i židovstva te nacionalni, koji se protivio Židovima kao zastupnicima tuđinske politike i tuđinske kulture. Ni u jednom se trenutku nije pojavio pokret, stranka ili glasilo čije je primarno usmjerenje bilo antisemitsko, što dodatno svjedoči da je antisemitizam uvijek dolazio od pojedinaca ili manjih grupacija. Antisemitizam je u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće dakle bio ograničena pojava koju su zastupali tek poneki politički akteri marginalnog značaja, a na plodno tlo nije naišao ni zato što je broj Židova uvijek bio relativno malen. Kod pobornika antisemitizma u Hrvatskoj vidljiva je zavidna razina poznavanja strane antisemitske literature, ali ta se literatura na prijelazu stoljeća nije znatno proširila te se može pretpostaviti da je prvenstveno bila dijelom privatnih biblioteka. Polazišna je hipoteza dakle valjana. Za razliku od nekih drugih europskih zemalja, u Hrvatskoj antisemitizam nikada nije postao snažan politički pokret. Mađari, Nijemci i Srbi predstavljali su puno važnije probleme za hrvatske nacionalno-političke ciljeve, nego li je to ikad bio slučaj sa Židovima. S obzirom na to da na početku rada nisam u vidu imao i Istru, nadodao bih još da su ondje sličan problem predstavljali Talijani, što je očigledno iz pisanja *Naše sloge*. Židovi su posljedično, jednako kao što su na kontinentu bili poistovjećivani s tuđincima, Mađarima i Nijemcima, u Istri bili poistovjećivani s Talijanima. To je dokaz da je antisemitizam, iako židovsko pitanje nije imalo veliku važnost u hrvatskom političkom životu, ipak bio raširen na cjelokupnome hrvatskom prostoru. Što se tiče teze Hanne Arendt prema kojoj su antisemitske postajale one društvene klase koje su se našle u sukobu sa samom državom, može se reći da je ona djelomično točna i na hrvatskom primjeru. Naime, nijedna od struja koje su zastupale antisemitske ideje u hrvatskom političkom prostoru nije na prijelazu stoljeća istovremeno zastupala i rješavanje hrvatskog pitanja izvan okvira Monarhije, ali svaka se od njih protivila dualističkom sustavu koji je bio plod liberalizma. Može se stoga zaključiti da one nisu bile usmjerene protiv same države kao takve, ali da su svakako bile neprijateljski nastrojene prema postojećem sustavu i prema njegovim vladajućim klasama, dijelom kojih su smatrale i Židove.

Summary

The aim of this master's thesis is a historical analysis of antisemitism in Croatia at the turn of the twentieth century. It will be based on the interpretation of primary sources and comprehensive examination of existing literature that deals with the subject. This paper particularly deals with the different ways in which antisemitism has manifested itself in Croatia at the turn of the twentieth century, be it through political media, public agitation, violent incidents or other means. As for the sources, I mainly used contemporary newspapers, but also different types of sources such as various publications, private letters and official government documents. Also, the paper tries to test the initial hypothesis that antisemitism in Croatia at the turn of the twentieth century never developed as an organised and widespread political movement, mainly because Croatian national and political goals were far more threatened by Germans, Hungarians or Serbs and their political, economic and cultural influence and therefore, the Jewish question couldn't arise as a pertinent political issue at the time.

Key words: antisemitism, Jews, Jewish question, Croatia, nineteenth century, twentieth century

Ja, Mario Turkalj, diplomant na Istraživačkom smjeru – modul moderna i suvremena povijest (19-20. stoljeće) diplomskoga studija povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „Antisemitizam u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“ rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz navedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 8. rujna 2021.

Mario Turkalj

9. Popis izvora i literature

9.1. Arhivska građa

HDA, Fond 78. Predsjedništvo Zemaljske vlade u Zagrebu.

HDA, Stenografski zapisnici i prilozi Sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, 1894-1902.

9.2. Novine

Banovac

Glas naroda

Hrvatska

Hrvat

Hrvatska domovina

Hrvatsko pravo

Hrvatski radnički glas

Hrvatski radnik

Hrvatska sloga

Hrvatstvo

Katolička Dalmacija

Katolički list

Narodne novine

Naša sloga

Obzor

Pozor

Pučki prijatelj

Sisački glas

Sloboda

Srbin

Srbobran

Sriemski Hrvat

Vrač pogađač

Vragoljan

Židovska smotra

9.3. Tiskani izvori

Peršić, Ivan. *1883-ća. Uspomene na predratni Zagreb povodom 50-godišnjice bune radi mađarskih grbova*, Zagreb, 1933.

Radić, Stjepan *Hrvatski pokret godine 1903. Politička razprava*. Dio prvi. Allegheny, Pennsylvania, 1903.

Radić, Stjepan *Kako ćemo iz našeg zla u dobro*. Sisak, 1902.

Radić, Stjepan. *Židovstvo kao negativni elemenat kulture*. Hrvatsko kolo, knj. II, 1906.

Schwarz, Gavro. Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj – Iz starina zagrebačke općine (1806-1845). U *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva V*, 209-230. Zagreb, 1903.

Starčević, Ante. *Ustavi Francezke*. Zagreb, 1889.

Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I. Zagreb, 1905.

Tausk, Herman. *Židovsko pitanje*. Zagreb, 1889.

Tuškan, Grga. *Govor Grge Tuškana zastupnika izbornoga kotara sisačkoga izrečen u Hrvatskom saboru u adresnoj debati dne 28. kolovoza 1897*. Zagreb, 1897.

Tuškan, Grga. *Dva govora Grge Tuškana posjednika i narodnog zastupnika kotara sisačkog izrečeni za vrijeme saborskog zasjedanja prigodom specijalne razprave o proračunu*. Zagreb, 1900.

Židovstvo i njegove vjerske tajne (misterije). „Za hrvatski narod priredio Prijatelj“. Sisak, 1899.

9.4. Objavljeni izvori

Declaration des droits de l'homme et du citoyen. Odobrila Narodna skupština Francuske 26. kolovoza 1789. Prema A.F. Pison de Gallandu, članu Narodne skupštine Francuske. https://www1.curriculum.edu.au/ddunits/downloads/pdf/dec_of_rights.pdf
Pristup: 18.3.2021.

Nekoji nazori i zapovijedi sv. otaca papa glede nepravednog proganjanja Izraelićana. ur. Tomislav Jonjić. Zagreb: Naklada Trpimir, 2010.

Korenić, Stjepan. *Prvi hrvatski katolički sastanak, održavan u Zagrebu dne 3., 4. i 5. rujna godine 1900*. Zagreb: 1900.

Korespondencija Josip Juraj Strossmayer – Serafin Vannutelli: 1881-1887. Priredili Josip Balabanić i Josip Kolanović. Zagreb: Hrvatski državni arhiv; Kršćanska sadašnjost; Dom i svijet, 1999.

Korespondencija Rački-Strossmayer II. ur. Ferdo Šišić. Zagreb: JAZU, 1929.

Korespondencija Rački-Strossmayer III. ur. Ferdo Šišić. Zagreb: JAZU, 1930.

Krizman, Bogdan. *Korespondencija Stjepana Radića I*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972.

9.5. Literatura

Budak, Neven. „Antijudaizam i antisemitizam prije drugoga svjetskog rata.“ U *Antijudaizam, antisemitizam i holokaust u Hrvatskoj*, ur. Neven Budak, 9-43. Zagreb: Židovska općina Zagreb; Šoa akademija, 2020.

Arendt, Hannah. *Izvori totalitarizma*. Prevela Mirjana Paić Jurinić. Naslov izvornika: *The Origins of Totalitarianism*. Zagreb: Disput, 2015.

Artuković, Mato. „Ante Starčević i Židovi (prema pisanju lista *Sloboda*).“ *Časopis za suvremenu povijest*, 42/2 (2010): 483-511.

_____. *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova: Srbobran (1884-1902)*. Zagreb: ITP Naprijed, 1991.

_____. „Židovi u srpskom tisku u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća.“ *Časopis za suvremenu povijest*, 33/3 (2001): 725-745.

Carroll, James. *Constantine's Sword: The Church and the Jews, A History*. Kindle edition. New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2001.

Claussen, Detlev (Klausen Detlef). *Granice prosvetiteljstva*. Naslov izvornika: *Grenzen der Aufklärung*. Beograd: Biblioteka XX Vek, 2003.

Despot, Miroslava. „Protužidovski izgredi u Zagorju i Zagrebu godine 1883.“ *Jevrejski Almanah* 1957/8, 75-85.

Dobrovšak, Ljiljana. „Emancipacija Židova u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji u 19. stoljeću.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu*, 37/1 (2005): 125-143.

_____. *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća: (za vrijeme Dreyfusove afere od 1894.-1899.)*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2003.

_____. „Odjeci Dreyfusove afere u hrvatskoj javnosti od 1894. do 1906.“ *Historijski zbornik*, LX (2007): 129-159.

_____. „Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine.“ *Časopis za suvremenu povijest*, 37/2 (2005): 479-495.

_____. „Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903.-1904.“ *Časopis za suvremenu povijest*. 37/3 (2005): 635-652.

Fiket, Anita. *Cionizam u Hrvatskoj*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.

Fresl, Tomislav. „Faze integracije hrvatske nacije.“ *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja* 42/86 (2008): 123-140.

Goldstein, Ivo. „Antisemitizam u Hrvatskoj: Korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj.“ U *Antisemitizam, holokaust, fašizam*, 12-52. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996.

_____. „Stjepan Radić i Židovi.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 29/1 (1996): 208-216.

_____. *Holokaust u Zagrebu*. Suautor Slavko Goldstein. Zagreb: Židovska općina Zagreb; Novi Liber, 2001.

Gross, Mirjana, Agneza Szabo. *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Zagreb: Globus, 1992.

_____. *Počeci moderne Hrvatske, Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*. Zagreb: Globus; Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1985.

_____. *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu; Institut za hrvatsku povijest, 1973.

_____. „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti.“ U *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, 106-126. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998.

_____. „Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću.“ U *200 godina Židova u Zagrebu*. Zagreb: Jevrejska općina; Savez jevrejskih općina Jugoslavije, 1988.

Grüner, Theodor. *Ogled o Protokolima sionskih mudraca*. Zagreb: Hrvatsko-izraelsko društvo, 1997.

Iveljić, Iskra. *Očevi i sinovi, Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam International, 2007.

Jonjić, Tomislav. „Iz povijesti zabluda i neseporazuma.“ Napomena uz teče izdanje zbirke dokumenata *Nekoji nazori sv. otaca papa glede nepravdnog proganjanja Izraelićana*, V-XX. Zagreb: Naklada Trpimir, 2010.

Katalog izložbe, *Židovi na tlu Jugoslavije*. Zagreb: Savez muzeja MTM, 1988.

Katz, Jacob. *From Prejudice to Destruction: Anti-semitism, 1700-1933*. Cambridge, Massachusetts; London: Harvard University Press, 1980.

Klasić, Hrvoje. „Antisemitizam u Sisku na prijelazu stoljeća: (1897.-1903.): Prilog proučavanju židovstva u gradu Sisku.“ U *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*, 2 (2001): 175-197.

Kolar-Dimitrijević, Mira. „Židovi u gospodarstvu sjeverne Hrvatske od 1873. do 1941. godine.“ U *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, 127-141. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998.

Kovač, Vlasta. „Obnova židovskog tiska u Hrvatskoj.“ U *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, 92-101. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998.

Krišto, Jure. *Prešućena povijest, Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1994.

Matasović, Josip. „Dva prosvjeda proti konkurenciji u Zagrebu 1769. i 1780.“ *Narodna starina* 8/19 (1929): 107-109.

Matković, Stjepan. *Čista stranka prava 1895.-1903*. Zagreb: Dom i svijet; Hrvatski institut za povijest, 2001.

_____. „Politički odnosi Josipa Franka i frankovaca prema radićevskoj ideologiji.“
Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 32-33/1, (2000): 277-283.

Morin, Edgar. *Moderni svijet i židovsko pitanje*. Zagreb: Durieux, 2009.

Mosse, George L. *Toward the Final Solution: A History of European Racism*. Madison, WI: The University of Wisconsin Press, 2020.

Obradović, Davorka. „'Hrvatski radnički glas' – stranačko glasilo ili lokalna tiskovina.“ U *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*, 2 (2001): 153-174.

Palmer, Robert R., Joel Colton, Lloyd Kramer. *A History of the Modern World Since 1815., 10th edition*. New York: McGraw-Hill College, 2007.

Pavličević, Dragutin. *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980.

Pecnik, Jaroslav. „Antisemitizam u srednjoeuropskom kontekstu.“ U *Antisemitizam, holokaust, fašizam*, 65-79. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996.

Pederin, Ivan. „Židovsko pitanje u srednjoj Europi i Hrvatskoj u XIX. st.“ *Croatica Christiana Periodica*, 28/53 (2004): 125-147.

Schorske, Carl E. *Beč krajem stoljeća*. Preveo Nikica Petrak. Zagreb: Antibarbarus, 1997.

Mario Strecha, *Katoličko hrvatstvo, Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897.-1904.)*. Zagreb: Barbat, 1997.

Strecha, Mario. „*Mi smo Hrvati i katolici...*“: *Prvi hrvatski katolički kongres 1900*. Zagreb: Golden Marketing; Tehnička knjiga, 2008.

Szabo, Agneza. „Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj između 1873. i 1914. godine.“ U *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, 142-155. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1998.

Šidak, Jaroslav et al. *Povijest hrvatskog naroda: g. 1860-1914*. Zagreb: Školska knjiga, 1968.

Švob, Melita. *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*. Zagreb: K.D. Miroslav Šalom Freiburger; Židovska Općina Zagreb, 1997.

_____. *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice I*. Suautor Zoran Mirković u poglavlju Židovska općina Zagreb. Zagreb: Izvori, 2004.

Taguieff, Pierre-André. *Antisemitizam*. Naslov izvornika: *L'antisémitisme*. Zagreb: TIM Press, 2017.

Vincetić, Luka. „Antisemitizam u hrvatskoj katoličkoj štampi do Drugoga svjetskog rata.“ U *Antisemitizam, holokaust, fašizam*, 54-64. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996.